

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№2 (533)
березень-квітень
2017

Головний науковий редактор:
академік НАН України *В.А.СМОЛІЙ*

Наукова рада:

Любомир Винар, *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада), *В.М.Литвин* (Київ), *С.М.Плохий* (Кембридж, США), *Анджей Поппе* (Варшава, Польща), *О.О.Рафальський* (Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Таїрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*, *О.Є.Лисенко*, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Реєнт* (заст. гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*, *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №5 від 30.03.2017 р.

Відповідальний секретар:
В.В.Григор'єв

Електронна версія:
www.history.org.ua

Редактори:
С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних:
EBSCO, Google Scholar,
Slavic Humanities Index, РИНЦ

Макет і верстка:
А.О.Михайлова

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 450 прим. Зам. №2793
Підписано до друку 27.04.2017 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф.400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

**Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua**

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Скржинська М.В. Дипломати в античних державах Північного Причорномор'я	4
Горбач Т.С. Руське королівство й Німецький орден за часів Юрія II	19
Лильо О.М. (Львів). Повсякденне життя та професійна діяльність скульпторів Львова другої половини XVIII ст.	33
Білоусова Л.Г. (Одеса). Національні товариства в Одесі в XIX – на початку XX ст.	46
Якименко М.А. (Полтава). Кредитна система сільського господарства України в умовах аграрних реформ другої половини XIX – початку XX ст.	64
Воловина О. (Чапел-Гілл, США), Плохій С.М. (Кембридж, США), Левчук Н.М. (Київ, Україна), Рудницький О.П. (Київ, Україна), Ковбасюк А.Б. (Київ, Україна), Шевчук П.Є. (Київ, Україна). Регіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні.....	76
Любчик І.Д. (Івано-Франківськ). Лемківщина й лемки в російському дискурсі новітньої доби: суспільно-політичний і науковий аспекти проблеми	117

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Гошко Т.Д. (Львів). «Саксонське зерцало»: символи й метафори	126
Федотова О.О., Шаповал Ю.І. Проскрипції як цінне джерело з історії цензури в радянській Україні	142

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

Гула Р.В. (Полтава), Передерій І.Г. (Полтава). Російський фашизм: ідеологічні основи, історія становлення та сучасні модифікації	160
---	-----

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

Чижевський Д.І. Культурно-історичні епохи (<i>вступна стаття О.В.Яся</i>)	183
--	-----

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

- Срогош Т. Між війною й модернізацією: Дослідження з історії південно-східних країн Речі Посполитої у XVII–XVIII ст. (С.Г.Сінкевич, Миколаїв) 204
- Аркуша О., Кондратюк К., Мудрий М., Сухий О. Час народів: Історія України XIX століття (О.П.Реєнт, О.А.Удод) 210
- Онобль Е. Революція 1917 року: французький погляд: 100 років тлумачень і репрезентацій (С.В.Кульчицький) 215
- Позитивізм: рефлексії щодо класичної моделі історіописання: Матеріали круглого столу (О.В.Ясь) 224
- Схід і Південь України: час, простір, соціум: У 2 т. – Т.2: Матеріали до бібліографії (О.О.Ковалевська) 228

ХРОНІКА

- Литвин М.Р. (Львів), Хахула Л.І. (Львів). VII наукові читання імені академіка Я.Д.Ісаєвича 231

IN MEMORIAM

- Любомир Винар** 235

- Нові надходження** до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 237

“

ШАНОВНІ АВТОРИ!

Редакція «Українського історичного журналу» повідомляє про зміни умов оформлення публікацій.

Докладно ознайомитися з ними можна на веб-сайті Інституту історії України НАНУ:

<http://www.history.org.ua/>

”

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

УДК 94(477)

М.В.СКРЖИНСЬКА *

ДИПЛОМАТИ В АНТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Уперше зібрано епіграфічні й літературні джерела зі згадками про дипломатичну діяльність еллінів в Ольвії, Херсонесі, Боспорі. Автор показує, як високо цінували заслуги громадян, котрі успішно виконували дипломатичні доручення, а також характеризує завдання, що їх вирішували місцеві й іноземні послы.

Ключові слова: послы, почесні декрети, Ольвія, Херсонес, Боспор, Давня Греція, Давній Рим.

До наших днів збереглося небагато свідчень про громадян, котрі здійснювали дипломатичну службу в давньогрецьких колоніях на північних берегах Понта. Ними були послы і проксени з числа місцевих та іноземних громадян. Про їх міжнародну діяльність в Ольвії, Херсонесі й на Боспорі вкрай небагато-слівно згадується в античних епіграфічних і літературних джерелах, а щодо Тіри – відсутні жодні свідчення. Натомість послы здійснювали основну частину дипломатичної служби. Необхідність в їх діяльності в північних грецьких колоніях, імовірно, з'явилась уже в період утворення місцевих полісів у VI ст. до н.е., однак певні відомості про посольства з держав Північного Причорномор'я існують лише з IV ст. до н.е.

Спочатку послів обирали серед шанованих у місті громадян немолодого віку, котрі вважалися досвідченими у вирішенні політичних та економічних питань. Це дало привід до виникнення найменування посла «*προεβουτῆς*», тобто «старійшина». Уже у класичний період послы вміли користуватися різними прийомами красномовства, щоб переконливо обґрунтувати поставлені перед ними завдання. Такими чеснотами володіли вихідці із заможних родин, котрі мали можливість здобути добру освіту. За античності не існувало професійних послів, їх обирали серед громадян, які відповідали вимогам для успішного виконання того чи іншого доручення. Звичайно, послы одержували від держави

* Скржинська Марина Володимирівна – доктор історичних наук (Київ)
E-mail: kij@bk.ru

певну суму на видатки, однак їм часто доводилося вкладати власні кошти, особливо, якщо посольство затягувалося на тривалий час. Наприклад, херсонесит Аристон шість років був послом у Римі, де клопотався про надання статусу вільного міста для своєї Батьківщини, а його співвітчизник Демократ неодноразово за власний рахунок їздив до Рима як посол¹.

Боспорські послы

Найдавніші відомості у джерелах про послів з античних держав Північного Причорномор'я відносяться до Боспору. У квітні 346 р. до н.е. афіняни видали почесний декрет на честь двох царів-співправителів Спартока II й Перисада I та їхнього брата Аполлонія²; було прийнято рішення увінчати їх золотими вінками на свята Великих Панафіней і зберегти за ними привілеї, даровані раніше їхнім батькові та дідові, царям Левкону й Сатиру.

У великому тексті постанови збереглися докладні відомості щодо діяльності царських послів. Ми дізнаємося, що незабаром після смерті Левкона його сини-спадкоємці написали листа афінському урядові, де підтверджували всі попередні домовленості з їхніми батьком і дідом, у першу чергу про необхідне для Афін постачання хліба на пільгових умовах. Листа відправили з Сосієм і Феодосієм. Їх призначили послами невипадково, адже їх добре знали афіняни, оскільки ці боспоряни у себе на Батьківщині постійно підтримували приїжджих з Аттики, про що зі вдячністю сказано в декреті. Напевно, деякі з цих афінян були проксенами Сосія й Феодосія, тобто зобов'язалися надавати їм сприяння, тому в Афінах вони виступали посередниками з властями міста щодо приїжджих. За давньою традицією боспорські послы разом зі своїми проксенами з'являлися до відповідної посадової особи і пред'являли їй свої грамоти. Після цього (звичайно в Афінах за п'ять днів) послів запрошували виступити в раді або в народному зібранні, де читали привезені ними документи, обговорювали викладені в них пропозиції та прохання, а прибульці могли виступити з роз'ясненнями, відповісти на запитання.

Як видно з декрету, доповідь боспорських послів одержала схвалення. Влада задовольнила прохання (що містилися у царському листі) про надсилання на Боспор кваліфікованих афінських мореходів і щодо повернення кредиту за поставлене зерно. Афіняни високо оцінили діяльність Сосія й Феодосія, котрі допомогли у себе на Батьківщині афінським громадянам та привезли до Аттики добрі звістки. Їх запросили на трапезу у Пританей, інакше кажучи, на честь боспорян улаштували офіційний прийом, чого удостоювалися далеко не всі іноземні послы.

Безумовно, боспоряни надсилали послів із різними дорученнями не лише до Афін, а й до інших міст Причорномор'я та Середземномор'я, з якими підтримували політичні, економічні зв'язки. Однак документальне свідчення про це збереглося лише одне. У папірусі з архіву Зенона, датованому 21 вересня 294 р.

¹ *Latyshev V.* Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini. – Petropoli, 1916. – №423, 425.

² *Граков Б.Н.* Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // Вестник древней истории (далі – ВДИ). – 1939. – №3. – №3.

до н.е., згадано послів, які прибули в Єгипет до царя Птолемея Філадельфа від Перисада II³. Про мету місії в документі не сказано, ясно лише, що посланців прийняли з великою пошаною й запросили на свято в якомусь віддаленому від Александрії храмі, адже для поїздки знадобилися спочатку судна, що, мабуть, рухалися Нілом, а далі – повозки та в'ючні мули. Боспорян названо послами, а аргив'ян, котрі їхали з ними, – феорами. Із цього виходить, що останні спеціально прибули на врочистості, адже феорами називали учасників священних посольств на різні еллінські свята. Боспорські послы мали іншу мету. Однак як вияв особливої прихильності єгиптян до посланців Перисада їх запросили подивитися на розкішне видовище під час свят, що відбувалися вдалині від столиці.

За літературними й епіграфічними джерелами відомо про постійні тісні політичні контакти Боспору та Херсонеса, його найближчого сусіда в Північному Причорномор'ї⁴. Недарма в декреті III ст. до н.е. на честь херсонеського історика Сиріска⁵ особливо підкреслено, що він правдиво описав історію зв'язків своєї Батьківщини з Боспором. У непростих стосунках двох держав значну роль відігравали послы, утім про їхню діяльність нині відомо небагато.

У кінці I ст. до н.е. боспорська цариця Динамія прислала до Херсонеса посла Амінія, і його участь у перемовинах була настільки успішною, що херсонесити видали на честь цієї людини почесний декрет⁶. Після уточненого прочитання цього незадовільно збереженого напису І.А.Макаров висловив обґрунтоване припущення, що послові пощастило укласти договір про військовий союз Боспору й Херсонеса, котрий задовольняв обидві сторони⁷. В утраченій частині напису, мабуть, йшлося про дарування Амінію проксенії, яка в той час була частою винагородою послам. У вцілілій заключній частині тексту сказано про рішення написати декрет на мармуровій стелі й встановити його на акрополі Херсонеса.

Інше свідчення про боспорських послів I ст. до н.е. у Херсонесі міститься в переказі про місцеву героїню Гікію. Текст цієї історичної новели включено до останнього розділу твору Константина Багрянородного «Про управління імперією». У новелі розповідається про те, як боспорський цар Асандр двічі посилає своїх послів до Херсонеса з пропозицією укласти шлюб між його сином і Гікією, донькою знаного херсонеського політичного діяча Ламаха. Херсонесити не відразу прийняли цю пропозицію, а потім погодились на неї, обумовивши свої вимоги: чоловік Гікії житиме з нею у Херсонесі й ніколи не їздитиме на Батьківщину.

Напевно, у цьому запису усної оповіді, що давно існувала, були забуті реальні умови договору, адже не херсонесити, а боспоряни були зацікавлені в тому, щоб син їхнього царя жив саме у Херсонесі. Там він улаштував змову з метою скинення херсонеських властей і збирався повернути цю територію під

³ Граков Б.Н. Материалы по истории Скифии... – С.260–261.

⁴ Херсонес Таврический в середине I в. до н.э. – VI в. н.э. – X., 2004. – С.31–72.

⁵ Latyshev B. Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini. – №344.

⁶ Ibid. – №454.

⁷ Макаров И.А. Первая элветерия Херсонеса Таврического в эпиграфических источниках // ВДИ. – 2005. – №2. – С.92.

протекторат Боспору, але рішучі дії його дружини Гікії перешкодили здійсненню таких планів. У цій розповіді, що впродовж декількох десятиліть пройшла крізь фільтр фольклорної свідомості, відбився реальний факт спроби Боспору повернути Херсонес у власну орбіту у 20-х рр. I ст. до н.е. Із цією метою через послів було передано пропозицію про шлюб, що начебто зміцнювало дружні відносини обох держав, утім насправді таким шляхом боспоряни намагалися повернути Херсонес у залежність⁸.

Інші написи, що нас цікавлять, виявлено при розкопках Танаїса. Туди боспорські царі посилали своїх представників, котрі здійснювали вищу владу в регіоні. На зразок римських намісників провінцій, яких називали «леґатами», тобто «послами», боспоряни надали їм те саме ім'я, але по-грецькому («πρεσβευτής»), тому у сучасних перекладах вони виступають як «пресбевти». Отже ця посада розглядалась як посольська. На важливу роль пресбевтів указує те, що їх імена стоять у заголовках написів одразу після царя⁹.

У листах Плінія Молодшого до імператора Траяна тричі мовиться про боспорське посольство від царя Савромата I, що прямувало до Рима (Plin. Epist. X, 63, 64, 67). Ці відомості відносяться до першого десятиліття II ст., коли Пліній виконував обов'язки намісника провінції Віфінія. Із його листа можна зрозуміти, що Савромат відправив до Траяна посланця («tabellarius») з важливим повідомленням, і цей боспорянин їхав до Рима через Нікею, де зустрічався з намісником. Той сприяв посланцеві, видавши йому подорожну, що давала право користуватися державною поштою (заміною коней або мулів упродовж подорожі). До обов'язків згаданого боспорянина входило лише передання листа, а перемовини з Траяном мав провадити посол («legatus»), котрий виїхав пізніше – про нього йшлося в наступному листі Плінія. Утім про мету посольства нам нічого невідомо. Імовірно, ішлося про ситуацію у Причорномор'ї, про загрозу навали «варварів», і про роль боспорського та римського війська в боротьбі з ними.

Короткі відомості про боспорських послів римського часу містяться у творах Лукіана й Амміана Марцелліна. У 164 р. перший не з власної волі опинився в невеликому містечку Егіал (Luc. Alex. 53) поблизу західного боку мису Карамбіс (Strab. XII, 3.10). Тут він шукав можливість добратися до Амастрії, де на нього чекали дружина й син. Невдовзі знайшлося судно, на якому послі боспорського царя Тиберія Юлія Євпатора прямували з Пантікапея до одного з міст римської провінції Віфінії на південному узбережжі Понту. Цю поїздку вони здійснювали щорічно, привозячи римському представникові належний Риму боспорський грошовий внесок¹⁰.

Подібні посольства з даниною римлянам боспоряни регулярно відсиляли й у IV ст., про що відомо з твору Амміана Марцелліна (XXII, 7, 10). Він писав, що до імператора Юліана у 362 р. «швидше звичайного» з'їхалися посольства з

⁸ Скржинская М.В. Образование и досуг в античных государствах Северного Причерноморья. – К., 2014. – С.162–170.

⁹ Корпус боспорских надписей. – Москва; Ленинград, 1965. – №1243, 1245–1246, 1248.

¹⁰ Зубар В.М., Скржинська М.В. До інтерпретації одного писемного джерела з історії Боспора // Археологія. – 1997. – №4. – С.119–122.

різних країн, і серед них були боспоряни. Вони привезли імператорові щорічний внесок за те, що його військо захищало їхню Батьківщину.

Херсонеські послы

Найдавніша згадка про них міститься в договорі між Херсонесом і понтійським царем Фарнаком I¹¹. Урочисті запевнення у дружбі та взаємній допомозі відбувалися за участю херсонеських послів Матрія й Гераклія. Навесні 179 р. було оформлено відповідний документ, що його послы привезли на Батьківщину, а текст угоди, викарбований на мармуровій плиті, виставили для загального огляду.

Основні пункти згаданого договору, що стосувались економічного й військового співробітництва, було поновлено з ініціативи понтійського царя Мітрідата Євпатора, котрий прагнув поширити свій вплив у Північному Причорномор'ї. Певно, до угоди внесли нові умови й зобов'язання, і з цим текстом цар направив до Херсонеса свого посла, громадянина міста Аміс, що поряд із Синопою – на той час однієї з двох столиць Понтійського царства. Херсонесити високо поцінували діяльність посла, котра сприяла обоюстороннім інтересам. Як нагороду для нього видали почесний декрет, надали йому та його нащадкам проксенію, що гарантувала різні пільги, і виставили на видному місці мармурову стелу з текстом декрету¹².

Пізніше, спираючись на згадану угоду, одним із пунктів якої була домовленість про взаємну військову допомогу, херсонеські послы звернулися до понтійського царя Мітрідата Євпатора з проханням допомогти відбити скіфський напад. У відповідь цар послав військо під проводом Діофанта. Про це відомо з декрету на честь цього знаного полководця, котрий наприкінці II ст. до н.е. позбавив Херсонес загрози розорення скіфами¹³. Судячи з тексту напису, херсонеські послы неодноразово приїздили до Мітрідата, і Діофант сприяв успішнім переговорам із царем.

До недавнього часу декрет на честь Гаая Юлія Сатира¹⁴ можна було розглядати як найдавніший напис про херсонеських послів римського часу. Його датують 46 р. до н.е. завдяки згадці про третє консульство і третю диктатуру Цезаря. Дослідники вважали, що херсонесити просили Сатира, шанованого громадянина їхньої метрополії, поїхати послом до Цезаря, аби одержати права вільного міста. Переговори досягли успіху, за що гераклеота винагородили почесним декретом¹⁵.

Однак у світлі нових досліджень інтерпретація тексту декрету зазнала суттєвих змін. Зі збереженої часом частини напису неясно, яку державу представляв Сатир: свою Батьківщину Гераклею чи Херсонес? У бесіді з Цезарем

¹¹ *Latyshev V. Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini. – №402.*

¹² *Ibid. – №349.* Див. також: *Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. – К., 1973. – С.14, 17; Сапрыкин С.Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. – Москва, 1986. – С.211–213.*

¹³ *Latyshev V. Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini. – №352.*

¹⁴ *Ibid. – №423.* Див. також: *Голубцова Е.С. Северное Причерноморье и Рим на рубеже нашей эры. – Москва, 1951. – С.69.*

¹⁵ Там же. – С.68–61; Херсонес Таврический... – С.37.

ішлося саме про Херсонес, але навряд чи її наслідком стало одержання особливих прав містом, як уважалося раніше¹⁶. Таким чином, немає впевненості в тому, що Сатир був послом херсонеситів, і ми, як і раніше, не знаємо, за що йому оголосили подяку та встановили мармурову стелу з текстом декрету.

З елліністичного часу у Херсонесі на мармурових стелах і постаментах статуй із зображеннями видатних громадян уміщували рельєфні вінки, а всередині них знаходилися написи з назвами посад і державних доручень, які виконував представлений у скульптурі херсонесит. Такі пам'ятники ставили незабаром по смерті заслуженого громадянина.

У двох подібних написах римського часу відбито діяльність посла. На мармуровій базі статуї Аристона, сина Аттіни, у десяти рельєфних оливкових вінках перелічено його високі посади¹⁷. Особливо наголошено на діяльності Аристона як досвідченого посла: у другій третині II ст. він двічі їздив на переговори з боспорським царем Реметалком і завершив їх успішно, а його посольство до Рима з проханням свободи для Херсонеса тривало шість років, утім померлий на чужині посол так і не досяг бажаного результату. Це не вплинуло на високу оцінку заслуг Аристона перед Вітчизною. Йому вирішили поставити пам'ятник із переліком виконаних ним державних доручень.

Після смерті Аристона херсонесити звернулися до своєї метрополії з проханням продовжити переговори з Римом. Послами обрали Геракліда та Прокла, знатних громадян Гераклеї, в імператора Антоніна Пія вони добилися виконання своїх прохань¹⁸. Тому херсонесити видали почесний декрет на честь обох послів і дали їм нагороди, та які саме, невідомо, адже заключну частину напису втрачено¹⁹. Виходячи з аналогій, можна припустити, що Гераклід і Прокл одержали проксенії й були увінчані золотими вінками.

У напису, за характером схожим із написом Аристона, втрачено ім'я херсонесита, котрий жив у середині I ст. н.е. й також виконував обов'язки посла до римлян, але не до столиці, а до намісника Мезії²⁰. Інший документ зі згадкою херсонеських послів Флавія Аристона й Валерія Германа до легата Нижньої Мезії включено до великого напису з листуванням римського намісника та влади Херсонеса²¹. Наприкінці II ст. вони скаржилися на сваволю командира римської залози, що забирав у міста надмірні суми з проституційного податку. Посли добилися позитивного вирішення свого прохання і привезли відповідь легата з повелінням римлянам не змінювати обумовлену раніше суму.

Останнє за часом епіграфічне джерело зі згадкою про херсонеських послів уміщене на мармуровій базі втраченої статуї, створеної в III ст.²² На відлілому постаменті записано почесний декрет на честь Демократа, сина Аристогена.

¹⁶ Макаров И. Первая элвтерия Херсонеса Таврического... – С.82–93.

¹⁷ Latyshev B. Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini. – №423.

¹⁸ Докл. див.: Макаров И.А. Об атрибуции одного списка «приложивших печати» из Херсонеса // ВДИ. – 2013. – С.104–115.

¹⁹ Latyshev B. Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini. – №362.

²⁰ Ibid. – №420.

²¹ Ibid. Див. також: Соломоник Э.И. Латинские надписи Херсонеса Таврического. – Москва, 1983. – С.26.

²² Latyshev B. Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini. – №425.

Він зарекомендував себе вправним політиком та оратором. Либонь тому херсонесити обирали його на різні відповідальні посади й неодноразово відправляли послом «до римських імператорів для клопотання про благо Батьківщини». У декреті зі вдячністю мовлено, що Демократ здійснював пов'язані з великими витратами візити в Рим за власний рахунок.

Виписки з творів херсонеських письменників у трактаті Константина Багрянородного «Про управління імперією» дають можливість дізнатися, як місцеві історики у своїх працях описували різні посольства до боспорян і римлян. Вище згадувалася розповідь про Гікію, в якій мовилося про обмін посольствами між Херсонесом і Боспором у другій половині I ст. до н.е.

Один уривок із місцевої хроніки присвячено участі Херсонеса у війні Боспору з римлянами в 291–293 рр. Боспорський цар скористався важким становищем римлян і за допомогою переможної війни вирішив позбутися залежності від них. Військо успішно рухалося східним і південним узбережжям Чорного моря та вступило в межі римської провінції Понт. Тоді імператор Діоклетіан через своїх послів звернувся по допомогу до Херсонеса, попросивши завдати удару в тил ворога: піти війною на Боспор, щоб відволікти його військо від війни з римлянами. Херсонесити захопили Пантікапей і відправили до царя кількох послів зі звісткою про це. Вони повідомили, що якщо боспоряни не укладуть із римлянами мир, то в Пантікапей будуть убиті всі члени родин знатних боспорян і сарматів. Херсонесити також подбали про те, щоб їхні послі не стали заручниками в боспорського царя. Після укладення вигідного для римлян миру боспорське військо повернулося додому.

Командувач римського війська послав своїх і двох херсонеських послів до Діоклетіана зі звісткою про успішно завершену операцію та вирішальну роль у ній херсонеситів. За допомогу у війні послі попросили надати Херсонесу права вільного міста та звільнити від сплати податків римлянам. Імператор погодився виконати ці прохання й, обдарувавши послів, видав їм відповідні документи.

Ця оповідь особливо цікава тим, що серед збережених джерел єдиний раз мовиться про роль послів під час укладення миру після війни. Хоча, поза сумнівом, послі античних держав Північного Причорномор'я постійно виконували подібні функції. Як видно з цього тексту, така робота могла бути небезпечною, адже послів могли взяти у заручники (ймовірно, це особливо часто траплялося при укладанні мирних угод із «варварами»).

Інше оповідання теж стосувалося військової допомоги з боку Херсонеса: імператор Константин просив допомогти придушити повстання «варварів» у Мезії. Херсонесити перемогли їх у битві поблизу Істра. Після цього Константин запросив до Візантія вищих сановників Херсонеса. Він підтвердив даровані раніше права елевтерії й повне звільнення від податків, надавши відповідні документи. Крім того, подарував для оздоблення міста свою визолочену скульптуру у царській мантії та золотому вінку, а також золоті обручки із зображенням імператора. Константин звелів їх використовувати, аби «скріплювати донесення і прохання, що їх ви надсилаєте», і для доведення того, що «посли є дійсно вашими».

Як і в попередньому оповіданні, тут містяться унікальні відомості про те, як послі з Північного Причорномор'я одержували у греків і римлян завірені документи для передання їх на Батьківщину. Крім того, автор згадує про особливі печатки в послів, за якими можна було б установити, що це не самозванці, а офіційні представники. Певна річ, на підставі аналогій можна було б припустити, що видані послам документи завірялись особливим чином і до них прикладалася печатка. Однак щодо держав Північного Причорномор'я прямо про це мовиться лише у згаданому оповіданні.

Ольвійські послі

Певні відомості про ольвійських послів перед гетським погромом міста в I ст. до н.е. містяться лише у двох написах елліністичного часу. Із декрету Протогена²³ відомо, що у III ст. до н.е. держава виділяла для посольств певну грошову суму та віддавала організацію посольств на відкуп. Так, спорядження посольства до резиденції царя Сайтафарна відкупив якийсь Конон, але коли він не зміг одержати обіцяні архонтами 300 золотих, то відмовився від своїх зобов'язань. Після цього ще тричі оголошувалися торги, і в результаті ольвіополіт Форміон узявся доставити Сайтафарну видані Протогеном необхідні кошти. Іншого разу сам Протоген разом з Аристократом узяли на себе обов'язки послів до «варварського» царя, від нападів якого Ольвія відкупалася великою даниною. Привезена послами сума 900 золотих, яку знову дав місту Протоген, видалася цареві недостатньою, і він вирішив іти в похід на Ольвію. Через лакуну в напису невідомо, чи відбулася ця виправа, та можна припустити, що за допомогою того ж Протогена Ольвія зуміла відкупитися від вторгнення «варварів», а безпеку держави, як бувало вже не раз, знову забезпечили перемовини.

В іншому пізнішому напису є згадка про посольство до столиці Понту – Синопи²⁴. Сучасні історики неодноразово зверталися до цього документа²⁵, але їх не цікавили згадки про послів. Текст свідчить, що наприкінці II ст. до н.е. Ольвія, так само, як і Херсонес, через своїх послів принаймні двічі зверталася по допомогу до могутнього понтійського царя Мітрідата Євпатора. Після першого прохання той відправив до Ольвії залог, що допомогло стримати натиск войовничих сусідів. Пізніше, мабуть, стало відомо, що «варвари» зібрали великі сили та планували ймовірно взимку, коли кочовики могли переправитися по кризі через Гіпаніс, напасти на місто. Як відомо з декрету Протогена, такі зимові напади відбувалися сотнею років раніше.

Імовірно, ольвіополіти дізналися про це напередодні настання холодів, і тоді захисники міста зрозуміли, що їхніх сил недостатньо для відсічі ворогові. Тому вони відіслали послів до Синопи з проханням про допомогу. За розпорядженням понтійського царя до Ольвії вирушило судно, на якому прибули арамейські лучники та повернулися послі. Крім того, під згаданою в напису

²³ Ibid. – №32.

²⁴ Ibid. – №35.

²⁵ Жебелев С.А. Северное Причерноморье. – Москва; Ленинград, 1953. – С.273–289; Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. – Москва, 1989. – С.252–256.

царською допомогою вірогідно можна розуміти також грошову дотацію для оплати залогів і продовольства.

Про все це ми дізнаємося з почесного декрету на честь капітана, котрий привів судно до Ольвії, «долаючи різні вітри й супротивні течії». У народному зібранні після звіту послів про вдалу місію одразу ж було внесено пропозицію про видання декрету на честь вправного морехода, який зумів своєчасно доставити допомогу місту незважаючи на небезпеку судноплавства.

Інші збережені часом ольвійські написи зі згадками послів відносяться до римського періоду. Три декрети II ст. н.е. свідчать про тривалі дипломатичні контакти ольвіополітів із ватажками місцевих племен. Із ними укладали угоди Карзоаз, син Аттала, Посідей, син Сатира, і ще один ольвіополіт, ім'я якого втрачене²⁶. У цих почесних постановках високо цінується громадянська діяльність померлих та особливо виокремлюється успішне виконання ними посольських обов'язків, часто небезпечних.

Про це, зокрема, мовиться в декреті Карзоаза, котрий «негайно виконував доручення в посольствах до сусідніх царів», тобто вирушав до них, як тільки виникала необхідність, а це зазвичай була воєнна загроза. Посідей спілкувався з царем, чие ім'я не збереглося. Інший ольвіополіт «зустрічав сарматських царів», отже неодноразово провадив із ними переговори. Таким чином, можна зробити висновок, що співвітчизники високо цінували згаданих громадян як дипломатів, котрі вміли поводитися з довоколишніми «варварами».

Можливо, одні ольвійські послы «спеціалізувалися» на зв'язках з грецькими державами, інші – на спілкуванні з місцевими племенами, ще інші – на контактах із римлянами. У кожному з цих трьох випадків були потрібні різні моделі поведінки, для чого вимагалось знати місцеві культурні особливості й ритуали прийому послів. Деякі ольвіополіти виявляли свої здібності в різних напрямках. Так, невідомий нині на ім'я громадянин не лише зустрічався з царями сарматських племен, але на початку III ст. прямував до «панів наших непереможних імператорів» із проханням про відстрочку виконання якихось зобов'язань²⁷. Інший ольвіополіт, ім'я якого також не збереглося, у середині I ст. н.е. неодноразово приїздив послом до римського намісника Мезії та до «великих царів Аорсія». Римляни задовольнили прохання Ольвії про воєнний захист міста і його околиць від сарматів, а також про постачання хліба²⁸.

Найбільш яскраво особу посла окреслено в декреті II ст. н.е. на честь Феокла, сина Сатира²⁹. Мармурова стела з текстом постанови народного зібрання належить до числа небагатьох повністю збережених ольвійських пам'яток цього типу. Так само, як у більшості пам'яток, що цікавлять нас, тут ідеться про те, що Феокл за його різноманітну діяльність на благо Ольвії нагороджується посмертно золотим вінком, оплаченим державою. За життя він

²⁶ *Latyshev B.* Inscriptions orae septentrionalis Ponti Euxini. – №39, 51, 54.

²⁷ *Ibid.* – №54.

²⁸ *Виноградов Ю.Г.* Очерк военно-политической истории сарматов I в. н.э. // ВДИ. – 1994. – №2. – С.166–167.

²⁹ *Latyshev B.* Inscriptions orae septentrionalis Ponti Euxini. – №40.

одержував подібні нагороди у себе на Батьківщині та ще у 17 грецьких містах. Першою названо його рідну Ольвію, а серед інших – її метрополія Мілет, а також ближні й далекі сусіди у Причорномор'ї (Тіра, Херсонес, Боспор, Істрія, Томи, Калахіс, Одес, Синопа, Гераклея, Амастрія, Тіеон), крім того Візантій і декілька малоазійських міст (Апамея, Кізік, Нікомедія, Пруси, Нікея).

Із декрету зрозуміло, що Феокл помер, виконуючи у четвертий раз обов'язки першого архонта; що його також обирали стратегом і жерцем, а це свідчить, як цінували його риси досвідченого політика й дипломата. Він походив «від предків славних, що надали багато послуг нашій Вітчизні в посольствах, різних посадах і благодіяннях». Особливо виділено заслуги послів із родини Феокла. Напевно, родинні традиції визначили його життєвий шлях, і змолоду поряд з іншими знаннями він засвоював мистецтво дипломатії. Увінчання золотим вінком у багатьох містах указує на активну дипломатичну та, мабуть, економічну діяльність Феокла, котрий представляв Ольвію в інших грецьких державах. У себе на Батьківщині він надавав сприяння приїжджим. Не випадково в декреті мовиться про його посмертне увінчання вінком від імені не лише ольвіюполітів, а й від іноземців, що мешкали в місті.

Напевно, добробут родини Феокла був немалим і ґрунтувався на успішній торгівлі. Це сприяло посольській діяльності, тому що він знав багатьох іноземців і міг докладати власні кошти до виділених державою, а іноді взагалі їздити за свій рахунок. Багатство дозволяло Феоклові вкладати гроші в будівництво й ремонт громадських будівель, завдяки чому «місто робилось гарнішим і славнішим». Однією з таких споруд став новий гімназій, де ольвіюполіти вирішили поставити пам'ятник Феоклу.

Проксенія як форма міжполісних зв'язків

У давньогрецьких державах деякі громадяни ставали проксенами, тобто брали на себе функцію гостинності й обов'язок захисту інтересів іноземців. Проксенія могла стосуватися приватних взаємин, вона також могла сприяти дипломатичним стосункам з іншою державою. Приклад першого типу описано в «Трапезитиці» Ісократата, де йдеться про те, що боспорянин Сопеїд мав в Афінах проксена Гішполаїда, котрий опікувався його грошовими справами, коли Сопеїда не було в місті.

Також проксенія встановлювалась або між громадянином та іншим полісом, або між двома полісами. Проксен надавав різні послуги послам, він виступав посередником в їхніх стосунках із владою, дбав про добрі відносини між полісами³⁰. Елліни надавали іноземцям проксенію за різноманітні послуги державі й записували цю постанову в почесному декреті, де перелічувалися пільги проксена, що найчастіше стосувалися права безмитної торгівлі.

³⁰ *Латышев В.В.* Очерк греческих древностей. – Санкт-Петербург, 1997. – С.284 [репринт. вид. 1899 р.].

В особливих випадках проксена наділяли правами громадянства, привілеєм займати перші місця в театрі й на стадіоні тощо. Спершу основна частина проксеній служила поліпшенню торговельного обміну між державами, тому більшість пільг відносилися до сфери торгівлі. Оскільки нею займалися численні державні діячі, то винагородження проксенією посла чи навіть правителя продовжувало включати торговельні пільги. Наприклад, такою є ольвійська проксенія IV ст. до н.е. правителєві Сатиру за успішну політичну угоду між Ольвією й Гераклеєю³¹, або ж проксенія дельфійців боспорському цареві Перисадові III і його дружині цариці Камасарії³².

Діяльність ряду проксенів, починаючи з елліністичного періоду, можна порівняти з обов'язками сучасних консулів. У другій половині III ст. до н.е. ці обов'язки на Родосі виконував Агасикл, котрому ольвіюполіти дарували проксенію та права громадянства за те, що він надавав послуги ольвіюполітам, які зверталися до нього³³. Його сучасник Навтим одержав від ольвіюполітів проксенію за подібну діяльність у Калатії³⁴, а у III–II ст. до н.е. ольвіюполіти дали проксенії за ті самі заслуги херсонеситові Діонісієві й невідомому нині на ім'я уродженцеві Смирни³⁵. Цінуючи допомогу співвітчизникам, херсонесити у II ст. до н.е. надали проксенії Менофілу з Синопи й уродженцеві Гераклеї, ім'я якого втрачене³⁶. За особливі заслуги херсонеських та ольвійських проксенів їм ставили статуї у дружніх містах. Такими були пам'ятники одному ольвіюполітові у Візантії й херсонеситові, синові Паппія, у Тії³⁷.

Згідно з поширеною серед греків традицією, деякі родини з покоління в покоління передавали обов'язок проксена громадянам того чи іншого міста. Про це йдеться в почесному декреті I ст., виданому у Візантії на честь Оронта за його успадковане покровительство візантійцям в Ольвії³⁸, а також в ольвійському декреті на честь Феокла³⁹, котрий «гостинністю перевершив усіх своїх предків», тобто цей обов'язок традиційно виконували представники цього роду. На жаль, на більшості збережених фрагментів проксеній втрачено частини написів з іменами іноземців і словами, за що надано проксенію та права громадянства⁴⁰.

Таким чином, громадяни різних держав отримували в Ольвії й Херсонесі проксенії за свою діяльність, що сприяла взаємовигідним відносинам із країною посла. Напевно, і в Боспорі існувала така форма вдячності послам, утім ці постанови не закарбовували на кам'яних стелах.

³¹ Яйленко В.П. Мнимые проксении Ольвии боспорскому царю Сатиру I и договор с Левконом I // Тысячелетний боспорский рейх. – Москва, 2010. – С.80–93.

³² Граков Б.Н. Материалы по истории Скифии... – №15.

³³ Надписи Ольвии. – Ленинград, 1968. – №24.

³⁴ Latyshev V. Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini. – №27.

³⁵ Надписи Ольвии. – №24, 26.

³⁶ Latyshev V. Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini. – №351, 359.

³⁷ Соломоник Э.И. Новые эпитафические памятники Херсонеса. – К., 1973. – №13.

³⁸ Latyshev V. Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini. – №79.

³⁹ Ibid. – №40.

⁴⁰ Соломоник Э.И. Новые эпитафические памятники Херсонеса. – №6–7, 113–115, 118. Див. також: Тюменев А.И. Херсонесские этюды: 5: Херсонесские проксении // ВДИ. – 1950. – №4. – С.11–25; Сапрыкин С.Ю. Херсонесские проксении и пути плавания по Понту // Проблемы истории, филологии и культуры. – Москва; Магнитогорск, 1999. – С.217–229.

Священні посольства

Завдання, що ставилися перед послами, були доволі різноманітними й завжди визначалися поточною політикою тієї чи іншої держави. Але одна мета у всіх греків була спільною: це спорядження священного посольства, яке називалось феорією. Посли-феори запрошували громадян із різних держав узяти участь у загальногрецьких святах, далі представники міст на чолі з місцевим архіфеором прямували на панеллінські торжества, як правило на спеціально спорядженому судні. Феорами також називалися послы, котрі зверталися по пораду до уславлених оракулів перед тим, як у полісі ухвалювалося важливе рішення⁴¹.

У другій половині V ст. до н.е. Ольвія, Німфей і деякі інші держави Північного Причорномор'я споряджали посольства на Великі Діонісії, щоб доставити свій вклад у скарбницю Афіньського морського союзу⁴². Ці феори брали участь в урочистій святковій процесії. Зі свята Панафінеї атлети й феори привозили до причорноморських колоній призові амфори та сувенірні панафінейські амфориски⁴³.

Маємо свідчення про ольвійських, херсонеських і боспорських феорів, які відвідували в елліністичну добу свята Аполлона на Делосі та в Дельфах. Декілька херсонеських послів користувались у Дельфах почесним правом поза чергою запитувати оракула Аполлона, устами якого віщувала піфія⁴⁴. На рубежі IV–III ст. до н.е. ольвійські феори звернулися до цього оракула, коли ольвіополіти вирішили оголосити змагання на Ахілловому Дромі панеллінським святом, для чого потрібно було благословення. Послы повернулися на Батьківщину зі звісткою, що піфія схвалила рішення стосовно ігор і про назву свята Ахіллеями⁴⁵. Після цього за традицією, що встановилася для подібних дійств, ольвійські феори почали регулярно розсилати священні посольства в різні грецькі держави з повідомленням про дату початку торжеств. Крім того, вони, як й інші феори, повідомляли, в яких саме видах змагань зможуть виступати приїжджі громадяни, та оголошували перемир'я у всьому Причорномор'ї на час свята. Судячи зі знахідок монет на Тендрівській косі (античний Ахіллів Дром), туди прибували феори й учасники змагань в основному з причорноморських і деяких малоазійських грецьких держав, у першу чергу з Мілета, метрополії Ольвії, з якою постійно підтримувалися дружні стосунки⁴⁶.

Декілька написів III–II ст. до н.е. свідчать щодо присутності громадян міст Північного Причорномор'я на делоських урочистостях⁴⁷, про їх пожертви

⁴¹ Докл. див.: *Rutherford I. State pilgrims and Sacred Observers in Ancient Greece // A Study of Theoria and Theoroi.* – Cambridge, 2013.

⁴² *Граков Б.Н. Материалы по истории Скифии...* – №1.

⁴³ *Скржинская М.В. Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье.* – Санкт-Петербург, 2010. – С.159, 161, 228–229.

⁴⁴ *Граков Б.Н. Материалы по истории Скифии...* – С.13.

⁴⁵ *Latyshev V. Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini.* – №34. Див. також: *Скржинская М.В. Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье.* – С.318–375.

⁴⁶ *Зограф А.Н. Находки монет в местах предполагаемых святилищ на Черноморье // Советская археология.* – 1941. – №7. – С.153.

⁴⁷ *Граков Б.Н. Материалы по истории Скифии...* – С.23–25, 27.

Аполлону⁴⁸. Великий дар херсонеситів Аполлонові Делоському складав 4 тис. драхм, на проценти від них в елліністичний час фінансувалося свято Херсонесій⁴⁹. Відомості про це свято і проксенії херсонеситам, ольвіюполітам та боспорянам указують на те, що між Делосом і Північним Причорномор'ям регулярно курсували священні посольства.

У двох збережених часом дельфійських декретах III–II ст. до н.е. мовиться про феорів, які приїздили до міст Північного Причорномор'я, щоб запросити на Піфійські ігри в честь Аполлона⁵⁰. Написи свідчать, що дельфійське судно зі священним посольством ішло з Еллади через Боспор Фракійський спочатку до міст на західному узбережжі Понта, а далі зупинялося в найбільших грецьких колоніях на північному березі Чорного моря⁵¹. Певно, тим самим шляхом рухалися феори, котрі запрошували на Олімпійські, Немейські, Істмійські ігри й інші панеллінські свята. У кожному грецькому місті були заможні громадяни, що гостинно зустрічали феорів, адже це вважалося великою честю. Вони брали на себе весь клопіт і витрати на утримання священних послів. Як правило, ці громадяни самі ставали феорами, які прямували на свято на чолі з архіфеором. За особливо успішну діяльність таким іноземцям дякували, надаючи різні пільги, про що відомо зі віцлілих дельфійських проксеній, у текстах яких трапляються імена ольвіюполітів, херсонеситів і боспорян⁵².

Священні посольства від боспорян на свята Аполлона в Мілеті, на Делосі й у Дельфах, а також на Панафінеї, мабуть, неодноразово очолювали царі. Афіняни у IV–III ст. до н.е. вінчали їх золотими вінками⁵³. У почесній постанові дельфійців на честь Перисада III і його дружини Камасарії говорилося, що вони самі та їхні предки постійно шанували дельфійського Аполлона⁵⁴. Крім того, відомі пожертви боспорських царів до афінських, мілетських, делоських і дельфійських храмів⁵⁵. Найчастіше їх робили під час свят.

У проксеніях, виданих у середині III ст. до н.е., дельфійці перелічили різноманітні пільги, даровані ними громадянам із різних грецьких міст за послуги святилищу й полісу. Серед них названо ольвіюполітів, херсонеситів і боспорян, котрі були членами священних посольств на Піфійських іграх⁵⁶.

Іноземні послы

Про діяльність іноземних послів в античних державах Північного Причорномор'я збереглися лише нечисленні звістки у джерелах. Найдавніші свідчення, що цікавлять нас, відносяться до історії Боспору IV–III ст. до н.е. Поліен у «Стратегемах» (V, 44) описав, як у середині IV ст. до н.е. до царя

⁴⁸ Граков Б.Н. Материалы по истории Скифии... – С.25–27.

⁴⁹ Там же. – С.29–31.

⁵⁰ Там же. – С.12–13.

⁵¹ Там же. – С.247.

⁵² Там же. – С.12–14.

⁵³ Там же. – С.3–4.

⁵⁴ Там же. – С.15.

⁵⁵ Там же. – С.3, 15, 27, 38–39.

⁵⁶ Там же. – С.12–14.

Левкона з'явився посол Архівіад із пропозицією укласти договір про гостинність і дружбу з македонянами. Насправді він виконував таємне доручення полководця Мемнона, котрий тоді був на службі в македонського царя Філіпа II. Той готувався до війни зі скіфами й небезпідставно вважав, що боспоряни можуть виступити проти нього на боці своїх «варварських» сусідів. Тому слід було оцінити військовий потенціал Боспору. Для цього Мемнон удався до хитрості. На трієрі, спеціально спорядженій для посольства, разом із послом Архівіадам Мемнон відправив знаного музиканта Аристоніка, що співав під акомпанемент кіфари. Полководець розраховував на те, що на концерти кіфарода в театрах кількох боспорських міст збереться чимало мешканців, так що можна буде вивести приблизну кількість боспорського війська. Невідомо, як Левкон відгукнувся на пропозицію Архівіада, чи зрозумів його таємний замисел. Але можна з достатньою долею впевненості припустити, що цар відрядив зі своїми пропозиціями посольство до македонян.

Слова Полієна про те, що македонська місія прибула до царя на військовій трієрі, дозволяють думати, що великий бойовий корабель, зображений на малюнку з Німфея⁵⁷, доставив у Боспор у III ст. до н.е. єгипетське посольство. Дипломатичні зв'язки з Єгиптом у той час підтверджуються вцілілими на папірусі відомостями про згаданих боспорських послів в Єгипті у 254 р. до н.е.

Афінські послы привозили до Пантікапея тексти постанов про присудження різних нагород боспорським царям. Про таке посольство відомо з афінського декрету 288 р. до н.е., де йдеться про приїзд трьох послів зі звісткою, що на найближчих Великих Діонісіях царя Спартока III вшанують золотим вінком⁵⁸.

Із почесного декрету на честь полководця Діофанта⁵⁹ відомо, що наприкінці II ст. до н.е. він за дорученням понтійського царя Мітрідата Євпатора виступив послом у дипломатичних перемовинах із боспорським правителем Перисадамом. Спочатку переговори про мирне передання влади понтійському цареві завершилися «чудово й корисно» для Мітрідата, але пізніше спробу підкорити Боспор мирним шляхом було зірвано, і той самий Діофант придушив повстання проти Мітрідата.

Цей цар відправляв до Херсонеса для переговорів свого посла⁶⁰. Туди ж і у Боспор приїздили послы з Гераклеї з проханням про допомогу під час облоги міста римлянами (Мемн. XLII, 2). А ще йшлося про те, що послы імператорів Діоклетіана й Константина просили Херсонес про військову допомогу (Constant. Porph. «De adm. imp.», 53), а також щодо обміну посольствами між Херсонесом і Боспором. Від численних іноземних феорів збереглися імена дельфійців Амінта й Хариксена, що повідомили своїх співвітчизників, як їх гостинно приймали у Херсонесі у II ст. до н.е.⁶¹

⁵⁷ Грач Н.Д. Открытие нового исторического источника в Нимфее // ВДИ. – 1948. – №1. – С.81–88.

⁵⁸ Граков Б.Н. Материалы по истории Скифии... – С.4.

⁵⁹ Latyshev В. Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini. – №352.

⁶⁰ Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. – №110.

⁶¹ Граков Б.Н. Материалы по истории Скифии... – С.13.

***

Отже достеменно відомо про діяльність послів із Північного Причорномор'я в Афінах, Дельфах, на Делосі, у Понтійському царстві, Єгипті, у Римі та його провінціях – Мезії й Віфінії. Надзвичайно рідкісні відомості про зв'язки з вождями сусідніх народів не відбивають реального співвідношення посольств у Причорномор'ї, Середземномор'ї й до місцевих племен. Наші джерела в більшості випадків є почесними декретами, а їх видавали лише на пошану громадян античних держав, записували на папірусі, уміщували в архів й в особливо важливих випадках висікали текст документа на мармуровій стелі. Можна лише здогадуватись, як укладались угоди з вождями безписемних народів. Імовірно, це були усні клятви, що супроводжувалися певними ритуалами.

Зі збережених пліном часу джерел ми дізнаємося, що за дорученням влади послі укладали політичні й економічні договори, а також вирушали зі священними посольствами на панеллінські свята. Через послів античні держави Північного Причорномор'я зверталися по військову допомогу, передавали внески у скарбниці інших полісів, а також платили данину «варварам», щоб ті не розоряли грецькі міста та їх сільські округи.

This is the first complete compilation of Olbian, Chersonesean and Bosporean ambassadors in lapidary inscriptions and works of ancient writers. The position of ambassador was at the same range as other high level magistracies. The Greeks elected ambassadors out of educated and wealthy citizens, sometimes out of influential foreigners. The ambassadors added their own money to the monetary funds issued by the state, and sometimes themselves fully covered their trip and accommodation expenses in other cities. In the ancient States of the Northern the Black Sea Coast the highest state authorities took the ambassadors of Greek city-states, Pontus, Egypt and Rome. Foreign ambassadors received for the success of their activity the honorary decrees and various benefits. Ambassador's function were considered as an important mission, for the successful implementation of which ambassadors received several awards.

Keywords: ambassadors, honorary decrees, Olbia, Chersonesos, Bosporos, Ancient Greece, Ancient Rome.

Т.С.ГОРБАЧ *

РУСЬКЕ КОРОЛІВСТВО Й НІМЕЦЬКИЙ ОРДЕН ЗА ЧАСІВ ЮРІЯ II **

Досліджуються відносини Руського королівства з державою Німецького ордену за правління Юрія II. Проаналізовано зміст його договорів із хрестоносцями. Висунуто гіпотезу про те, що після смерті останніх Романовичів галицько-волинське боярство восени 1324 р. відрядило посольство до великого князя литовського Гедиміна для узгодження кандидатури Болеслава Тройденовича на руський престол. Береться під сумнів поширене в історіографії твердження про участь руського рицарства в польсько-орденській війні 1327–1332 рр.

Ключові слова: Юрій II, Руське королівство, Німецький орден, договори, татарська загроза, польсько-орденська війна.

I

Початки міждержавних відносин Руського королівства з Німецьким орденом сягають середини XIII ст., проте перші персональні контакти Романовичів з орденськими рицарями могли зав'язатися ще на початку цього століття¹. За правління короля Данила підґрунтям для русько-орденського порозуміння стало ятвязьке питання, відображене в угоді від 1254 р., укладеній у Рачонжі². Подальший розвиток дипломатичних відносин аж до початку XIV ст., мабуть, не був таким інтенсивним, позаяк про це не залишилося документальних свідчень навіть у дбайливо збережених орденських архівах. Відродження політичних зв'язків, зафіксоване в посланні 1316 р. Андрія та Лева II до верховного магістра Карла фон Тріра, було зумовлене небезпекою, що виходила від спільного ворога – Великого князівства Литовського.

Однак найбільш енергійно про зміцнення русько-орденських відносин дбав Юрій II. Чотири з шести відомих на сьогодні його грамот стосувалися регуляції дипломатичних відносин Руського королівства з державою Німецького ордену у Пруссії. Ідеться про автентичні документи 1325, 1327, 1334, 1335 рр., які зберігаються у фондах Таємного державного архіву пруської культурної спадщини в Берліні. Тексти русько-орденських договорів неодноразово

* Горбач Тимур Сергійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерелознавства Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського (Київ)

E-mail: tamerlangorbach@gmail.com

** Матеріали для статті зібрано впродовж 2016 р. завдяки фінансовій підтримці Музею історії Польщі (Варшава) та Наукового товариства імені Шевченка у США.

¹ Масан О. Данило Романович і рицарсько-чернечі ордени: проблема взаємовідносин // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Т.2. – Чернівці, 2008. – С.137–138.

² Preußisches Urkundenbuch / Hrsg. von [R.] Philippi, [C.P.] Wölky. – Bd.1. – H.1. – Königsberg, 1882. – №298.

видавалися. Востаннє їх було надруковано у збірнику актів та документів Галицько-Волинського князівства, підготовленому О.Купчинським³. Попри загалом високий рівень цього видання, що відповідає сучасним археографічним вимогам до публікації історичних джерел, у ньому все ж трапляються окремі помилки⁴.

Період правління Юрія II – останнього суверенного володаря Руського королівства – надзвичайно слабо висвітлено у джерелах. Занепад придворного літописання Південно-Західної Русі наприкінці XIII ст., поряд із незадовільною збереженістю князівських архівів суттєво ускладнює дослідження будь-яких історичних процесів, що відбувалися на цих теренах у першій половині XIV ст. Скупі повідомлення іноземних хронік, відголоски про руські справи в папських буллах та кореспонденції сусідніх монархів, а також нечисленні вцілілі документи з князівської канцелярії – от і все, що є в розпорядженні дослідника. Незважаючи на обмаль джерел особа цього князя та проваджена ним зовнішня політика стала предметом зацікавлення багатьох фахівців.

М.Грушевський відзначав, що союз з Орденем, започаткований ще за короля Данила, було спрямовано проти Литви, а згодом – Польщі. За правління ж Юрія II ініціатива в поновленні союзних угод, на його думку, виходила від «пруських рицарів», для яких під час боротьби з Польщею був важливим нейтралітет руського князя⁵. У старшій польській історіографії часто наголошувалося на прихильному ставленні мазовецького П'яста до польського короля Владислава I Локетка, якому той нібито завдячував посадженням на руський престол⁶. Водночас польські історики доволі скептично оцінювали практичне значення договорів Юрія II з Німецьким орденем. Г.Пашкевич не вбачав у них ознак повноцінного союзу, вважаючи засадничим аспектом тогочасних русько-орденських відносин прагнення розвивати торговельні зв'язки, що приносили багато користі обом державам⁷. Про взаємовигідну торгівлю як запоруку порозуміння Галицько-Волинської Русі з орденською Пруссією пізніше писали також українські дослідники І.Крип'якевич і М.Ждан⁸. С.Зайончковський уважав однією з головних причин зближення Юрія II з Орденем литовську загрозу, а надто загарбання Литвою Підляшшя, що нібито відбулося в 1323–1324 рр.

³ Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. Дослідження. Тексти. – Л., 2004. – 1282 с.

⁴ Див., напр.: Там само. – №10. – С.178 (пропущено слово «tenenda»).

⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.3. – К., 1993. – С.112, 126.

⁶ Prochaska A. W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego // Kwartalnik Historyczny. – R.6. – Lwów, 1892. – S.6; Dąbrowski J. Z czasów Łokietka: Studya nad stosunkami polsko-węgierskimi w XIV w. – Cz.1 // Rozprawy Akademii Umiejętności: Wydział Historyczno-Filozoficzny: Serya II. – T.34. – Kraków, 1916. – S.318–321; Długopolski E. Władysław Łokietek na tle swoich czasów. – Wrocław, 1951. – S.223–224. Лише В.Абрагам дотримувався протилежної думки, зазначивши, що Юрій II після утвердження на руському престолі займав ворожу позицію стосовно Польщі, натомість добре ладнав із Німецьким орденем (див.: Abraham W. Powstanie organizacji kościółca łacińskiego na Rusi. – T.1. – Lwów, 1904. – S.193).

⁷ Paszkiewicz H. Ze studiów nad polityką polską, litewską i krzyżacką Bolesława Jerzego, ostatniego księcia Rusi Halicko-Włodzimierskiej // Ateneum Wileńskie. – Z.5/6. – Wilno, 1924. – S.54–55, 61 (прим.2).

⁸ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984. – С.110; Ждан М. Романовичі і Німецький хрестоносний Орден // Український історик. – 1973. – №3/4. – С.64–68.

Він також заперечував існування будь-якого антагонізму між Юрієм II та Польщею, попри те, що орденські рицарі намагалися втягнути володаря Русі до кола недругів польської держави⁹. Подібно міркував Б.Влодарський, пояснюючи спроби налагодження відносин Ордену з руським князем превентивними контрзаходами хрестоносців, які шукали союзників напередодні війни з Польським королівством. Однак їм не вдалося розладнати «дружнього зв'язку», що єднав Юрія II з Владиславом I Локетком¹⁰. Абстрагуючись від цих висновків, важко відшукати прямі вказівки на такий стан речей у джерелах, ба більше, маємо протилежну ситуацію: чотири «дружніх документи» виставлено руським князем для Ордену, і жодного – для польського короля.

На тлі жвавого інтересу польської історіографії до відносин Руського королівства з орденською державою, значно менше зацікавлення щодо цієї проблеми виказали німецькі історики. Із-поміж них можна відзначити хіба що К.Форстройтера, котрий здійснив детальний аналіз русько-орденських договорів 1316–1335 рр.¹¹ За останнє десятиліття українські дослідники О.Масан¹² та Л.Войтович¹³ підготували розвідки з історії дипломатичних зв'язків Галицько-Волинської Русі з Німецьким орденем, однак результати цих студій не вийшли поза межі вже відомих фактів та усталених концепцій.

II

Болеслав (рідне, католицьке ім'я Юрія II) був сином черського князя Тройдена I та доньки руського короля Юрія I – Марії. Після смерті князів-співправителів Андрія й Лева II – останніх представників чоловічої лінії правлячого дому Романовичів – Болеслав посів престол Руського королівства, узявши собі ім'я Юрій на честь свого діда по матері.

Брак джерел не дозволяє нам визначити точний час інтронізації Юрія II. Знаємо лише, що сталося це між 1323 і 1325 рр. *Terminus post quem* є лист польського короля Владислава I Локетка до папи Іоанна XXII від 21 травня 1323 р., в якому він повідомляв про смерть останніх Романовичів¹⁴. За *terminus ante quem* слугує документ від 1325 р., виставлений Юрієм II для Німецького ордену, яким князь засвідчив намір зберігати дружні відносини з хрестоносцями¹⁵.

⁹ *Zajaczkowski S.* Polska a Zakon Krzyżacki w ostatnich latach Władysława Łokietka. – Lwów, 1929. – S.103–104.

¹⁰ *Włodarski B.* Polska i Ruś 1194–1340. – Warszawa, 1966. – S.271–285.

¹¹ *Forstreuter K.* Preußen und Rußland im Mittelalter: Die Entwicklung ihrer Beziehungen vom 13. bis 17. Jahrhundert. – Königsberg, 1938. – S.18–22; *Idem.* Preußen und Rußland von den Anfängen des Deutschen Ordens bis zum Peter der Großen. – Göttingen, 1955. – S.30–35.

¹² *Масан О.* Німецький Орден у Пруссії і Галицько-Волинське князівство в першій половині XIV ст.: дипломатичні відносини // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Т.1. – Чернівці, 2007. – С.78–87.

¹³ *Войтович Л.В.* Тевтонський орден у політиці Галицько-Волинського князівства // Український історичний журнал. – 2010. – №6. – С.4–17.

¹⁴ *Monumenta Poloniae Vaticana / Ed. J.Ptaśnik.* – Т.3: *Analecta Vaticana (1202–1366).* – Cracoviae, 1914. – №83.

¹⁵ Я.Тенговський увів у науковий обіг невідомий раніше документ (трансумпт із Коронної метрики), котрий проливає світло на початковий етап правління Юрія II, що проходив (як видно з

Незадовго перед тим, як Юрій II почав князувати в Галицько-Волинській Русі, відбулася одна цікава подія. Із листа комтура Бальгі Дітріха фон Альтенбурґа до комтура Кеніґсберґа Гайнріха фон Ізенберґа від 15 листопада 1325 р. дізнаємося про те, що шестеро русинів із Володимира та один із Візни прибули до Цинтена, розшукуючи своїх слуг («familiam»), яких восени попереднього року люди Ордену схопили на шляху неподалік від Гродна¹⁶. Бальгійський комтур також зазначав, що русини везли запечатаний лист («litteram clausam») для брата Зіґгарда від короля Русі¹⁷. Що ж робили володимирці в Литві восени 1324 р.? Припускаємо, що згадані слуги належали до руського посольства, котре прямувало до Вільна на зустріч із великим князем литовським Ґедиміном¹⁸. Метою перемовин, на нашу думку, могло бути два питання: 1) узгодження кандидатури Болеслава Тройденовича на руський престол; 2) обговорення можливих заручин Юрія II з молодшою донькою Ґедиміна – Офкою (Євфимією) задля укладення династичного союзу, що поклав би край боротьбі Мазовії й Литви за галицько-волинську спадщину.

Із вигасанням династії Романовичів у Руському королівстві утворився тимчасовий вакуум влади. Період *interregnum* став сприятливою нагодою для того, аби кровноспоріднені з руськими володарями монархії особи із сусідніх країн заходилися висувати свої претензії на вакантний престол. До кола найближчих претендентів, окрім, власне, Болеслава Тройденовича, належали добжинський князь Владислав та молодший син Ґедиміна – Любарт (Дмитро).

інтитуляції) під регентством його матері Марії. Відсутність датування на акті не дозволяє з упевненістю говорити про час вступу Юрія на галицько-волинський престол, однак польський дослідник дійшов висновку, що це могло відбутися вже наприкінці 1323 р. (див.: *Tegowski J. Okoliczności wstąpienia na tron halicko-wolyński Piasta mazowieckiego Bolesława Trojdenowicza (nieznane dokumenty ruskie z XIV wieku) // Studia Podlaskie. – T.18. – Białystok, 2009/2010. – S.313–328*). Версія Я.Тенговського може бути слушною, якщо часом народження князя вважати 1310 р. У такому разі, прибувши в Русь 1323 р., Юрій II мав, вочевидь, 13 років і деякий час ще перебував під опікою матері. У 1325 р. князь уже досяг свого повноліття й почав самостійно правити руськими землями, про що свідчить відповідний документ для Ордену (див.: *Grabowski J. Dynastia Piastów mazowieckich: Studia nad dziejami politycznymi Mazowsza, intytlucją i genealogią książąt. – Kraków, 2012. – S.65*). Проте це припущення потребує додаткової аргументації.

¹⁶ Preußisches Urkundenbuch / Hrsg. von M.Hein, E.Maschke. – Bd.2. – Königsberg, 1939. – №536.

¹⁷ Чи варто ототожнювати цей лист із документом Юрія II від 1325 р., як пропонував у порядку другий тому «Preußisches Urkundenbuch» (див.: №537. – S.362)? Однозначно сказати важко, адже за нормами середньовічної дипломатії «litterae clausae» належали до приватної кореспонденції, що містила конфіденційну інформацію, а тому складалися й запечатувалися відповідним чином (див., напр.: *Bresslau H. Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien. – Bd.1. – Leipzig, 1889. – S.59–60; Egger C. Littera patens, littera clausa, cedula interclusa: Beobachtungen zur Formen urkundlicher Mitteilungen im 12. und 13. Jahrhundert // Wege zur Urkunde, Wege der Urkunde, Wege der Forschung: Beiträge zur europäischen Diplomatik des Mittelalters / Hrsg. von K.Hruza, P.Herold. – Wien [etc.], 2005. – S.42–44*). Натомість документ Юрія II слід віднести до категорії публічних, на що вказують його внутрішні та зовнішні ознаки: характерна клаузула промульгації: «Noverint universi, ad quos presens scriptum fuerit devolutum» та велика висла печатка, що нею було скріплено документ. Окрім того, пергаментний аркуш, на якому написано текст, узагалі не містить слідів складання, а отже він надсилався до адресата в розгорнутому вигляді або як сувій (див.: *Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. ... – С.167*). Про що саме Юрій II писав у листі до Зіґгарда фон Шварцбурґа ми не знаємо. Можливо, князь клопотався про звільнення ув'язнених. Утім можемо лише констатувати, що він підтримував зв'язки зі своїм впливовим родичем з орденської братії.

¹⁸ Пор.: *Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С.33–34.*

Із-поміж усіх права останнього на галицько-волинську спадщину були найвагомішими, адже, за однією з прийнятих версій, він був одружений із донькою володимирського князя Андрія¹⁹. Захищаючи інтереси свого сина Ґедимін силою зброї намагався усунути його конкурентів від боротьби за руський престол. Задля цього литовці здійснили декілька спустошливих набігів на родові володіння обох претендентів. Із папської булли від 19 серпня 1324 р., надісланої до цешинського князя Казимира, дізнаємося про напад на землі Болеславового батька – черського князя Тройдена I²⁰. Цей похід міг відбутися наприкінці 1323 або на початку 1324 рр.²¹ Незадовго до того, 14 вересня 1323 р., литовське військо на чолі з плоцьким князем Вацлавом (зятєм Ґедиміна) сплюндрувало Добжинську землю – володіння княгині Анастасії, удови Земовита добжинського й матері Владислава²².

Русько-литовські переговори мали неодмінно проходити за участі послів від хана Узбека²³. Про перебування татар в оточенні Ґедиміна згадують посланці папських легатів, які прибули до Вільна на початку листопада 1324 р.²⁴ Як саме

¹⁹ Супрасльська летопись // Полное собрание русских летописей. – Т.35. – Москва, 1980. – С.61 («а Любарта принял володимирский князь к дотьце во Володимер и в Лудеськ и во всю землю Вольнскую»). Майже цілковита відсутність джерел із того часу, за винятком пізніх білорусько-литовських літописів, що сповнені багатьох неточностей і відвертих вигадок, спричинила багаторічну дискусію серед дослідників генеалогії князівських династій Романовичів та Ґедиміновичів про походження Любартової дружини. Так, Я.Тенговський припускає, що нею могла бути донька князя Данила Острозького (див.: *Tegowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*. – Poznań [etc.], 1999. – S.23–25), Л.Войтович вважає, що дружиною Любарта була донька князя Лева II (див.: *Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти*. – Біла Церква, 2006 – С.37–38, 512, 615).

²⁰ *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiarum illustrantia* / Ed. A.Theiner. – Т.1. – Romae, 1860. – №303.

²¹ *Blaszczyk G. Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności*. – Т.1. – Poznań, 1998. – С.61.

²² *Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae // Scriptorum rerum Prussicarum* / Hrsg. von T.Hirsch, M.Töppen, E.Strehlke. – Bd.1. – Leipzig, 1861. – P.188; *Spominki gnieźnieńskie // Monumenta Poloniae historica: Series nova* / Ed. V.Kürbis. – Т.6. – Warszawa, 1962. – S.98. Щоправда серед істориків немає одностайності з приводу трактування мотивів цього нападу (див., напр.: *Tegowski J. Okoliczności wstąpienia na tron...* – S.319–321).

²³ Упродовж першої половини XIV ст. Руська держава продовжувала перебувати у сфері впливу Золотої Орди. Ступінь і форми цієї залежності ще остаточно не з'ясовано. Деяку інформацію можна віднайти в актовому матеріалі сусідніх країн. Із листа польського короля до папи (1323 р.) стає відомо про те, що татари збирали щорічну данину з Русі («*annua tributa percipere consueverunt*»; див.: *Monumenta Poloniae Vaticana*. – Т.1. – №83. – P.73). Схожі відомості зустрічаємо в листі пруських єпископів до колеїї кардиналів (1340 р.) щодо небезпеки татарського вторгнення («*[...] imperator Tartarorum [...] cum regibus Litwinorum et Ruthenorum suis tributariis*» / «*[...] татарський хан [...] із королями литовців і русинів – своїми данниками*»; див.: *Preußisches Urkundenbuch* / Hrsg. von M.Hein. – Bd.3. – Lfg.1. – Königsberg, 1944. – №345. – S.240), а також в інших документах. Ще одна важлива проблема – залежність князівського престолонаслідування від впливів ханського двору. Промовисті слова ченця-францисканця Іоанна з Вінгертура, котрий прямо вказував на визначальну роль ординського правителя в посадженні на руський престол двох останніх Романовичів та Юрія II («*imperator Tartarorum duos paganos breviter ante ista tempora reges satis ydoneos Ruthenis prefecerat, quibus successive ab eis per venenum extinctis procuravit eis christianum Latinum*» / «*татарських хан поставив над русинами двох вельми достойних королів, яких вони пізніше звели зі світу за допомогою отрути; [після того] він призначив їм латинського християнина*»; див.: *Iohannis Vitodurani Chronica // Monumenta Germaniae historica: Script. rer. Germ.* : Nova series / Hrsg. von F.Baethgen. – Т.3. – Berlin, 1924. – P.184).

²⁴ Посланці повідомляли про те, що на одній з аудієнцій великий князь не зміг вислухати їх особисто, оскільки «*cum tartaris erat impeditus*» / «*був зайнятий із татарами*» (див.: *Русско-ливонские акты, собранные К.Е.Напьерским*. – Санкт-Петербург, 1868. – №67. – С.47).

проходили перемовини й чи відбулися вони взагалі – сказати важко з огляду на відсутність будь-яких відомостей про це у джерелах. Не знаємо навіть, чи дісталися руські послы до литовської столиці після того, як були заскочені орденським роз'їздом поблизу Гродна²⁵. Хай там як, але посланці папських легатів у своєму звіті жодним словом не згадують про присутність на той час у місті руської делегації.

Подальший розвиток подій прямо вказує на те, що дійти згоди в питанні укладення русько-литовського династичного союзу, схваленого Ордою, не вдалося. Уже наступного, 1325-го, року татари здійснили спустошливий похід у литовські землі: «Царь Азбякъ посылалъ князей Литвы воевати; и многа зла сотвориша Литвѣ, и со многимъ полономъ придоша во Орду»²⁶. Юрій II, утвердившись на руському престолі, як і решта мазовецьких князів пристав на бік Ордену. Власне це була реакція на агресивні дії з боку Гедиміна: наприкінці листопада 1324 р. (вже після невдалих, або таких, що не відбулися, переговорів) численне литовське військо, очолюване намісником Гродна – Давидом, удерлося до Мазовії та сплюндрувало володіння князя Земовита II і плоцького єпископа Флоріана. Завдані литовцями збитки були такими значними, що 25 серпня 1325 р. Земовит II, його брат Тройден I, а також єпископ Флоріан були змушені звернутися до папи Іоанна XXII з проханням дозволити Німецькому ордену продовжити війну проти Литви, аби вберегти їхні землі від подальших нападів²⁷.

III

Документ від 1325 р. можна вважати відправною точкою у відносинах Юрія II з Німецьким орденем. Його текст доволі лаконічний порівняно з угодами 1327, 1334, 1335 рр. Руський князь не обіцяв хрестоносцям більше, аніж міг дати – лише мир і свою прихильність, як то було за його попередників. Увагу привертає клаузула інскрипції: «[...] honorabilibus dominis domino Wernhero magistro generali in Thorun (sic!) singulisque fratribus eiusdem ordini b. Marie deputatis»²⁸. Чому, власне, Торн/Торунь? Свого часу видавці збірника речей документів Німецького ордену з Державного архіву Кенігсберга Е.Йоахім та В.Губач дивувалися щодо такого формулювання²⁹. Адже це місто, попри

²⁵ У своєму посланні до єпископів дерптського, езельського, намісника Ревельської землі та ради міста Риги від 1324 р. Гедимін нарікав, що хрестоносці, у супереч статтям мирного договору, укладеного 2 жовтня 1323 р., «omnes vias tam in terra quam in aquis suis custodiis munierunt, ita quod nullo a nobis ad vos vel a vobis ad nos valeat transmeare» / «на всіх шляхах як на землі, так і на воді, вони поставили свою сторожу, так, що ніхто ні від нас до вас, ані від вас до нас не може пройти» (див.: Русско-ливонские акты... – №69. – С.49). Отож за умов, коли Орден намагався всіляко перешкоджати будь-яким політичним та економічним контактам Литви з сусідніми країнами, не дивно, що руські послы дорогою до Вільна зазнали нападу від орденських людей.

²⁶ Патриаршая или Никоновская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т.10. – Санкт-Петербург, 1885. – С.189; Пацуро В.Т. Образование Литовского государства. – Москва, 1959. – С.396.

²⁷ Codex diplomaticus Masoviae novus / Ed. I.Sułkowska-Kuraś, S.Kuraś. – Wrocław [etc.], 1989. – P.2. – №178.

²⁸ «[...] почесним панам – панові Вернеру, верховному маістрові в Торуні (sic!), та кожному з братів його Ордену блаженної Марії».

²⁹ Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198–1525 / Bearb. von E.Joachim; hrsg. von W.Hubatsch. – P.2. – Göttingen, 1948. – №549.

своє важливе торговельно-економічне значення, ніколи не виконувало функцій головної резиденції верховних магістрів, ба навіть ландмайстрів Пруссії. Дослідник історії Ордену К.Мілітцер у люб'язно наданому нам інтерв'ю висловив оригінальну думку: «Князь, імовірно, не писав листа власноруч, а доручив це зробити. Проте писар, схоже, був не надто вправним у латині. Слід було написати “ordinis” замість “ordini”, на що вже вказав упорядник збірника “Preußisches Urkundenbuch”. У зв'язку з цим Торн, можливо, був відомий більше, аніж Марієнбург, оскільки Марієнбург тоді лише розбудовували й готували як місце, де мав би оселитися верховний магістр»³⁰.

Про особу писаря не збереглося ніякої інформації. За спостереженням О.Купчинського, документи від 1325 і 1327 рр. написано однією рукою, імовірно у Володимирі³¹. Водночас, чи доречно було б підозрювати князівську канцелярію в непрофесійності або недостатній обізнаності з пруськими справами? Е.Суходольська, аналізуючи договори мазовецьких князів Земовита II, Тройдена I та Вацлава з хрестоносцями, укладені 2 січня 1326 р. у Страсбурзі, дійшла висновку, що тексти мали однаковий диктат, який походив з орденської канцелярії. Усі містили ідентичні клаузули нотифікації та короборації, котрі з незначними змінами використано також у грамоті Юрія II від 1325 р.³² Якщо текст документа руського князя було відредаговано за участі представника канцелярії одержувача, тобто Ордену, тоді як туди могла закрастися така прикра помилка?

Попри відсутність у тексті обмовки про клопотання Зіґгарда фон Шварцбурґа, можемо здогадатися, що його було видано на прохання Ордену, який підштовхувало до такого кроку загострення відносин із Польським королівством через Східне Помор'я. У передчутті прийдешньої війни обидві сторони заходилися шукати союзників. Орден заручився підтримкою західнопоморського князя Вартислава IV³³, мазовецьких правителів Земовита II, Тройдена I й Вацлава³⁴, а також силезького князя Генрика VI³⁵. Владислав I, зі свого боку, уклав матримоніальний альянс із Гедиміном. Давнішим союзником Локетка був його зять – угорський король Карл I Роберт. За таких обставин становище самого Юрія II та його держави значно ускладнилося. Оточений ворожими сусідами, він постановив зміцнити дружні відносини з орденською Пруссією.

IV

У липні 1327 р. дійшло до перших сутичок поляків із хрестоносцями: королівське військо напало на володіння орденського союзника – плоцького князя

³⁰ Особистий архів автора.

³¹ *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. ... – С.168.

³² *Suchodolska E.* Kancelarie na Mazowszu w latach 1248–1345: Ośrodki zarządzania i kultury. – Warszawa, 1977. – S.113; *Idem.* Regesty dokumentów mazowieckich z lat 1248–1345. – Warszawa [etc.], 1980. – S.81.

³³ *Preußisches Urkundenbuch.* – Bd.2. – №529.

³⁴ *Codex diplomaticus Masoviae novus.* – P.2. – №179–180. Документ Тройдена не зберігся, але він, найімовірніше, справді існував (див.: *Suchodolska E.* Regesty dokumentów mazowieckich... – S.81, 106 (№8)).

³⁵ *Preußisches Urkundenbuch.* – Bd.2. – №563.

Вацлава й оточило Гостинін. Верховний магістр поспіхом відрядив йому на допомогу загін на чолі з кульмським ландкомтуром. Перетнувши Віслу, той об'єднався з рицарями Вацлава та атакував нападників, змусивши їх відступити. Переслідуючи поляків, орденський загін удерся в Куявську землю, завдавши тут значних збитків. На цьому воєнні дії скінчилися. У вересні того ж 1327 р. у Влоцлавку король і магістр уклали річне перемир'я³⁶.

Ще до початку польсько-орденського конфлікту, а саме 9 березня 1327 р., Юрій II надіслав листа верховному магістрові Вернерові фон Орзельну³⁷. За структурою та змістом це послання майже дослівно повторювало документ князів Андрія й Лева II від 1316 р. Князь, спираючись на давню традицію дружніх відносин, яка пов'язувала його предків з Орденем, запевняв магістра в намірі й надалі перебувати з ним у мирі та злагоді, а за необхідності захищати його землі від татар чи будь-якого іншого ворожого нападу³⁸. Тлумаченню саме цієї тези дослідники традиційно приділяли особливу увагу. Якщо друга її частина («*hostili qualibet invasione*»), не зважаючи на свою завуальованість, загалом зрозуміла (найімовірніше йшлося про Литву), то перша («*premunire curabimus pre Tartaris dummodo nobis constiterit*»), попри недвозначне формулювання, викликає значно більше запитань. М.Грушевський висловлював сумніви щодо практичності такого зобов'язання. Характеризуючи документ Андрія та Лева II від 1316 р., він писав, що «в самій же грамоті вони тільки обіцяють рицарям боронити їх від татар, скоро йно довідають ся про їх ворожі замисли і «від всякого ворожого нападника». Сей остатній, занадто загальний вираз будить певні підозріння, що тут щось замовчано, і що татар, котрих напади не були так дуже страшні пруським рицарям, висунено в сім договорі навмисно наперед»³⁹. Непереконливим виглядає пояснення К.Форстройтера, котрий уважав, що внесення до тексту обох угод (1316, 1327 рр.) положення про боротьбу з татарами не мало реального значення з об'єктивних причин і слугувало лише засобом виправдання перед Римською курією союзницьких угод орденської держави зі «схизматиками»⁴⁰.

На нашу думку, йшлося радше не про відкрите протистояння Русі з Ордою, а про завчасне оповіщення хрестоносців про небезпеку в разі появи відомостей про західний похід татар. Так було й раніше, наприклад 1248 р., коли папа Інокентій IV у листі до князя Данила Романовича просив його, аби він, тількино дізнається про наближення татарського війська до кордонів «християнського світу», без зволікань сповістив братів Німецького ордену у Пруссії, щоб уже ті передали цю звістку до Риму⁴¹.

³⁶ Про початкову фазу війни див.: *Jurek T. Prolog wojny polsko-krzyżackiej w 1327 r. // Baltikum: Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII–XVII w., ofiarowane Marianowi Biskupowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin / Pod. red. Z.H.Nowaka. – Toruń, 1992. – S.168.*

³⁷ *Codex diplomaticus Prussicus / Hrsg. von J.Voigt. – Bd.2. – Königsberg, 1842. – №119.*

³⁸ *Ibid. – P.157 («Ceterum terras vestras fideliter premunire curabimus pre Tartaris dummodo nobis constiterit et ab hostili qualibet invasione» / «Будемо, урешті, старатися захистити ваші землі від татар і від будь-якого іншого ворожого нападу, як тільки це нам випаде»).*

³⁹ *Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.3. – С.116.*

⁴⁰ *Forstreuter K. Preußen und Rußland im Mittelalter... – S.18.*

⁴¹ *Historica Russiae monumenta / Ed. A.I.Turgeniev. – Т.1. – Petropoli, 1841. – №77. Зі схожим посланням понтифік звернувся до магістра та братів Німецького ордену (див.: *Ibid. – №79*).*

Проте як можна пояснити занепокоєння Ордену з приводу татарської загрози в реаліях того часу? Адже, на перший погляд, вагомих причин остерігатися масштабного вторгнення кочовиків не існувало. І справді, великого походу на Західну Європу годі було очікувати, але напади татар (часто спільно з руським військом) на Польщу й Угорщину в 1320–1340-х рр. відбувалися з певною регулярністю⁴². У згаданому раніше листі Владислава I Локетка до Іоанна XXII від 1323 р. польський король, інформуючи папу про загибель руських князів Андрія та Лева II, які слугували йому за «нездоланний щит» проти татар, нарікав, що після їх смерті кочовики, зайнявши Руську землю, загрожуватимуть Польщі, і для захисту свого краю прохав понтифіка оголосити хрестовий похід. Іоанн XXII дослухався до цих слів, відтак у червні – серпні 1325 р. надіслав три послання до Владислава I та «всіх вірних Христа» в Польщі, обіцяючи повне відпущення гріхів тим, хто зголоситься на боротьбу «contra Scismaticos, Tartaros, paganos aliasque permixtas nationes infidelium» / «проти схизматиків, татар, язичників та інших збурених невірних народів»⁴³. Вочевидь саме в контексті підготовки до цієї акції слід розуміти звістку торнського анналаста про те, що магістр В. фон Орзельн не дозволив хрестоносцям «зеленого хреста» проповідувати хрестовий похід у Пруссії⁴⁴. Мотиви такого вчинку цілком зрозумілі – небажання будь-чим допомагати вороже налаштованим полякам, які наполегливо домагалися від Ордену повернення Східного Помор'я.

Кордони Угорського королівства також перебували в небезпеці. Із листа-відповіді Іоанна XXII до Карла I Роберта, надісланого 13 вересня 1325 р., довідемося, що король просив папу виділити субсидію «ut ad refrenandam nationum infidelium [...] regno vicinarum, contra quas [...] pugnare frequenter oportet»⁴⁵. Хто був цим ворогом можна легко зрозуміти з наступного листа понтифіка, датованого 1 жовтня того ж року, в якому Іоанн XXII вітав Карла I з нещодавно здобутою перемогою й дякував угорському королеві за надісланих йому «duos juvenes Tartaros» / «двох молодих татар»⁴⁶. Чутки про перемогу угорців над ординцями дісталися також Пруссії⁴⁷.

Залучення Риму до вирішення проблеми татарських нападів на польські та угорські землі надало їй загального розголосу. Орден, напевно, був добре поінформований про ці події через свого прокуратора в Римській курії. Отож можемо говорити про те, що занепокоєння його татарською загрозою таки

⁴² Волощук М. Русско-венгерские отношения в период правления хана Узбека (1313–1342 гг.) // Золотоордынская цивилизация. – Вып.6. – Казань, 2013. – С.62–66.

⁴³ Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia. – Т.1. – №316, 334, 338.

⁴⁴ Annalista Thorunensis // Scriptorum rerum Prussicarum / Hrsg. von T.Hirsch, M.Töppen, E.Strehlke. – Bd.3. – Leipzig, 1866. – P.65 («Anno 1325 cruciferi viridis crucis in Polonia et Pomerania passagium predicarunt; sed in Prussiam prohibente fratre Wernerо magistro generali non venerunt» / «Року 1325 хрестоносці зеленого хреста в Польщі й Померанії проповідували хрестовий похід; але до Пруссії, через заборону верховного магістра – брата Вернера, вони не прийшли»).

⁴⁵ Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia / Ed. A.Theiner. – Т.1 – Romae, 1859. – №771 («для стримування невірних народів [...] що межують із королівством, проти яких [...] часто воювати доводиться»).

⁴⁶ Ibid. – №772.

⁴⁷ Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae // Scriptorum rerum Prussicarum. – Bd.1. – P.213.

мало свої підстави, а тому включення до тексту русько-орденського договору від 1327 р. пункту про «захист від татар» аж ніяк не виглядало безглуздим анахронізмом.

V

У польській історіографії здавна побутує думка про участь руського ричарства в польсько-орденській війні 1327–1332 рр.⁴⁸ Підставою для такого висновку послугував лист (умовно датований кінцем 1331 р.) верховного магістра Лютера фон Брауншвайга до папи Іоанна ХХІІ, в якому висвітлювався перебіг бойових дій. Серед учасників кампанії 1330 р., котрі воювали на боці Владислава І Локетка, магістр назвав також русинів⁴⁹. Примітно, що жодне інше з джерел, які зберегли найбільш повні відомості про описувані події, не містить ніяких згадок про руський слід у тій війні. Натомість у хроніці Віганда з Марбурга чітко мовиться про те, кого саме на той час уважали ворогом Ордену⁵⁰:

«Tres reges erant hostes ordinis,
Lokut rex Polonie,
Gedemyn Lithwanie paganus
et rex Ungariae».

«Dri konige offenbären
des ordens viende wâren:
von Polen konig Lokût,
zu Littowen ein heiden mût,
konig Gedemin genant,
und der konig von Ungerlant».

Відповідь на запитання про те, чи підтримував Юрій ІІ польського короля проти хрестоносців, може ховатися в тексті документа від 11 лютого 1334 р., що засвідчував намір князя поновити союзну угоду Руського королівства з державою Німецького ордену у Пруссії: «Verum eciam nos, ut obululancium seu latrancium et minus iuste detrahencium conductatui memorate unionis, qui concurrimus veritati referunt, ora concludamus et obstruamus, pretacta

⁴⁸ *Zakrzewski S.* Wpływ sprawy ruskiej na państwo Polskie w XIV w. // *Przegląd Historyczny.* – Т.23. – З.1. – Warszawa, 1921/1922. – S.96; *Zajączkowski S.* Polska a Zakon Krzyżacki w ostatnich latach Władysława Łokietka. – S.157; *Biskup M.* Analiza bitwy pod Płowcami i jej dziejowego znaczenia // *Ziemia Kujawska.* – Т.1. – Inowrocław, 1963. – S.83; *Biskup M., Labuda G.* Dzieje Zakonu krzyżackiego w Prusach: gospodarka, społeczeństwo, państwo, ideologia. – Gdańk, 1986. – S.346; *Ptak J.* Działania zbrojne Polski i Litwy przeciwko państwu krzyżackiemu w Prusach jesienią 1330 r. // *Studia Grunwaldzkie.* – Т.1. – Olsztyn, 1991. – S.44; *Biskup M.* Wojny Polski z Zakonem krzyżackim (1308–1521). – Gdańk, 1993. – S.21; *Biskup M., Czaja R., Długokęcki W.* [etc.]. Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach: władza i społeczeństwo. – Warszawa, 2008. – S.111.

⁴⁹ *Preußisches Urkundenbuch.* – Bd.2. – №747 («Nec latet sanctam gratiam vestram, quomodo idem rex anno preterito [...] cum Ungaris, Litwinis, Ruthenis et Cumanis, iterum terras nostras intravit et tunc residuum brute, sue malignitatis erugine devastavit»).

⁵⁰ *Die Chronik Wigands von Marburg // Scriptorum rerum Prussicarum / Hrsg. von T.Hirsch, M.Töppen, E.Strehlke.* – Bd.2. – Leipzig, 1863. – P.471.

«Трое королів були ворогами Ордену:
Локут – король Польщі,
Гедимін – литовський язичник,
та король Угорщини».

«Трое королів, як відомо, ворогами Ордену
були:
король Польщі Локут,
у Литві один язичник мужній, що звався
королем Гедиміном,
і король Угорщини».

tenore presencium litterarum dignum duximus renovare, ut vultum et intuitum assumendo novitatis exultent ac letentur maiori prefulcimine firmitatis»⁵¹. Із процитованих слів Юрія випливає, що якісь недобррозичливіці намагалися несправедливо обмовити його перед Орденем, поширюючи неправдиві чутки, і тим прагнули зашкодити русько-орденським відносинам. Хто і для чого пліткував проти Юрія можна лише здогадуватися. Утім скидається на те, що поява цих пересудів була зумовлена одруженням руського князя з донькою Гедиміна – Офкою, яке відбулося 1331 р. у Плоцьку. Зближення Русі з Литвою мало б викликати роздратування серед орденської братії, і як наслідок – далекосяжні підозри. Слід зважати й на те, що лист Л. фон Брауншвайґа написано наприкінці 1331 р., тобто після шлюбу Юрія з литовською князівною. Таким чином віднесення русинів до однієї вервечки ворогів Ордену (поряд з угорцями, литовцями й половцями), імовірно, було лише елементом ретроспективної екстраполяції, спричиненої більш пізніми подіями.

VI

Спроби Юрія II повернути колишню довіру та прихильність Ордену в особі верховного магістра Л. фон Брауншвайґа, вочевидь, не досягли мети. Адже після його смерті (18 квітня 1335 р.) й обрання на посаду очільника Дітріха фон Альтенбурґа князь в угоді від 20 жовтня 1335 р. вкотре спробував було залагодити існуючі непорозуміння з хрестоносцями «volentes litium dispendia equitatis et unionis compendio coartate ut per hoc zuzanie scrupulus evitari pacisque et concordie tranquillitas possit eo ferventius augmentari amiciae, pacis concordie et fedea amicabilis unionis»⁵², запевняючи верховного магістра в намірах виконувати попередньо укладені угоди, відтак обіцяв підписати союз «на вічні часи» («perpetuis temporibus») та непорушно його дотримуватися.

На відміну від попередніх договорів, у документах 1334 і 1335 рр. відповідальною стороною з руського боку, окрім князя, виступали також його бояри й рицарі («baronibus militibusque») – їхніми печатками скріплено обидві грамоти. Участь придворної знаті та князівських урядників в укладенні міждержавних договорів в історіографії здебільшого пояснюється посиленням впливу бояр на політику князя⁵³.

⁵¹ Preußisches Urkundenbuch. – Bd.2. – №826 («Ми ж, щоб закрити рота наклепникам та брехунам і тим, хто несправедливо шкодить умовам згаданого союзу, уважаємо за гідне, дбаючи про правду, відновити [нашу угоду] цим документом, щоб, набувши нового виразу та вигляду, вона втішалася новою силою й обґрунтованістю»).

⁵² Ibid. – Bd.3. – Lfg.1. – №28 («бажаючи обмежити шкідливість суперечок вигодою справедливості та єднання, щоб унаслідок цього зв'язку можна було уникнути недовіри, і щоб тим самим бурхливіше могли розвиватися спокій миру і злагоди та союзи дружби, миру й прихильного зближення»).

⁵³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.3. – С.136–137 (див. тут і коментар до старшої історіографії); Купчинський О. Із спостережень над розвитком документа та діяльністю князівської канцелярії галицько-волинських земель XIII – першої половини XIV ст. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.231: Праці комісії спеціальних (допоміжних)

Дещо по-іншому спробував розтлумачити цю обставину К.Форстройтер: «Може бути, що влада князя була занадто обмеженою для укладення такого важливого договору, якому й сам Орден надавав великого значення, власне, як і васали, тим паче, що князь не мав спадкоємців, на котрих лягло б зобов'язання дотримуватися цього договору»⁵⁴. Як бачимо, автор наголосив на тому, що угода мала важливе значення для самого Ордену, хоча перед тим констатував відсутність у тексті будь-якої конкретики стосовно цілей союзу.

Отож чи справді у залученні придворної знаті та урядників до підписання русько-орденських договорів слід убачати ознаки обмеження князівського суверенітету боярською радою з одночасним зростанням їхнього впливу на зовнішню політику держави? Ніхто з дослідників чомусь не звернув належної уваги на той факт, що з боку Ордену суб'єктом договорів 1334 й 1335 рр. виступав не лише верховний магістр, але також найвищі сановники («conpreceptoribus»), комтури («commendatoribus»), орденська братія («fratribus»), знать («nobilibus»), землі («terris») та їх мешканці («hominibus», «incolis»).

1334 p.⁵⁵

Руське королівство

«[...] cum nostris baronibus necnon commilitaribus, videlicet Chodore episcopo Galiciensi, Teme-
trio Detkone, Chotkone iudice nostre curie, Georgio
Calwo, Mychahеле Gelezarowicz, Alexandro Mold-
aowicz, Boriscone Craula nostrisque terris et homi-
nibus [...]»

Німецький орден

«[...] cum prehabito domino Ludero illustri
principe de Brunswik magistro generali Prussie et
suis conpreceptoribus, suis terris suisque tam no-
bilibus quam simpplcibus hominibus et incolis [...]»

1335 p.⁵⁶

Руське королівство

«[...] nos una cum dilectis et fidelibus nostris
baronibus militibusque, scilicet Demetrio

Німецький орден

«[...] cum prelibato reverendo mire professionis
domino Theodorico de Aldenburk, moderno

історичних дисциплін. – Л., 1996. – С.104. Пор.: *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. – С. 111–112; *Шабельдо Ф.* Землі Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – С.35.

⁵⁴ *Forstreuter K.* Preußen und Rußland im Mittelalter... – S.14.

⁵⁵ «[...] із нашими боярами та рицарями, а саме Ходором, єпископом галицьким, Дмитром Дедьком, Хотком, суддею нашого двору, Юрієм Лисим, Михайлом Єлизаровичем, Олександром Молдавовичем, Борисом Кракулою, а також нашими землями й людьми [...]»

«[...] із вищезгаданим паном Лютером, славним вельможею з Брауншвайга, верховним магістром Пруссії, та його сановниками, його землями, його як знатними, так і простими людьми й мешканцями [...]»

⁵⁶ «[...] ми разом із нашими дорогими та вірними боярами, рицарями, а саме Дмитром Дедьком нашим, Михайлом Єлизаровичем, воеводою белзьким, Васьком Кудиновичем,

«[...] зі згаданим вельмишановним паном Теодоріхом з Альтенбурга, теперішнім верховним магістром вищезазначеного Ордену шпиталю [святої Марії Німецького дому в

Detkone nostro, Mychalo Yelezarowicz, pallatino Belzensi, Wascone Kudynowicz, iudice curie nostre, Hryczkone Kossaczowicz, pallatino Premyslensi, Boriscone Crakula, pallatino Lemburgensi, Chodore Otek, pallatino de Luczel, Chotkone, filio Yeromiri [...] cum praefatis nostris baronibus, militibus, nobilibus, terris nostrisque et hominibus [...]»

magistro generali ordinis hospitalis supradicti suisque cum conpreceptoribus, commendatoribus, fratribus, nobilibus terrisque ipsorum et hominibus [...]»

Порівняльний аналіз текстів обох документів дає підстави говорити про те, що концепція союзу Руського королівства з Німецьким орденом передбачала надання йому загальнодержавної основи. Водночас відсутність визначених цілей і чітких зобов'язань із боку контрагентів нівелювали практичне значення цих угод. Юрій II прагнув зберігати дружні відносини з хрестоносцями так, як це було за його попередників. Також він погоджувався укласти союз, зміст котрого ніяким чином не розкривався у жодному з текстів.

Невідомо, чи редагування договорів 1334, 1335 рр. відбувалося за участі представників Ордену, адже ми не бачимо на документах їхніх печаток. Утім можна припустити, що існував ще один примірник аналогічного змісту, виставлений від імені верховного магістра і його сановників, який призначався для руського князя. Обидві грамоти, як видається, постали з ініціативи Юрія II та його найближчого оточення, і були спробою реанімувати дружні зв'язки з державою Німецького ордену. Упродовж останніх років свого життя руський князь, мабуть, не укладав нових угод із хрестоносцями. Принаймні ми не знаходимо свідчень прямих контактів володаря Русі з пруськими рицарями.

21 березня 1340 р. Юрій II помер, отруений боярами. За рік, чи довше, староста Руської землі Дмитро Дедько, звертаючись у листі до громади міста Торн, сповістив її про залагодження суперечки з польським королем Казимиром III, запевнивши торнських купців у тому, що вони можуть безперешкодно приїжджати до Львова. Обіцяв також відшкодувати збитки, заподіяні їм львів'янами після смерті «блаженної пам'яті руського князя»⁵⁷.

***

1. Після вигасання династії Романовичів і запрошення на галицько-волинський престол Болеслава Тройденовича руський двір спробував укласти компромісну угоду з Гедиміном, що мала бути скріплена заручинами мазовецького П'яста з донькою литовського князя Офкою (Євфимією). Однак, прямуючи на переговори до Вільна, руське посольство було перехоплене хрестоносцями.

судею нашого двору, Грицьком Коссачовичем, воеводою перемишльським, Борисом Кракулою, воеводою львівським, Ходором Отеком, воеводою з Луцька, Хотком, сином Яромира [...] із нашими названими боярами, рицарями, знаттю, а також нашими землями й людьми [...]»

Єрусалимі] та з його сановниками, комтурами, братами, знаттю та їхніми землями й людьми [...]»

⁵⁷ Preußisches Urkundenbuch. – Bd.3. – Lfg.1. – №415.

2. Згадки про татарську загрозу й боротьбу з кочовиками, що зустрічаються в листуванні королів Польщі та Угорщини з Римською курією 1320-х рр., дозволяють говорити про актуальність цієї проблеми у середовищі європейської правлячої еліти. З огляду на це, зобов'язання руського князя захищати землі Німецького ордену від татар цілком відповідало тогочасним політичним реаліям.

3. Немає достатніх підстав стверджувати, що Юрій II підтримував польського короля Владислава I Локетка у війні проти Ордену. Згадка в одному з орденських джерел про участь русинів у кампанії 1330 р. стала наслідком необґрунтованих чуток, породжених шлюбом руського володаря з литовською князівною.

4. Участь бояр в укладенні договорів 1334, 1335 рр. не була проявом слабкості князівської влади, натомість лише засвідчувала намір Юрія II надати цим документам загальнодержавної основи.

The relations between the Kingdom of Rus' and the state of the Teutonic Order in Prussia at Yurii II times are studied. The contents of the agreements concluded by the prince of Rus' and crusaders are analyzed. A hypothesis is made that after the death of the last Romanovych family members in the autumn 1324 aristocracy of Rus' sent envoys to the Great Duke of Lithuania Gediminas to approve of Boleslav Troidenovych candidature for the throne of Rus'. A famous in the historiography belief that knights of Rus' took part in the Polish-Teutonic war (1327–1332) is reconsidered.

Keywords: Yurii II, Kingdom of Rus', Teutonic Order, treaties, Tatar threat, Polish-Teutonic war.

О.М.Лильо*

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ СКУЛЬПТОРІВ ЛЬВОВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

Історія розвитку культурно-мистецького осередку Львова XVIII ст. все ще недостатньо досліджена. На сьогодні історіографія проблеми представлена обмеженою кількістю праць, де робляться спроби оцінити творчість окремих митців. У статті ставиться завдання заповнити прогалини з названої тематики, висвітлити головні аспекти в розвитку середовища майстрів скульптури Львова.

Ключові слова: скульптор, майстерня, середовище скульпторів Львова, «фабрика», бароко.

Львівська скульптурна школа у своєму розвитку пройшла декілька етапів. Час найвищого злету припав на 1740–1760-ті рр., коли в місті з'явилися такі митці, як Й.Пінзель, С.Фесінгер, А.Штиль, Я.Оброцький¹. У Львові й за його межами розбудовувалися численні скульптурні ансамблі. Майстри другої половини XVIII ст. у своїй діяльності орієнтувалися на вже відомі західноєвропейські взірці². Упродовж свого існування культурно-мистецький осередок Львова неодноразово переживав кризові явища. Однак, незважаючи на це, у писемних джерелах зафіксовано відомості про значні за обсягом роботи на так званих будівельних «фабриках», що діяли в місті та за його межами.

Одним із талановитих представників так званого молодшого покоління скульпторів Львова 1760-х рр. був Антоній Штиль, учень чи не найзагадковішої постаті львівського мистецького середовища середини XVIII ст. – Йоганна Георга Пінзеля. Згадки про А.Штиля зустрічаються в документах парафіяльного костелу в Будзанові, а також Монастириськах, де над двома маленькими вівтарями святих Михаїла й Миколая, а також над перебудовою старої казальниці, працював і Й.Пінзель³.

Період активної діяльності А.Штиля припав на 1757–1769-ті рр. Прізвище його в документах часто спотворене. Так, у декреті від 3 вересня 1757 р.,

* Лильо Орест Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії України Українського католицького університету (Львів)
E-mail: orest@ucu.edu.ua

¹ Докл. див.: Лильо О. Львівське середовище скульпторів XVIII ст. // Військово-науковий вісник. – Вип.20. – Л., 2014. – С.57–71; Александрович В. Львівське середовище скульпторів європейської традиції у першій половині XVIII ст. // Львівська національна галерея мистецтв: Дослідження і матеріали. – Вип.3. – Л., 2012. – С.13–43.

² Про особливості скульптурної декорації інтер'єрів тогочасних споруд див.: Красний П. Львівське мистецьке середовище супроти ідеї симбіозу мистецтв при оздобленні та впорядженні сакральних інтер'єрів (1730–1780) // І: Львів, епохи Пінзеля 1720–1760. – Ч.72. – Л., 2013 [Електронний ресурс]: http://www.ji.lviv.ua/n72texts/Lvivske_mistecke_seredovysche.htm

³ Ostrowski J. Jan Jerzy Pinsel – zamiast biografii // Sztuka kresów wschodnich: Materiały sesji naukowej. Kraków, maj 1995. – Т.2. – Kraków, 1996. – S.361–373; Betlej A. Rzeźby Jana Jerzego Pinsla i jego kręgu z kościoła parafialnego w Budzanowie // Biuletyn historii sztuki. – №3/4. – Warszawa, 1995. – S.343–353.

виданому Феліксом Чацьким, котрий був головою комісії, що прибула до Львова з метою наведення ладу в міських справах, скульптора названо разом з іншими майстрами, які мали вступити до цеху, але як «Штель»⁴. Через чотири роки в рахунках костелу в Монастирських він згадується як «Антоній Стель», а в 1763 р. – «Штиль», до того ж уже одружений та осілий у Львові⁵. На 1757 р. у джерелах є відомості про Юзефа Штиля, очевидно брата майстра, котрий побрався з донькою покійного на той час львівського скульптора Юрія Маркварта⁶.

У 1750-х рр. розпочалася реконструкція бернардинського монастиря у Заславі, в якій було задіяно деяких львівських майстрів. Тут працював і А.Штиль. За угодою від 31 січня 1765 р. він зобов'язався завершити скульптурну декорацію головного та двох бічних вітварів святих Антонія й Петра, що не встиг через раптову смерть довести до кінця майстер із Познані Ян Пуш⁷. А.Штиль закінчив вітварі у червні того ж року.

Детальніші відомості про незнані дотепер у літературі моменти професійної діяльності, а також особистого життя А.Штиля віднайдено в посмертному інвентарі, датованому 20 березня 1770 р.⁸ Зокрема він одружився з Маріанною, дочкою львівського лавника Павла Волковича, члена Ставропігійського братства. Після смерті тестя в 1757 р. подружжя Штилів продало кам'яницю (вул. Галицька, 14) і придбало двір на ґрунті бенедиктинського монастиря на Краківському середмісті⁹. А.Штиль підтримував дружні стосунки зі С.Фесінгером, на що вказує факт притягнення їх до відповідальності якимось Йозефом Бжезинським, котрого вони 1765 р., як зазначив писар, «може при келішку потурбували»¹⁰.

А.Штиль, будучи самостійним майстром, не побоявся піти у «залежність» до Й.Пінзеля. Вони разом працювали в Монастирських у 1761 р., де перший виготовив дві скульптури, за які отримав 9 дукатів, на відміну від другого, котрому припало 36. Із заповіту столяра Яна Бочарського 1781 р., послугами якого користувалися при встановленні вітварів львівські різьбярі, відомо, що 1772 р. А.Штиль узявся виконати в костелі босих кармелітів у Львові такі вітварі – Христа з хрестом на плечах і св. Тадеуша, а також фігури Страждаючої Божої Матері і св. Вероніки¹¹. Згадка про те, що Я.Бочарському належала сума 100 злотих від А.Штиля може свідчити, що останній узявся зробити обидва вітварі у цілому, а не тільки постаті святих. Із тексту посмертного опису

⁴ *Mańkowski T.* Lwowska rzeźba rokokowa. – Lwów, 1937. – S.96.

⁵ *Ibid.*

⁶ Архів, бібліотека і музей Львівської митрополії латинського обряду у Краківі (Archiwum, Biblioteka i Muzeum Metropolii Lwowskiej Obrządku Łacińskiego w Krakowie). Метричні книги костелу Св. Марії Сніжної у Львові із записами актів хрещення та одруження. С.СXXXIII-8. Liber Copulatorum ab Anno 1731 mense Octobri ad Annum 1777 indasive cura ac sollicitudine Simonis Josephi Barański ad Nives diebus Augusti 1803 comparatus. С.СXXXIII. – Т.ІІ. – Р.14.

⁷ *Betlej A.* Kościół oo. bernardynów w Zaslawiu: Źródła archiwalne do dziejów wystroju późnobarokowego // *Biuletyn Historii Sztuki.* – №3/4. – Warszawa, 1995. – S.355.

⁸ *Вуйцик В.* Будівельний рух у Львові другої половини XVIII ст. // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Т.СХХІ: Праці Комісії архітектури та містобудування. – Л., 2001. – С.306.

⁹ Там само.

¹⁰ *Mańkowski T.* Lwowska rzeźba rokokowa. – S.96.

¹¹ *Ibid.*

майна майстра довідуємося, що він також працював у монастирі львівських домініканок у 1769 р., у чому йому допомагав Я.Щуровський¹². А.Штиль не встиг закінчити замовлення. Творчий шлях майстра перервала смерть 4 листопада 1769 р. Удова Маріанна змушена була доплатити за докінчення «особи» 168 злотих. Очевидно, що її завершував Я.Щуровський. Для роботи в монастирі було задіяно також скульпторів Лазаря Паславського та челядника Даниїла, котрий відомий нам своїми різьбярськими працями в 1767, 1769 і 1772 рр. для костелу босих кармелітів у Теребовлі¹³.

Доля вівтарів, виконаних А.Штилем і Я.Щуровським, склалася по-різному. Після передачі монастиря домініканок під греко-католицьку духовну семінарію чотири з них було придбано Ставропігійським інститутом для Успенської церкви у Львові, однак після реставрації в 1855 р. образи залишили у церкві, а вівтарну структуру закуплено для катедри Св. Юра за 200 злотих. В одну з них вставили образ Покрови, а в іншу – св. Миколая. Але під час реставраційних робіт на початку ХХ ст. їх усунули. Дві інші структури купив ксьондз Станіслав Поляновський для костелу у селі Острові (нині Сокальського р-ну Львівської обл.). Дружина майстра вдруге вийшла заміж за фіскального асесора Григорія Урановича, члена Ставропігійського братства¹⁴.

Серед львівських майстрів скульптури середини – другої половини XVIII ст. слід також згадати Матвія Полейовського та Яна Оброцького, які вважаються останніми видатними різьбярями століття. Про першого відомо, що він був одружений, мав у Львові власний будинок на вулиці Руській, 12, де мешкав упродовж десяти років¹⁵. У 1757 р. королівська комісія з наведення ладу в міських справах визнала недотримання правил цеху з боку майстрів Матвія й Петра Полейовських, Антонія Осинського, Яна Оброцького, Антонія Штиля, Симона Стажевського, Войцеха Адальберта Біна, Яна Непомуцена Бехерта. Про останнього маємо мало інформації. У 1757 р. майстер узяв за дружину Йоанну Крижанковську. Свідками на шлюбі стали С.Фесінгер, А.Осинський, Ю.Штиль¹⁶.

Зазначене об'єднання майстрів прагнуло позбутися залежності від цеху будівельників, до якого мали належати також скульптори й каменярі¹⁷. Ці зусилля увінчались успіхом 7 квітня 1764 р., коли майстри отримали право носити знаки шляхетності – шаблі та шпаги¹⁸. Незважаючи на це, уряд Львова та цех надалі продовжували їх переслідувати. Справа знайшла своє продовження 11 лютого 1771 р., коли магістрат міста знову викликав Я.Оброцького, С.Стажевського, М.Полейовського, А.Філевича, Л.Паславського, Я.Щуровського й В.А.Біна, змушуючи їх прийняти міське право¹⁹. Відстоюючи свою професійну незалежність, митці спробували отримати королівський привілей, який остаточно

¹² Вуйцик В. Скульптор Іван Щуровський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.СХХХХVI: Праці секції мистецтвознавства. – Л., 1998. – С.306.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Вуйцик В. Державний історико-архітектурний заповідник у Львові. – Л., 1991. – С.40.

¹⁶ Архів, бібліотека і музей Львівської митрополії... – Р.14.

¹⁷ Hornung Z. Antoni Osiański najwybitniejszy rzeźbiarz lwowski XVIII stulecia. – Warszawa, 1937. – S.25.

¹⁸ Hornung Z. Pierwsi rzeźbiarze lwowscy z okresu rokoka. – Lwów, 1936. – S.25.

¹⁹ Ibid.

дозволив їм звільнитися від домагань із боку властей міста²⁰. Для цього було зібрано суму в розмірі 3 тис. злотих – на покриття необхідних витрат. Проте у самому середовищі митців відбувся розкол. М.Полейовський відмовився внести свою частку грошей. Я.Оброцький і С.Стажевський притягнули його за це до суду, згідно з рішенням якого 12 листопада 1782 р. скульптора звільнили від будь-яких зобов'язань стосовно цього об'єднання майстрів²¹.

У червні 1760 р., після закінчення терміну угоди С.Фесінгера з францисканцями в Перемишлі, монахи запросили до співпраці М.Полейовського. За контрактом він зробив чотири дерев'яних статуї святих Бонавентури, Людвика, Андрія, Юзефа в головному вівтарі костелу, за що отримав гроші в листопаді 1761 р.²² У костельних рахунках Петра Полейовського помилково названо «львівським скульптором», який за контрактом зобов'язався виконати великий вівтар²³. Насправді ж тут мався на увазі брат М.Полейовського, за фахом архітектор. Виплата грошей за роботи в костелі францисканців «різьбяреві пану Полейовському» тривала до кінця червня 1764 р. Це були не останні роботи М.Полейовського в Перемишлі. Він ще оздобив фігурами святих головний вівтар костелу єзуїтів²⁴, котрий, імовірно, спроектував П.Полейовський.

Така співпраця братів мала місце у замовленнях, виконаних для львівської латинської катедри Успіння Богородиці. Зауважимо, що М.Полейовський був задіяний у храмі впродовж 10 років – від 23 травня 1766 до 14 квітня 1776 рр. і отримав 6 тис. 352 злотих²⁵. Зокрема 23 травня 1766 р. з ним укладено угоду на виконання чотирьох вазонів із каменю на вежі храму, згідно з узгодженим планом²⁶. Різьбяр зробив модель великого вівтаря та приступив до виготовлення в ньому скульптур²⁷. У наступному контракті від 30 червня 1766 р. йшлося про дерев'яні фігури святих Августина, Григорія, Амвросія та Ієроніма, які до наших днів не збереглися. За свої роботи, що виконувалися три роки й у листопаді 1769 р. були остаточно завершені, майстер отримав 5 тис. 600 злотих²⁸.

21 червня 1773 р. архієпископ В.Сераковський уклав з М.Полейовським контракт на виконання орнаментів і фігур у двох вівтарях головної нави катедрального костелу – Святої Трійці та Преображення. Угода містила детальний опис вівтарів і скульптур. У першому – святі Миколай та Афанасій, а у другому – Якуб і Петро. Не все зі запланованого майстер реалізував особисто.

²⁰ Докл. див.: Лильо О. Цехова книга львівських столярів 1721–1745 рр. як джерело до історії скульптурного середовища міста // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І.Франка. – Вип.4. – Л., 2001. – С.83–90; Його ж. Львівське середовище скульпторів XVIII ст. – С.57–71; Його ж. Львівське середовище архітекторів 30–70-х років XVIII ст. // Вісник Львівського університету: Серія «Мистецтвознавство». – Вип.5. – Л., 2005. – С.160–179.

²¹ Hornung Z. Pierwsi rzeźbiarze... – S.27.

²² Mańkowski T. Lwowska rzeźba rokokowa. – S.112.

²³ Mańkowski T. Przeistoczenie katedry za arcybiskupa Sierakowskiego i owcześni rzeźbiarzy we Lwowie // Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie. – №2. – Z.1. – Lwów, 1935. – S.72.

²⁴ Mańkowski T. Lwowska rzeźba rokokowa. – S.113.

²⁵ Bostel F. Przyczynek do dziejów restauracji katedry lwowskiej w XVIII w. // Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce. – T.VII. – Krakow, 1905. – S.601.

²⁶ Obmiński T. Restawracje katedry lwowskiej: Dawne i dzisiejsze. – Lwów, 1932. – S.4.

²⁷ Mańkowski T. Lwowska rzeźba rokokowa. – S.115.

²⁸ Mańkowski T. Przeistoczenie katedry... – S.73.

За домовленістю від 25 травня 1772 р., Я.Оброцький повинен був зробити в гіпсі чотири постаті евангелістів, які мали декорувати головну наву костелу²⁹, але обтяжений іншими працями, він не зміг виконати замовлення, тому замість нього за це взявся М.Полейовський³⁰. Останній прийняв також запрошення від монастиря львівських домініканців оздобити поставами святих головний вівтар їхнього костелу Божого тіла³¹. Завантажений великою кількістю замовлень, М.Полейовський запросив на своє місце в латинській катедрі Я.Оброцького³², котрий надалі працював тут упродовж двох років: від 27 червня 1709 до 17 травня 1780 рр.³³ Лише в 1776 р. Я.Оброцький узявся оздобити чотирма фігурами ці вівтарі³⁴.

Як видно з розрахунків при розірванні контракту з М.Полейовським щодо двох вівтарів, більшу частину робіт у них уже було виконано. Дата укладання угоди М.Полейовського з домініканцями залишилася невідомою. У кожному разі, ще задовго до її розірвання він уже працював в їхньому монастирі. Як і в головному вівтарі катедрі, так і в костелі Божого тіла скульптури М.Полейовського мають величезні розміри. Вони представляють Івана Хрестителя, Петра й Павла, евангеліста Луку. До 1775 р. відноситься підтвердження майстра про отримання 21 червоного «від різьбярської роботи»³⁵. Очевидно, М.Полейовський керував «фабрикою» і мав у своєму розпорядженні значну кількість помічників. Можна стверджувати, що далеко не всі твори виконав саме він. До праць його майстерні слід віднести деякі фігури бічних вівтарів латинського кафедрального костелу й костелу Св. Миколая у Львові. М.Полейовський мав бути вже відомим скульптором, якщо в 1772 р. отримав замовлення на ряд фігур у костелі міста Сандомира³⁶. Майстер також виготовив близько 1778 р. скульптури святих над дияконськими вратами іконостасу Миколаївської церкви Крехівського монастиря³⁷.

Слід також зазначити, що М.Полейовський, як і ряд інших тогочасних львівських майстрів, мав тісні професійні зв'язки з Волинню. Контакти майстрів Львова у цьому регіоні простежуються ще від середини XVI ст.³⁸, а діяльність скульпторів документально підтверджується, починаючи з 1620-х рр.³⁹ Упродовж XVIII ст. ця тенденція розвивалася. Показово, що новий етап активності львівських скульпторів на Волині фіксувався від 1730-х рр., відколи у Львові розпочався інтенсивний розвиток скульптури.

²⁹ *Mańkowski T.* Lwowska rzeźba rokokowa. – S.115.

³⁰ *Mańkowski T.* Przeistoczenie katedry... – S.74.

³¹ *Mańkowski T.* Lwowska rzeźba rokokowa. – S.116.

³² *Mańkowski T.* Przeistoczenie katedry... – S.74.

³³ *Bostel F.* Przyczynek do dziejów... – S.601.

³⁴ *Mańkowski T.* Przeistoczenie katedry... – S.74.

³⁵ *Mańkowski T.* Lwowska rzeźba rokokowa. – S.117.

³⁶ *Ibid.*

³⁷ *Вуйцик В.* Скульптор Іван Щуровський. – С.309.

³⁸ *Александрович В.* Малярі та мережа малярських осередків Волині XVI ст. // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації: Тези та матеріали III Всеукраїнської наукової конференції, м. Луцьк, 12–13 грудня 1996 р. – Луцьк, 1996. – С.6–7.

³⁹ *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – Kraków, 1913. – S.166.

Волинські аспекти біографії М.Полейовського дають продовження цієї давньої традиції⁴⁰.

У 1777 р. М.Полейовського разом із декількома львівськими скульпторами згадано у судовому позові львівського каноніка о. Петра Білянського – адміністратора митрополита Лева (Шептицького), котрий вимагав повернення від майстрів коштів, оскільки вони не виконали роботи в головному вівтарі собору Св. Юра⁴¹. Скульпторові пощастило більше, ніж його колегам. Вироком війтівського суду він був звільнений від відповідальності, оскільки його прізвище не зазначене в контракті від 7 січня 1772 р. разом з іншими майстрами⁴². Окрім сфери образотворчого мистецтва, М.Полейовський проявив себе здібним архітектором. Зокрема в 1777 р. львівська міська економія доручила йому виготовити проект реставрації ратуші та сусідньої синдиківської кам'яниці⁴³. Із часом М.Полейовський відійшов від різьбярства, про що свідчить його заява в 1782 р.⁴⁴ Десять між 1781–1783 рр. майстер брав участь у скульптурному оздобленні будинку на вул. Вірменській, 14 у Львові, який був збудований архітектором Я.Гібо для графів Мірів⁴⁵. Помер М.Полейовський у 1806 р.

Ще один відомий львівський скульптор, про якого згадувалося вище, – Я.Оброцький. Майстер одружився з Маріанною Рогачевською та мав у цьому шлюбі сина Якуба, доньку Магдалену⁴⁶. Я.Оброцького й М.Полейовського пов'язували професійні стосунки. Вони не раз поступалися один одному виконанням замовлень. Бувало й так, що роботи М.Полейовського завершував Я.Оброцький. Його ім'я вперше згадується в міських актах у 1756 р., серед ремісників, які, не входячи до цеху, вільно практикували свій фах⁴⁷. Цех постійно непокоїв Я.Оброцького, допоки йому 7 квітня 1764 р. разом з іншими львівськими майстрами не вдалося здобути право носити шаблі та шпаги, що виводило їх із-під влади цехової організації⁴⁸. Я.Оброцький разом зі Я.Стажевським фігурував у справі притягнення М.Полейовського до суду в листопаді 1782 р. з приводу відшкодування витрат, пов'язаних з отриманням королівського привілею на вільне виконання своєї професії⁴⁹.

На 1762–1767 рр. Я.Оброцький фіксується у Львові як власник трьох ділянок на юридиці Всіх святих, а в 1768–1784 рр. він був мешканцем юридики бенедиктинок на Краківському передмісті⁵⁰. Відомості про нього сягають ще того часу, коли майстер виконував роботи у львівському латинському катедральному

⁴⁰ Докл. див.: *Лильо О.* Львівські скульптори XVIII століття на Волині // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації: Доповіді та матеріали IV наукової конференції, м. Луцьк, 17–18 грудня 1997 р. – Луцьк, 1997. – С.72–77.

⁴¹ *Hornung Z.* Antoni Osiański... – S.38.

⁴² *Ibid.* – S.29.

⁴³ *Вуйцик В.* Будівельний рух у Львові другої половини XVIII ст. – С.122.

⁴⁴ Див.: *Вуйцик В.* Архітектор Петро Полейовський у світлі нових архівних знахідок // Архітектурна спадщина України. – Т.3. – Ч.2. – Л., 1996. – С.185.

⁴⁵ *Мельник Б.* Вулицями старовинного Львова. – Л., 2001. – С.150.

⁴⁶ *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających malarze, rzeźbiarze, graficy.* – T.VI: N–Pc. – Warszawa, 1998. – S.205.

⁴⁷ *Mańkowski T.* Lwowska rzeźba rokokowa. – S.122.

⁴⁸ *Mańkowski T.* Przeistoczenie katedry... – S.25.

⁴⁹ *Ibid.* – S.27.

⁵⁰ *Słownik artystów...* – S.205.

костелі. Роль Я.Оброцького в оздобленні храму була вагомою. Можна дійти висновку, що він мав повну довіру з боку архієпископа В.Сераковського, а також головного архітектора Я.Полейовського, якщо його впродовж одинадцяти років залучали до робіт. Він працював тут у 1769–1780 рр. і з костельних рахунків випливає, що найбільший мистецький внесок в інтер'єр храму зробив саме Я.Оброцький⁵¹. Це також підтверджує й виплачена йому сума – 10 тис. 726 злотих⁵². У 1766 р. він працював як штукатур при декорації палацу Потоцьких у Львові, де ставив три каміна⁵³.

За контрактом від 20 лютого 1766 р., у львівському костелі бернардинців майстер виконав чотири різьблених фігури до катафалка Анни з Сангушків Яблоновської, виставленого в місцевому костелі у Заславі⁵⁴. Через три роки маємо відомості про оздоблення ним вітварів у латинській катедрі у Львові. У 1770–1771 рр. Я.Оброцький виконав велику таблицю в пам'ять давніх львівських архієпископів. Окрім того, брав участь як штукатур у роботі над хорами та великим вітварем⁵⁵. Пов'язаний наступним контрактом від 1772 р., він зробив «шість геніїв, тобто путті⁵⁶, що підлітають»⁵⁷. До творів його майстерні належать чотири крилатих ангели, які стоять навколішки у хмарах над головними каплицями, та різноманітні вазони, гірлянди й інші елементи декорації. За цим же контрактом майстер узявся зробити чотири постаті євангелістів, але не реалізував це, тому 1773 р. за них узявся М.Полейовський⁵⁸.

Відмовившись від угоди 1772 р., Я.Оброцький працював над внутрішнім оздобленням каплиці Розп'ятого Христа в парафіяльному костелі Дуклі, яка збудована коштом Ю.Мнішка і його дружини Марії Амалії з Брюлів⁵⁹. До праць майстра зараховують дерев'яні жіночі скульптури в головному вітварі цього костелу, які символізують Віру, Надію, Любов і Покуту, а також композицію «Марія Магдалина на колінах перед Христом» у верхній частині вітваря⁶⁰. Із рахунків костелу відомо, що в Дуклі впродовж 1772–1777 рр. виконано ряд надгробків родини Мнішків. Найдавніший – 1772 р. з ангелом, котрий в одній руці тримає сурму, а у другій – олійний портрет Марії Амалії. Можна висловити припущення, що їх виконав також Я.Оброцький⁶¹. Цей надгробок було завершено в 1773 р.

За угодою від 11 лютого 1775 р., скульптор брав участь у декоративному оздобленні Розп'яття, яке мало бути перенесене з львівського катедрального костелу й виставлене в окремій дерев'яній каплиці, де Я.Оброцький виконав шість вітварів. Однак близько 1778 р. майстер знову повернувся до Дуклі для створення надгробка покійного чоловіка Амалії – Юрія Мнішка⁶².

⁵¹ Mańkowski T. Przeistoczenie katedry... – S.74.

⁵² Bostel F. Przyczynek do dziejów... – S.601.

⁵³ Mańkowski T. Lwowska rzeźba rokokowa. – S.122.

⁵⁴ Betlej A. Kościół oo. bernardynów w Zasławiu... – S.359.

⁵⁵ Mańkowski T. Lwowska rzeźba rokokowa. – S.122.

⁵⁶ Зображення хлопчика з крилами, поширене в мистецтві доби ренесансу та бароко.

⁵⁷ Mańkowski T. Lwowska rzeźba rokokowa. – S.115.

⁵⁸ Mańkowski T. Przeistoczenie katedry... – S.74.

⁵⁹ Mańkowski T. Dawny Lwów – jego sztuka i kultura artystyczna. – Londyn, 1974. – S.370.

⁶⁰ Mańkowski T. Lwowska rzeźba rokokowa. – S.124.

⁶¹ Mańkowski T. Przeistoczenie katedry... – S.74.

⁶² Mańkowski T. Lwowska rzeźba rokokowa. – S.122–124.

Наступне замовлення у Львові близько 1771 р. – робота у великому вітварі собору Св. Юра. Про це свідчить судова скарга каноніка о. П.Білянського від 1777 р. проти Я.Оброцького та інших львівських майстрів у справі повернення 1 тис. злотих⁶³. Відповідачі зобов'язалися виконати певні роботи зі встановлення фігур ангелів у головному і бічних вітварях, але цього не зробили. Після розгляду справи у суді 22 березня 1779 р. на вимогу П.Білянського згадану суму закріпили за будинком Яна та Ополонії Оброцьких⁶⁴. У разі несплати майстром частини суми рішенням суду він мав відійти позивачеві. 18 лютого 1779 р. відбувся огляд дерев'яного житла Я.Оброцького на Краківському передмісті, неподалік від костелу бенедиктинок. Очевидно, майстер так і не зміг розрахуватися, якщо 14 березня 1784 р. висловив протест щодо прийняття ним «балансу з доходів і ґрунту» та подав документ, в якому заперечував усі звинувачення П.Білянського⁶⁵.

У 1779 р. Я.Оброцький разом із помічниками виконав різьбярську декорацію головного вітваря й казальниці з постатями євангелістів у парафіяльному костелі міста Буська. Додатковий штрих до біографії скульптор: у 1783 р. його дружина Маріанна з Рогачевських подала перед війтівським маґдебурзьким судом у Львові. Вона зазначила, що її чоловік має великі борги й тим самим нищить спільний маєток, тому вимагала юридично відокремити ту частину, яка становила її посаг⁶⁶. 2 вересня 1785 р. майстер продав свій будинок на юридиці Всіх святих⁶⁷. Помер Я.Оброцький перед 1800 р., коли його син Якуб зголосився до львівської капітули про видачу копії контракту батька з покійним на той час архієпископом В.Сераковським⁶⁸.

До вже згаданих скульпторів середини – другої половини XVIII ст. необхідно додати ще кількох, які залишили яскравий слід у мистецькій культурі Львова й поза його межами. 16 квітня 1740 р. Юзеф Дуткевич, котрий володів будинком на Краківському передмісті⁶⁹, уклав угоду з керівництвом францисканців у Перемишлі в особі о. Адріана Емануеля Кживинського у справі виготовлення великого вітваря в місцевій готичній святині «згідно з показаним планом», що передбачав три Пресвятих Трійці, св. Адріана, св. Агнешку та чотирьох ангелів. За виконання цього вітваря Ю.Дуткевич отримав 330 злотих⁷⁰. У 1753 р. костел згорів. У відбудованому храмі робіт цього різьбяр не віднайдено. Помер скульптор близько 1763 р., коли його вдова Тереза продала кам'яницю. В оформленні відповідної угоди, зокрема, брав участь С.Фесінґер⁷¹.

⁶³ Вуйцик В. Скульптор Іван Щуровський. – С.307.

⁶⁴ Hornung Z. Antoni Osiański najwybitniejszy rzeźbiarz lwowski XVIII stulecia. – S.38.

⁶⁵ Ibid. – S.39.

⁶⁶ Mańkowski T. Lwowska rzeźba rokokowa. – S.122.

⁶⁷ Słownik artystów... – S.205. Про майстерню майстра й перебіг справ у його вдови див.: Лильо О. Заповіт та посмертний опис майна Гертруди Барбари Оброцької // Львів: місто – суспільство – культура. – Т.3. – Л., 1999. – С.179–191.

⁶⁸ Mańkowski T. Lwowska rzeźba rokokowa. – S.127.

⁶⁹ Hornung Z. Antoni Osiański najwybitniejszy rzeźbiarz lwowski XVIII stulecia. – S.16.

⁷⁰ Hornung Z. Majster Pinsel snycerz: Karta z dziejów polskiej rzeźby rokokowej // Wrocławskie Towarzystwo Naukowe: Rozprawy Komisji Historii Sztuki. – Т.Х. – Wrocław, 1976. – S.20.

⁷¹ Mańkowski T. Lwowska rzeźba rokokowa. – S.55.

Свою лепту в оздоблення головного вівтаря костелу бернардинців у Львові вніс Михайло Щупакович, одержавши 1739 р. за роботу 412 злотих і 6 грошів⁷². Прізвище іншого митця – Юзефа Федевота – зустрічається 1745 р. в угоді з монастирем львівських домініканців. Пріор о. Н.Гадзевич підписав із ним контракт на рік, згідно з яким майстер отримував щотижня оплату в розмірі 10 злотих за «оброблення каменю всякого мистецькою скульптурою до фабрики»⁷³, але скоріше за все це були незначні декораційні роботи у середині й зовні костелу⁷⁴.

Послугами різьбяр француза Юзефа Лебласа користувались такі знатні роди, як Радзивілли, Жевуські, Любомирські. Це був мандрівний майстер, який працював у Жовкві, Підгірцях, Олеську та Рівному, надовго він ніде не осідав. Тому з упевненістю можна говорити, що він не мав учнів і тісніших зв'язків зі львівськими скульпторами. У 1745 р. на замовлення Вацлава Жевуського Ю.Леблас виготовив фігури святих Онуфрія, Антонія і скульптуру Божої Матері (збереглася до наших днів), виставлену на колоні в Підгірцях перед замковим костелом⁷⁵. Ще раз у Підгірцях Ю.Леблас з'явився 1748 р., виконавши роботи у замку – у галереї й на сходах, а також зробивши рами до 13 дзеркал⁷⁶. Ю.Лебласові приписують різьбярську декорацію замку в Олеську й деякі скульптури в парку (1754 р.) на замовлення брата В.Жевуського – Северина, волинського воєводи. Особливої уваги заслуговує палацовий камінь із композицією «Суд Париса» (зберігся до нашого часу). У 1740-х рр. скульптор провів декораційні роботи в місцевому костелі та монастирі олеських капуцинів, де виготовив три кам'яних фігури святих перед фасадом храму⁷⁷.

У міських актах під 1750 р. виступає Миколай Віснівський – різьбяр, котрий згадується за неоднозначних обставин, адже він виявився винуватцем бійки з Бенедиктом Токарським, який був «запрошений у будинок пана Оброцького»⁷⁸. Деколи такі пригоди закінчувалися не лише важкими каліцтвами, а й смертю. Маємо повідомлення від 1757 р. про бійку між представниками цеху різників і столярами-партачами. У результаті серйозних травм зазнав один зі столярів. У судовому позові при опису подій подаються імена та прізвища: постраждалий Єжи Максимович, партачі Войцех Ридковський, Каспар Зубжицький, Ігнацій Костшинський, Ян Фрех. Один із них, В.Ридковський, фіксується в міських джерелах 1759–1760 рр. в контексті судового процесу з представником столярського цеху Юрієм Максимовичем за особисті образи⁷⁹. Із віднайденого у львівських актах посмертного опису магістра столярського цеху Юрія Черкевича від 1764 р. відомо, що він працював у місті й мешкав разом із родиною у власному будинку, який стояв між мурами, неподалік від Галицької брами⁸⁰.

⁷² Ibid.

⁷³ *Mańkowski T. Kościół dominikanów i architektki lwowskiej XVIII // Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie.* – R.XI. – Z.1. – Lwów, 1931. – S.6.

⁷⁴ *Mańkowski T. Lwowska rzeźba rokokowa.* – S.55.

⁷⁵ *Hornung Z. Majster Pinsel snycerz...* – S.31.

⁷⁶ *Mańkowski T. Lwowska rzeźba rokokowa.* – S.56.

⁷⁷ *Hornung Z. Majster Pinsel snycerz...* – S.33.

⁷⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). – Ф.52. – Оп.2. – Спр.580. – Арк.8.

⁷⁹ Там само. – Спр.374. – Арк.193.

⁸⁰ Там само. – Спр.508. – Арк.33.

На середину XVIII ст. припадають відомості про інтенсивні малярсько-золотарські та столярські роботи в костелі Божого тіла. У книзі видатків за 1749 р. згадується столяр, який отримав 48 злотих. Також про цю невідому на прізвище людину йдеться у справі про виготовлення вівтарів у Жовкві⁸¹. Очевидно, майстер працював над великим вівтарем у костелі, але конкретних фактів не подано. Тут фігурує безіменний магістр із наймання челяді, якому виплачено 1 червоний золотий (дукат) і 54 злотих⁸². Іншому столяреві, задіяному до оковки тумби образу Божої Матері, виплатили 8 злотих 24 гроша. У серпні майстрам-столярам Севастьяну, Петрові та Севастьяну Млодянові видано 54 злотих на роботи, пов'язані з коронацією образу Богородиці⁸³. Скоріш за все вони працювали над вівтарем Гробу Господнього у цьому ж костелі⁸⁴. Один із зазначених – Севастьян – виготовив у листопаді 1753 р. вівтарик на честь св. Рози⁸⁵.

Томаш Фершер, син Самуеля й Регіни з Розмушевичів – ще один львівський митець, відомий своїми роботами в місті⁸⁶. Уже в 1734 р. він став членом ради 40 мужів у Львові, навіть попри те, що міське громадянство отримав лише в 1750 р.⁸⁷ У 1748 р. Т.Фершер одружився з Агнетою Ґродоровською, а свідками були С.Фесінґер, Франциск Фріц, Йоанн Ґертнер⁸⁸. Від цього шлюбу майстер мав двох дітей – сина Франциска й доньку Констанцію⁸⁹. До його робіт належать дерев'яні скульптури Божої Матері в костелах домініканців у Підкамені, Тернополі, а також Божої Матері з Ісусом на руках у хорі за великим вівтарем храму Божого тіла, фігура св. Миколая в головному вівтарі однойменного костелу у Львові⁹⁰. У 1758 р. Т.Фершер покинув професію скульптора, ставши архітектором. Однак не цурався й торгівельної справи⁹¹. За тогочасними мірками його можна вважати доволі заможною людиною – володів майстернею в місті й був співвласником кам'яниці Пелчинської на Ринку (нинішня адреса – пл. Ринок, 19.). Загалом Т.Фершер належав до гона шанованих містян. Про це свідчать також посади, які він обіймав. Зокрема 1766 р. його обрали регентом міської ради 40 мужів⁹².

⁸¹ Архів Польської провінції оо. домінікан у Кракові (Archiwum Polskiej Prowincji OO Dominikanów w Krakowie ADK). Lw.30. Precepta ex Deposito Conventus pro expensis ejusdem Sub Prioratu A. Reverendi Patris S. Th. Praesentati Fratris Ageli Polikowski, Anno Domini 1749 curren-te – 1557–1557. – P.2.

⁸² Ibid. – P.9.

⁸³ Ibid. – P.48.

⁸⁴ Ibid. – P.34.

⁸⁵ Ibid. – P.46.

⁸⁶ Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających malarze, rzeźbiarze, graficy. – Т.ІІ: D–G. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1975. – S.208.

⁸⁷ Mańkowski T. Lwowska rzeźba rokokowa. – S.53.

⁸⁸ Архів, бібліотека і музей Львівської митрополії... – P.121.

⁸⁹ Ibid. – P.90.

⁹⁰ Mańkowski T. Dawny Lwów... – S.357.

⁹¹ Ibid.

⁹² Mańkowski T. Lwowska rzeźba rokokowa. – S.53. Важливим явищем культурно-мистецького осередку Львова XVIII ст. було те, що окремі майстри, окрім виконання своїх професійних обов'язків, брали активну участь у громадсько-політичному житті міста. Неодноразово у джерелах маємо відомості про обрання їх на керівні посади – лавниками, вїятами, а також до ради 40 мужів. Докл. див.: Лильо О. Цехова книга... – С.87; Його ж. Львівське середовище... – С.56–57; Його ж. Львівське середовище малярів 30–50-х років XVIII ст. // Національний науково-дослідний

У 1762 р. в міських актах з'являється прізвище Григорія Зелінського – у контексті його суперечки з малярем Андрієм Дунаєвським⁹³. Г.Зелінський був одружений з Ядвігою Колпацькою. У 1757 р. цей майстер працював на будівництві замкового костелу в Підгірцях. За угодою, укладеною між ним і підгорецьким губернатором В.Яроцьким, Г.Зелінський мав витесати камінь, необхідний для зведення споруди⁹⁴.

У рахунках костелу львівських домініканців за 1762–1766 рр. згадується брат Ян, можливо Коляновський – штукатур і скульптор. Він міг зробити великий вівтар і монументальні фігури до нього⁹⁵. Хоча сумнівно, щоб керівництво монастиря доручило виконання таких відповідальних робіт маловідомому митцеві. Слід пам'ятати, що у цей час у домініканців працював також С.Фесінгер, якому допомагав Я.Коляновський. У січні 1766 р. останній виїхав до Новоградка⁹⁶. У лютому 1770 р. в костелі львівських домініканців виконав деякі різьбарські роботи монастирський скульптор Лукаш⁹⁷.

Львівський «різьбяр і каменярь» Стефан Кодецький став автором галереї з гербом Любомирських і кам'яним левом в їхньому палаці на пл. Ринок, а в 1766 р. виконав скульптурну декорацію аттика та наріжника від вул. Руської⁹⁸. 24 листопада 1766 р. йому було виплачено 100 злотих, згідно з контрактом від 9 вересня того року⁹⁹.

Маємо відомості про весілля 1758 р. львівського різьбяра Войцеха Адальберта Біна¹⁰⁰. Про нього знаємо лише, що він разом зі львівськими майстрами вів боротьбу проти цеху за незалежне побутування свого фаху. 7 квітня 1764 р. отримав, серед інших, право носити знаки шляхетності – шаблю та шпагу, що було офіційним визнанням його різьбарської майстерності¹⁰¹. Попри це, влада Львова закликала В.А.Біна прийняти міське громадянство й дотримуватися цехових законів. Прізвище митця згадується 5 червня 1781 р. у заповіті львівського столяра Юзефа Бочарського, який вніс за В.А.Біна до міської комісії 40 злотих¹⁰². Остання прижиттєва згадка про нього датується 1771 р. Войцех Адальберт Бін за побиття на вулиці притягнув до судової відповідальності челядника маляра Мартина Строїнського¹⁰³. Інформації про розв'язання цього інциденту не виявлено, тож можемо висловити припущення, що від побоїв В.А.Бін незабаром помер.

Деколи у джерелах подаються короткі відомості про того чи іншого майстра та його роботи. Зокрема під 1768 р. згадується Філимович, невідомий

реставраційний центр України: Львівський філіал: Бюлетень 8: Мистецтво і дослідження. – Л., 2006. – С.34–39.

⁹³ *Mańkowski T.* Lwowska rzeźba rokokowa. – S.53.

⁹⁴ *Ibid.* – S.56.

⁹⁵ *Hornung Z.* Jan de Witte architekt kościoła dominikanów we Lwowie. – Warszawa, 1995. – S.88.

⁹⁶ *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających malarze, rzeźbiarze, graficy.* – Т.ІІІ: Н–Кі. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979. – S.210.

⁹⁷ *Hornung Z.* Jan de Witte... – S.210.

⁹⁸ *Mańkowski T.* Lwowska rzeźba rokokowa. – S.70.

⁹⁹ *Hornung Z.* Antoni Osiniński najwybitniejszy rzeźbiarz lwowski XVIII stulecia. – S.29.

¹⁰⁰ *Ibid.* – S.46.

¹⁰¹ *Hornung Z.* Pierwsi rzeźbiarze lwowscy z okresu rokoka. – Lwów, 1936. – S.25.

¹⁰² *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających malarze, rzeźbiarze, graficy.* – Т.І: А–Г. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1971. – S.160.

¹⁰³ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.438. – Арк.142.

на ім'я «різьбяр і мешканець міста Львова»¹⁰⁴. У міських актах віднайдено по-смертний опис речей львівського столяра Круліцького, датований 1769 р.¹⁰⁵ Ім'я не вказується. У документах 1750-х рр. зафіксовано згадки про двох майстрів із таким прізвищем – Якуба та Матвія. Перший із них у 1756 р. одружився з Анною Врубльовою. Свідками на церемонії були М.Круліцький і Бартоломео Меджецький¹⁰⁶. В опису серед перелічених особистих речей, а також столярських інструментів, зокрема верстата, повідомляється про іншого майстра – Михайла Філевича, котрий, згідно з документом, «тільки-но у цьому році, перед Різдом, виселився»¹⁰⁷. Тож М.Філевич, не маючи власної кам'яниці, винаймав помешкання у Круліцького. Із заповіту тещі М.Філевича, датованого наступним роком, довідуємося, що він був власником дерев'яного будинку на Галицькому передмісті¹⁰⁸. Очевидно, на той час майстер уже займав міцні позиції у Львові й у самому професійному середовищі. У 1770 р. М.Філевич працював над великим вівтарем церкви Св. Юра¹⁰⁹, а також виконав у ньому орнамент, одержавши за все 1 тис. 306 злотих¹¹⁰. Із робіт М.Філевича у соборі слід згадати скульптури Аарона й Мельхиседека, а також «раму у великому вівтарі на архієрея з орнаментом» і крісло для архієпископа¹¹¹. Він вирізьбив постаті в декораційних брамах перед святинню, які мали означати Віру та Надію. За це отримав 44 червоних золотих (600 злотих)¹¹². Окрім різьблених орнаментів, на зовнішній брамі є два погруддя святих, на внутрішній – дві алегоричних фігури. Майстер узявся з оплатою 36 червоних золотих (396 злотих) за оздоблення сходів – виготовив вісім постатей «Геніїв»¹¹³. До його творчої спадщини належить також «група архієрея» у великому вівтарі львівської Успенської церкви, де 1773 р. він разом з Ф.Оленським працював у низькому іконостасі та в одному з вівтарів¹¹⁴. Після замовлень у Львові М.Філевич на тридцять років переселився до міста Холма¹¹⁵. Помер митець у 1804 р.¹¹⁶

Отже час найвищого злету львівської скульптури припав на середину – другу половину XVIII ст., коли на мистецькій арені з'явилися такі майстри, як С.Фесінгер, Й.Пінзель, А.Штиль. У місті й поза його межами постали численні архітектурні ансамблі – львівський собор Св. Юра та костел домініканців Божого тіла, ратуша в Бучачі, костел у Городенці та ін. В орбіті впливу

¹⁰⁴ *Mańkowski T.* Lwowska rzeźba rokokowa. – S.71.

¹⁰⁵ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.367. – Арк.42.

¹⁰⁶ Архів, бібліотека і музей Львівської митрополії... – Р.164.

¹⁰⁷ ЦДІАЛ України. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.367. – Арк.42.

¹⁰⁸ Там само. – Арк.83.

¹⁰⁹ *Swieñcićkuj I.* Rachunki robót malarskich i rzeźbiarskich w katedrze św. Jura we Lwowie w latach 1768–1779 // *Dawna Sztuka.* – R.I. – Z.2. – Lwów, 1938. – S.147.

¹¹⁰ *Сичинський В.* Архітектура катедр Св. Юра у Львові. – Л., 1934. – С.57.

¹¹¹ *Swieñcićkuj I.* Rachunki robót malarskich i rzeźbiarskich w katedrze św. Jura... – S.148.

¹¹² *Ibid.* – S.147.

¹¹³ *Ibid.*

¹¹⁴ *Вуйцик В.* Державний історико-архітектурний заповідник у Львові. – С.20.

¹¹⁵ *Krasny P.* Województwo Ruskie jako region artystyczny w czasach staropolskich // *Przegląd Wschodni.* – T.VI. – Z.1 (21). – Kraków, 1999. – S.84.

¹¹⁶ *Крвавич Д.* Українська скульптура періоду рококо // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Т. ССXXXVI: Праці секції мистецтвознавства. – Л., 1998. – С.53.

львівської мистецької школи у цей час перебували не тільки Львів і його околиці, але й Волинь, Полісся, територія сучасної Польщі (Перемишль, Холм).

Особливим явищем, що спостерігалось впродовж усього XVIII ст., була боротьба львівських митців із цехом, який, незважаючи на кризові моменти в розвитку, усе ж посідав доволі міцні позиції в місті. Аби уникнути нескінченних конфронтацій із цехом деякі майстри ставали його членами, заручалися підтримкою впливових шляхетських родів, докладали зусиль, щоб отримати королівський привілей, який звільняв від претензій міської влади та цеху, організовували навколо себе найбільш кваліфікованих робітників у своєрідні об'єднання, відомі у джерелах як «фабрики» тощо. Створення однієї або кількох «фабрик» дозволяло майстрові одержати вигідне замовлення й контролювати обсяг робіт у самому місті чи за його межами.

Окрім професійної діяльності, митців Львова пов'язували дружні та родинні відносини. Поширеним звичаєм у тогочасному суспільстві стало запрошення хресними батьками, укладання шлюбів між членами сімей представників тієї чи іншої професії. Такі заходи були вигідними насамперед із матеріального погляду. Парадоксально, але незважаючи на високі посади й успішну підприємницьку діяльність, окремі з майстрів постійно перебували у скрутному фінансовому становищі. Прагнення піднятися на вищий щабель становой драбини були цілком зрозумілими, оскільки професійна діяльність митців не завжди гідно оцінювалася в тогочасному суспільстві.

The history of cultural and artistic city center in the 18 century belongs to the list of unexplored problems in modern historical research. Currently there are a limited number of studies, which attempt to investigate works and activity of L'viv artists. The subject of research is activity of the circle of L'viv sculptors in the second half of the 18 century. This article aims to fill the research and highlight the main aspects in the development of L'viv cultural environment in the outlined period.

Keywords: *sculptor, workroom, circle of L'viv sculptors, "factory", baroque.*

Л.Г.БІЛОУСОВА*

НАЦІОНАЛЬНІ ТОВАРИСТВА В ОДЕСІ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

На підставі широкого кола архівних джерел висвітлено процес формування та діяльність громадських об'єднань, створених в Одесі певними етнічними або етнічно-релігійними групами населення впродовж ХІХ – на початку ХХ ст. За допомогою історико-генетичного, типологічного, компаративного методів показано зростання соціальної активності представників різних націй і народів, які розмовляли на понад 50 мовах і згуртовувалися для збереження або відродження національної самоідентичності, традицій, культури в умовах російського абсолютизму. Проаналізовано діяльність і вперше узагальнено відомості щодо національних товариств Одеси, які, відповідно до завдань, поділялися на благодійні, культурно-освітні, просвітницькі, професійні, спортивні, військові, політичні тощо.

Ключові слова: національні товариства, Одеса, громадські об'єднання.

Особливістю світової історії періоду ХІХ – початку ХХ ст. стали буржуазні революції й потужні національно-визвольні рухи, ідеологічними засадами яких були ідеї націоналізму, самоідентичності, етнічної винятковості. Розпадалися величезні імперії, велися кровопролитні війни, створювалися нові держави, що призводило до рухів цілих народів. Одеса, як найбільше портове прикордонне місто Півдня Російської імперії, стала перехрестям активних міжнародних і внутрішніх міграційних потоків та місцем постійного або тимчасового перебування представників понад ста національностей, зокрема іноземців. Ці громадяни об'єднувалися в товариства, діяльність яких досі вивчено недостатньо. Темою нашої статті є висвітлення досвіду громадських об'єднань в Одесі, створених на етнічних (релігійно-етнічних) засадах для спільної реалізації різноманітних соціальних інтересів. Джерельною базою слугують матеріали Державного архіву Одеської області щодо організації та діяльності товариств, зокрема їх статuti, звіти, програми, протоколи засідань тощо, виявлені у фондах канцелярії одеського градоначальника (ф.2), канцелярії одеського поліцмейстера (ф.314), прокурора Одеського окружного суду (ф.635), Новоросійського університету (ф.45), Одеського відділення Товариства розповсюдження просвітництва між євреями в Росії (ф.442), Грецького благодійного товариства (ф.765), канцелярії попечителя Одеського навчального округу (ф.42) та ін.

Законодавство Російської імперії дозволяло створювати громадські об'єднання у жорстких рамках поліцейського нагляду й тотального контролю за їх діяльністю. Товариства перебували у віданні міністерства внутрішніх справ. Вони мали право на власну печатку та купівлю чи продаж нерухомості для використання у благодійних цілях. Щороку складали звіти про фінансову й суспільну діяльність, які затверджувалися загальними зборами товариств, друкувалися та розсилалися всім членам, градоначальникові, міністерству

* Білоусова Лілія Григорівна – кандидат історичних наук, заступник директора Державного архіву Одеської області (Одеса)

E-mail: gaoo@te.net.ua

внутрішніх справ Росії, а також міністерствам зовнішніх справ країн, громадяни яких об'єднувалися на території Російській імперії. Градоначальник мав право закрити товариство в будь-який час, якщо визнавав це за потрібне, на підставі відомостей про безлад, порушення статуту або дії, що загрожували державному порядку і громадській безпеці.

У законодавстві Російської імперії для характеристики населення і його груп терміни «національний», «етнічний» не використовувалися. Закон про стани містив лише окремі розділи про іноземців та «інородців». До останніх відносили сім категорій населення: сибірські інородці (зокрема сибірські кирізи); інородці Командорських островів; самоїди Мезенського повіту Архангельської губернії; кочові інородці Ставропольської губернії; калмики Астраханської та Ставропольської губерній; ординці Закаспійського краю; євреї¹. Яскравим виявом ігнорування етнічної належності жителів імперії стали матеріали першого всеросійського перепису населення 1897 р. Так, мешканців Одеси зареєстровано 403 815 осіб. Основою систематизації став поділ за станами, місцем народження (місцеві та немісцеві) і проживання, віком, грамотністю, сімейним станом, групами занять тощо. Про належність до певної етнічної групи можна судити лише за непрямими ознаками – рідною мовою, віросповіданням, підданством. Виокремлювалося 14 мовних груп, до яких входило 55 мов, що їх респонденти назвали рідними²:

1) російська (237 425 осіб), до якої зараховувалися «великоросійська» (198 233), «малоросійська» (37 925) та білоруська (1267) мови;

2) польська (17 395);

3) інші слов'янські мови (1494), у тому числі болгарська (600), сербська та словенська (278), чеська й словацька (616);

4) литовсько-латиська (812), у тому числі литовська (396), латиська (394), жмудська (22);

5) романські (2359 осіб), у тому числі італійська (717), французька (1137), румунська (молдавська) (488), іспанська й португальська (17);

6) німецька (10 248);

7) інші германські (424), у тому числі шведська (47), норвезька та данська (21), голландська й фламандська (7), англійська (349);

8) інші індоевропейські (6636), у тому числі вірменська (1401), грецька (5086), албанська (31), перська (84), осетинська (3), циганська (31);

9) єврейська (124 511);

10) картвельські (189), у тому числі грузинська (188) й гурійська (1);

11) кавказьких горців (7), у тому числі лезгинська (2) та черкеська (5);

12) фінські (416), у тому числі фінська (30), водська (24), іжорська (2), чудська (20), естонська (231), лопарська (3), зирянська (4), мордовська (53), черемиська (1), угорська (48);

¹ Законы о состояниях (Свод законов Российской империи, т. IX) / Сост. А. М. Нюренберг. – Москва, 1894. – С. 227–249.

² Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Издание Центрального статистического комитета министерства внутренних дел / Под ред. Н. А. Тройницкого. – Т. XLVII: г. Одесса. – Одесса, 1904. – С. 36–37, 152–153.

13) турецько-татарські (1838), у тому числі татарська (1432), турецька (319), башкирська (52), тептярська (6), чуваська (26), туркменська (1), мешерицька (2); 14) інші (9), у тому числі сирійсько-халдейська (4), арабська (4), абіссінська (1). Не зазначили мови 47 осіб.

Таким чином, найпоширенішими мовами в Одесі були російська (офіційно – «великоросійська») – 49% населення та єврейська (30,8%). За ними йшли українська (офіційно – «малоросійська»; 9,4%), польська (4,3%), білоруська (3%), німецька (2,5%), грецька (1,3%), татарська (0,4%), вірменська (0,3%), французька (0,28%). Іншими мовами послуговувалося близько 1 тис. осіб у кожній групі.

За підданством іноземці, котрі проживали в Одесі, становили 19 422 особи (4,8% міського населення) від таких держав і континентів: Австро-Угорщина – 3435; Бельгія – 142; Болгарія – 275; Великобританія – 429; Вюртемберг – 84; Німеччина – 2790; Голландія – 18; Греція – 4400; Данія – 26; Іспанія – 42; Італія – 937; Норвегія – 6; Португалія – 3; Румунія – 668; Саксонія – 60; Сербія – 104; Туреччина – 4511; Франція – 830; Чорногорія – 65; Швейцарія – 302; Швеція – 35; Китай – 2; Персія – 178; Японія – 3; африканські держави – 4; Північноамериканські Сполучені Штати – 36; країни Південної Америки – 1; не зазначили державу – 36³.

Строкате й мобільне населення портового міста потребувало самоорганізації етнічних груп із різних причин: в умовах поліетнічного суспільства для малочисельних національних громад існувала загроза асиміляції. Іноземці мали бажання відтворити традиції й побутові умови своєї Батьківщини. Громадяни Російської імперії об'єднувалися, щоб зберігати та розвивати власні культуру, мову, спосіб життя.

Помітні зміни у суспільному житті сталися в період революції 1905–1907 рр., коли під тиском громадськості імператор Микола II змушений був видати 17 жовтня 1905 р. «Маніфест громадянських свобод», за яким суспільство отримало значно ширші права створювати громадські об'єднання культурно-освітнього, професійного, національного, педагогічного, медичного, релігійного та інших напрямів.

Греки Одеси відіграли важливу роль у заснуванні міста, порту, розвитку міжнародної торгівлі та судноплавства. Вони займали ключові позиції в органах місцевого самоврядування – магістраті, думі, управі. Духовним осередком для них від 1795 р. стала Грецька Свято-Троїцька церква, парафіяни якої об'єднувалися переважно за етнічною ознакою, що й відзначалося в її офіційній назві. У 1821 р. у цьому храмі знайшов свій останній притулок константинопольський патріарх Григорій V, убитий під час Грецької революції турками й перевезений до Одеси. При церкві також поховано найвідоміших представників грецької громади – Г.Маразлі (1907 р.)⁴, архимандрита А.Пефани (1916 р.)⁵. Однак перше формально створене об'єднання етнічних греків в Одесі було пов'язане не з благодійністю чи релігійною підтримкою діаспори,

³ Первая Всеобщая перепись населения... – С.34–35.

⁴ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.37. – Оп.13. – Спр.697, а/з №16 (1907 р.).

⁵ Там само. – Спр.1047, а/з №45 (1916 р.).

а з їх боротьбою за незалежність історичної Батьківщини від Османської імперії. У 1814 р. виникло таємне товариство «Філікі Етерія» (гр. «Φιλική Εταιρεία» – «Спілка друзів»), засноване Н.Скуфасом, Е.Ксантосом і А.Цакаловим. За три місяці центр товариства було переведено до Константинополя, однак сама собою ця подія справила великий вплив на греків у всьому світі, вважається початком підготовки Грецької революції 1821 р. Саме тому греки вбачають Одесу надзвичайним і «своїм» містом, адже саме звідси засяяв вогонь свободи для Греції, котра виборола свою незалежність у 1830 р. Інші громадські об'єднання еллінів в Одесі започаткувалися значно пізніше.

У матеріалах одеського градоначальника є відомості про оформлення Грецького благодійного товариства в 1862 р., однак його статут було введено в дію тільки 1865 р.⁶ У переліку благодійних установ за 1866 р. згадується Грецьке братство, що отримало грошову допомогу від лотереї-алеґрії, яку влаштувало єврейське товариство «Бесіда»⁷. Офіційно Грецьке благодійне товариство було засноване 1871 р., хоча ідея виникла раніше й створення організації фактично почалося 1867 р. Міністр внутрішніх справ О.Лобанов-Ростовський затвердив його статут 25 серпня 1871 р., про що одеський градоначальник повідомив засновників – комерційного радника Ф.Родоканакі, купців П.Раллі й І.Вучину та ін.⁸ Зберігся архівний фонд товариства⁹, який містить статут, звіти про діяльність і фінансовий стан, відомості грошових надходжень та витрат, прохання греків про надання їм матеріальної допомоги, матеріали про організацію навчального процесу у Родоканакіївському дівочому училищі, каталог книжок бібліотеки товариства, відомості про добровольців, пожертвовані й заповідані ними суми, зокрема про спадщину архімандрита А.Пефані. Цікаві сторінки з історії міжнародних відносин містить листування про трапезундських греків і греків-репатріантів (1917 р.).

У 1907 р. зусиллями Е.Павліді, Н.Ніколаїді, С.Меліссарато та К.Стефаніді було засновано Грецьке громадське зібрання «Анагеннісі» (гр. «Αναγέννηση» – «Відродження») – «для розумового розвитку, морального й національного об'єднання одеських греків, а також взаємодопомоги та приємного проведення часу своїх членів» шляхом проведення лекцій, вечорів, відкриття бібліотеки, видання журналу грецькою мовою та ін.¹⁰

У 1910 р. започатковано Товариство взаємодопомоги службовців греків в Одесі¹¹. Грецьке музично-літературне товариство «Неа зої» (гр. «Νέα Ζωή» – «Нове життя») в 1918 р. створили студенти Новоросійського університету за сприяння грецького клубу «Омонія» (гр. «Ομόνοια» – «Злагода») – для «моральної й матеріальної підтримки еллінської молоді»¹².

Одним із найбільш ранніх в історії Одеси громадських об'єднань **швейцарців** стало Товариство на користь швейцарців в Одесі, яке згодом змінило

⁶ Там само. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.727. – Арк.2.

⁷ Там само. – Спр.698.

⁸ Там само. – Спр.3896. – Арк.1–3.

⁹ Там само. – Ф.765 (27 справ).

¹⁰ Там само. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.202.

¹¹ Там само. – Спр.414.

¹² Там само. – Ф.45. – Оп.19 (1918 р.). – Спр.707.

назву на Швейцарське благодійне товариство¹³. Статут і спеціальні правила для нього імператор затвердив 20 липня 1845 р. У 1874 р. головою товариства став Ф.Вейос, секретарем – П.Ламбер, у 1901 р. – Ф.Скведер, у 1903 р. – консул Е.Вей. Найбільш авторитетними членами були Я.Естерлін, Л.Лаппель, Е.Маух, П.Мазната, Р.Вільд, П.Лаубшер, Я.Жуно. У 1912 р. почесним головою став Е.Томазіні; головою – швейцарський консул Е.Вей, секретарями – Гільберер, Ю.Казі, Сегессер, членами – Е.Оберле, П.Боніфаці. Члени товариства збиралися в будинку Тработті на розі вулиць Преображенської та Єлисаветинської, де розміщувалося швейцарське консульство (у 1912 р. – вул. Гоголя, 18).

Чи не найвідомішим швейцарцем в Одесі був Я.Фанконі – власник популярної кав'ярні, відкритої 1892 р. на розі вулиць Катерининської та Ланжеронівської. Його зять Ф.Скведер був також партнером Я.Фанконі. Це кафе стало місцем, де одесити збиралися за інтересами, обговорювали новини й уклали ділові контракти. Із 1903 р. Ф.Скведер мав власний буфет із напоями на вул. Ланжеронівській, 17, у будинку Григор'євої. Сини Ф.Скведера стали архітекторами.

Італійці в Одесі 1863 р., за градоначальника барона Веліо, заснували Італійське благодійне товариство («Societa italiana di beneficenza in Odessa»), статут якого міністерство внутрішніх справ затвердило 2 жовтня 1863 р.¹⁴ У 1900 р. було відкрито Італійський гурток¹⁵. 4 (17) серпня 1905 р. італійський генеральний консул в Одесі Подені звернувся до одеського градоначальника з клопотанням про розгляд проекту нового статуту товариства, доповненого за зразками статутів Французького благодійного товариств в Одесі та Італійського благодійного товариства у Санкт-Петербурзі. Далі документ було направлено до міністра внутрішніх справ із думкою градоначальника щодо затвердження: «Беручи до уваги особливі умови для відкриття національних товариств, статуту яких можуть бути укладені з деякими відхиленнями від зразкового статуту Товариства допомоги бідним, [...] я не бачу перепон для затвердження»¹⁶. Новий статут набув чинності 22 грудня 1905 р.

В Одесі існувало ще одне об'єднання італійців. 3 січня 1900 р. італійський генеральний консул у цьому місті барон Сквітті звернувся до місцевого градоначальника з клопотанням розглянути проект статуту Італійського гуртка в Одесі, який розробив П.Сперандео – лектор італійської мови в Новоросійському університеті. При цьому консул наголошував, що був змушений поступитися проханню лектора й не несе жодної відповідальності щодо форми або змісту статуту. Градоначальник не прийняв документ, посилаючись на необхідність надати текст у перекладі на російську мову¹⁷.

Вірмени виявили прагнення до об'єднання на початку 1880-х рр. У травні 1882 р. громада звернулася до градоначальника з проханням затвердити

¹³ ДАОО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.727. – Арк.2, 6; Спр. 896. – Арк.5–7; Спр.2894. – Арк.1, 2–3, 5, 8, 16.

¹⁴ Там само. – Спр.3211. – Арк.2–14; Спр.727. – Арк.2.

¹⁵ Там само. – Спр.2756.

¹⁶ Там само. – Спр.3211.

¹⁷ Там само. – Спр.2756. – Арк.1–4.

статут Вірменського благодійного товариства¹⁸. Міська влада підтримала цю ініціативу, однак міністерство внутрішніх справ дозволу не дало. 9 серпня 1889 р. ініціативна група (протоіерей одеської Вірмено-Григоріанської церкви І.Татензов, губернський секретар І.Харібов, одеські купці А.Ашиков, Г.Актаров, Д.Халайджоголо, Г.Попов, С.Асвадуrow) знову звернулася до градоначальника з цим самим проханням. У проекті статуту засновники визначили свою мету – надавати допомогу найбіднішим родинам вірмен, а також дбати про освіту їхніх дітей, віддаючи на навчання до різних загальноосвітніх і спеціальних закладів. При цьому посилалися на приклад благодійних товариств, які вже діяли в Одесі – католицького, лютеранського, караїмського. Однак МВС відхилило пропозицію як «не виправдану нагальною потребою»¹⁹.

У 1892 р. Нахичевано-Бессарабська вірмено-григоріанська консисторія подала до міністерства внутрішніх справ прохання про затвердження проекту положення Церковного опікунства про бідних вірмен у місті Одесі, але воно також було відхилене. Резолюція товариша міністра, сенатора В. фон Плеве була такою: «Скільки в Одесі вірмен? Чи не краще приєднати їх до Товариства допомоги бідним, котре надає виплати без різниці віросповідання?»²⁰.

У 1912–1914 рр. до міської влади надійшло прохання про затвердження статуту Одеського вірменського жіночого благодійного товариства допомоги учням, котрі навчаються у середніх навчальних закладах та на вищих жіночих курсах. Жінки підготували два варіанти статуту, і лише з другої спроби вдалося зареєструвати це об'єднання. Головою товариства, що налічувало 20 осіб, була дружина купця 1-ї гільдії А.Унанова (Унанян)²¹.

Німецька громада Одеси, історія якої починається 1803 р., започаткувала Німецьке благодійне товариство 23 серпня 1846 р. У 1861 р. постала організація «Гармонія» (нім. «Harmonia») – для підтримки національних традицій, допомоги молоді й для того, «щоб зробити своє життя більш корисним і цікавим»²². Численні німецькі колонії навколо Одеси та по всьому Причорномор'ю було засновано вихідцями з Вюртемберга, Пруссії, Саксонії, Мекленбурга та ін. Масове переселення німців, відповідно до маніфестів Катерини II від 22 червня 1763 р. та Олександра I від 22 лютого 1804 р. тривало впродовж XIX ст.

Німецька колонізація модернізувала не тільки економічне життя регіону, а й значно збагатила його культуру, традиції, які зберігалися та передавалися наступним поколінням саме через громадські об'єднання. Так, на початку XX ст. було засновано Німецьке товариство освіти в Південній Росії (1906 р.), Південноросійське німецьке товариство (1906 р.), Товариство взаємодопомоги німців-католиків у Росії (1906 р.), Товариство «Маріягільф» (1907 р.), Одеський німецький клуб (1908 р.), Південноросійське католицьке німецьке товариство освіти (1908 р.), Товариство студентів-німців «Teutoniū Euxina» (1909 р.)²³.

¹⁸ Там само. – Спр.1337. – Арк.1–9.

¹⁹ Там само. – Спр.1782. – Арк.1–3.

²⁰ Там само. – Арк.4–5.

²¹ Там само. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.536. – Арк.1–48.

²² Там само. – Оп.1. – Спр.584.

²³ Там само. – Оп.7. – Спр.101, 110, 125, 164, 166, 230, 245, 350.

Французи створили Французьке благодійне товариство («La Société Française de Bienfaisance d'Odessa») в 1856 р.²⁴ Оновлений його статут міністр внутрішніх справ затвердив 3 травня 1901 р. Ще одна редакція цього документа від 1905 р. визначала основною метою товариства надання допомоги нужденним французьким громадянам, які проживали в Одесі, їхнім удовам і сиротам. На виплати могли розраховувати також французьки – удови іноземців. Товариство брало на себе низку зобов'язань: забезпечувати життєвими припасами, одягом, житлом, а також тимчасовими або ж постійними грошовими виплатами непрацевдатних осіб; надавати незаможним працевдатним французам заняття, місця роботи й матеріали, допомагати у збуті виробленої продукції; дбати про виховання сиріт і дітей незаможних батьків і бідняків у разі хвороби; розміщувати незаможних у богадільнях та інших благодійних установах; облаштовувати з дозволу влади власні благодійні установи – притулки для старих, сирітські будинки, шпиталі та ін.

Фінанси організації складалися з членських внесків, прибутку від капіталів та майна товариства, пожертв від членів і сторонніх осіб, надходжень від проведення спектаклів, концертів, балів, вечорів, публічних читань, розваг тощо. Усі кошти перетворювалися на капітали – недоторканий, запасний та оборотний. Недоторканий капітал утворювався з сум, які надходили для збільшення цього капіталу, а також із коштів, що могли бути відраховані за постановою загальних зборів товариства. Його не можна було витрачати, лише відсотки з нього. Запасний капітал утворювався з початкового капіталу товариства, залишків прибутку над видатками та сум, пожертвованих без спеціального призначення. Він міг витрачатися тільки за постановою загальних зборів. Оборотний капітал – це відсотки від недоторканного й запасного капіталів, членських внесків та інших надходжень. Усі види капіталів мали зберігатися в Одеському відділенні Державного банку, у скарбника залишалася тільки невелика сума на поточні витрати. Використовувати кошти можна було за рішенням загальних зборів, відповідно до кошторису. Якщо товариство з будь-яких причин припиняло свою діяльність, капітали витрачалися на благодійні справи для французів.

Керували товариством правління та загальні збори. Правління складалося з 9 членів, котрих обирали загальні збори на три роки закритим балотуванням. Обраними могли бути ті, хто прожив в Одесі не менше двох років і сплачував внески. Члени правління обирали голову, секретаря та скарбника, яким допомагали дами-патронеси. Правління, що організовувало всю роботу товариства, працювало безкоштовно, оновлювалося поетапно: щороку вибувала третина за жеребом у перші два роки, а потім за старшинством вибирання. Усі рішення, зокрема затвердження кошторисів і звітів правління та дозволи на видатки, ухвалювали загальні збори, якщо на них була присутня хоча б четверта частина товариства²⁵.

²⁴ ДАОО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.727. – Арк.2.

²⁵ Там само. – Спр.3211. – Арк.2–14.

На початку XX ст. в місті діяли ще декілька товариств – Французький сімейний осередок в Одесі (1908 р.), Одеське франко-російське спортивне товариство (1912 р.), Одеське товариство розповсюдження французької мови (1913 р.), Франко-російське товариство виноробства (ліквідоване в 1918 р.)²⁶.

Прибалтійська громада не була надто чисельною, але також мала свої національні організації. Із 1906 р. діяло Одеське латиське товариство співу, яке в 1914 р. реорганізувалося в Одеське латиське громадське зібрання, керівниками його стали Р.Ліпін (голова) та К.Крінгелъ (помічник)²⁷. Латиське громадське зібрання оформилося 1907 р. у складі 11 членів під головуванням П.Предіта. Латіші збиралися за адресою вул. Вігте, 11²⁸. У 1912 р. зорганізувалося Одеське естонське товариство²⁹. У 1913 р. в Одесі було засновано Литовське товариство взаємодопомоги та Литовське католицьке жіноче товариство покровительства пресвятої діви Марії³⁰.

Сербі в 1885 р. зробили спробу започаткувати товариство, але фактично воно не розпочало своєї діяльності навіть у березні наступного року, оскільки тимчасовий комітет вирішив відкласти офіційне відкриття до кращих часів через неврожайний рік, але не пізніше відновлення вивозу збіжжя з Одеського порту. У 1891 р. громада створила Сербське благодійне товариство при генеральному консульстві Сербії в Одесі³¹. У становленні цього об'єднання велику роль відіграв генконсул Г.Супшичич, котрий мав неоднозначну репутацію людини, яка зазвичай вирішує питання «у притаманному йому задержуватому тоні». 22 лютого 1891 р. він повідомив одеського градоначальника П.Зеленого, що за дозволом міністерства закордонних справ в Одесі вже засноване при консульстві Сербське благодійне товариство. До листа додавалася копія «Правил Сербського благодійного товариства в Одесі». Засновниками виступили Г.Супшичич, князь Ю.Гагарін, А.Петрович, Г.Міткевич і Н.Маркович. На це градоначальник зауважив, що згідно із законодавством такі товариства можуть уважатися легітимними лише за умови затвердження їх статутів міністерством внутрішніх справ, і повернув консулові правила. У відповідь Г.Супшичич пояснив свій погляд на справу таким чином: заснований при консульстві благодійний комітет є одним із відділів консульства, а тому не підпадає під ті закони, на яких наголошував градоначальник, а діє на підставі правил внутрішнього розпорядку консульства. При цьому Г.Супшичич посилався на практику діяльності інших диппредставництв, зокрема італійського та угорського. Він також зазначав: «Сербська колонія, що проживає в Одесі й бажає зі своїх статків допомогти незаможній своїй братії, не може сумніватися в повному співчутті російського уряду, який завжди настільки чуйно ставився до всіх починань відданих йому сербів»³². Однак градоначальник не змінив свого рішення, порадивши діяти в установленому порядку.

²⁶ Там само. – Оп.7. – Спр.255, 495, 516; Ф.635. – Оп.1. – Спр.374.

²⁷ Там само. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.48.

²⁸ Там само. – Спр.144.

²⁹ Там само. – Спр.481.

³⁰ Там само. – Спр.462, 507.

³¹ Там само. – Оп.1. – Спр.1865.

³² Там само. – Арк.3–3 зв.

12 жовтня 1891 р. статут Сербського благодійного товариства в Одесі було затверджено в міністерстві внутрішніх справ. Організація мала на меті надавати допомогу незаможним сербам в Одесі та в передмісті, і таким, які перебували в місті проїздом. На допомогу могли розраховувати також удови сербів із малолітніми дітьми або з незаміжніми доньками, якщо вони навіть не сербки, та бездітні вдови-сербки, котрі вийшли заміж не за сербів, але повернулися після смерті чоловіка у сербське підданство. Товариство зобов'язувалося: 1) надавати допомогу одноразово або постійно грошима чи речами; 2) вносити платню за лікування незаможних сербів, які потрапили до лікарні на прохання комітету; 3) надавати грошову допомогу для проїзду на Батьківщину.

Склад товариства не обмежувався кількісно, членом могла стати повнолітня особа будь-яких станів і звання, за винятком учнів навчальних закладів, нижніх військових чинів, юнкерів, обмежених у правах судом і тих, хто вносить до каси менше 3 руб. або не платить внесків упродовж року. Лікар, котрий лікував безкоштовно, ставав автоматично членом товариства, незалежно від сплати членського внеску.

Грошові кошти товариства складалися з членських внесків, пожертв, зборів «у кружку» в канцелярії консульства, та прибутків від театральних постанов, сімейних вечорів, балів і гулянь. 10% від прибутку утворювали запасний капітал, який обертався в гарантовані державою цінні папери. На поточні витрати в касі могло залишатися не більше 500 руб., решта зберігалася в банку.

Справами товариства керував комітет, що складався з голови, генерально консула Сербії та 4 членів, котрих обирали на один рік. Комітет визначав зі свого складу скарбника й секретаря. Останній вів російською мовою листування, журнали комітету та загальних зборів, укладав списки членів, а також осіб, яким надавалася допомога. Члени комітету, котрі займалися збиранням пожертв, отримували іменні листи за підписом і печаткою консула. Одеські дами, що брали участь у збільшенні коштів товариства, здобували звання благодійниць товариства.

Загальні збори були як річними, так і надзвичайними. На зборах обирали 4 членів комітету й кандидатів, а також 3 членів ревізійної комісії. Збори ухвалювали рішення щодо розмірів і видів допомоги, напрямів діяльності, витрат тощо. Так, на прохання консула Г.Супічича Новоросійський університет із 1893 по 1919 рр. регулярно надавав актову залу й велику аудиторію в медичних лабораторіях для читання публічних лекцій на користь Сербського благодійного товариства³³.

Діяльність *польської* громади перебувала під пильним наглядом влади через активний упродовж XIX ст. національно-визвольний рух поляків. Після повстань 1830 і 1863 рр. їх учасники, зокрема представники вищої шляхти, були піддані арештам, обшукам, і в поліцейських установах, секретних столах градоначальників, управліннях губернаторів, канцеляріях прикордонних військових служб і митниць осіли сотні списків повстанців, зокрема й

³³ ДАОО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1842; Ф.45. – Оп.8. – Спр.53 (1893 р.). – Арк.4–5; Оп.9. – Спр.17 (1909 р.). – Арк.282, 290, 293, 322.

випроваджених за межі імперії та таких, яким в'їзд до Росії заборонявся назавжди. Цензура приватного листування, нагляд за «неблагонадійними особами», контроль за перетином кордону польськими вихідцями призводили до виявлення контрабандної зброї, грошей, періодичних видань, зокрема газети «Час» («Czas»). За таких умов громадські об'єднання до початку ХХ ст. практично не могли діяти. Лише після маніфесту 1905 р. поляки Одеси заснували декілька товариств, що займалися культурно-освітніми, економічними, релігійними й гендерними питаннями діаспори: Польський дім в Одесі (1906 р.)³⁴, Польське товариство споживачів «Збереження» (1907–1908 рр.)³⁵, Товариство святого Климента (1908 р.)³⁶, Одеський польський дім (1910 р.), Одеське відділення Товариства рівноправності польських жінок (1912 р.)³⁷.

Українська громада Одеси впродовж ХІХ ст. існувала в умовах суворой регламентації суспільно-політичного життя законодавчими положеннями. Валувевський циркуляр 1863 р. та Емський указ Олександра ІІ від 18 (30) травня 1876 р. забороняли використання української мови в таких найважливіших сферах освіти й культури, як друкування книг і текстів для нот, викладання предметів в навчальних закладах, переклад з іноземних мов, ввезення книжок українською мовою з-за кордону, організація концертів з українськими піснями.

Після маніфесту 1905 р. українці створили в Одесі низку національних культурно-освітніх, музичних, благодійних і споживчих установ: Українське товариство «Просвіта» (1905 р.), Українське товариство споживачів (1908 р.), музично-драматичний гурток «Українська хата» (1910 р.), Одеське відділення Галицько-руського благодійного товариства у Санкт-Петербурзі (1910 р.), Товариство «Україна» (1912 р.), Українське музично-драматичне товариство «Кобзар» (1913 р.), Одеський український літературно-артистичний клуб (1913 р.), Одеський український клуб (1914 р.), Зібрання клубу «Мазанка» (1918 р.)³⁸.

«Просвіта» була найчисленнішою й налічувала понад 500 учасників, найактивнішими з яких були М.Комаров, С.Шелухін, І.Різниченко, І.Луценко, О.Фісак, А.Погибко, І.Немировський, О.Панченко, А.Кравченко, С.Благовіщенський, А.Федоренко, М.Білінський та ін. Товариство поставило за мету «допомогти культурно-просвітньому розвитку українського народу в місті Одесі». Для цього планувалося видавати книжки, відкривати бібліотеки й читальні, улаштувати лекції, вечори, концерти, виставки, започатковувати ясла, школи, благодійні установи тощо.

Одним із помітних просвітян став студент Новоросійського університету А.Ніковський – майбутній політичний діяч періоду УНР. У документах Одеського окружного суду та прокурора судової палати за 1906 р. він значиться як керуючий торговим домом І.Різниченка, присяжний повірений і член легалізованого українського товариства «Просвіта», в якого було вчинено обшук

³⁴ Там само. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.38.

³⁵ Там само. – Спр.218.

³⁶ Там само. – Спр.253.

³⁷ Там само. – Спр.482.

³⁸ Там само. – Спр.214, 273, 276, 285, 379, 404–405, 470–471, 515; Ф.635. – Оп.1. – Спр.415.

у зв'язку зі справою, що розглядалася у суді за звинуваченням просвітян А.Луценко, А.Плахотнюк, М.Ковалья та інших у належності до партії соціалістів-революціонерів і проведенні агітації.

Упродовж 1906–1909 рр. А.Ніковський входив до складу правління товариства як секретар і відповідальний за бібліотечну секцію. Він підготував низку рефератів для громадських читань за темами «Марія Заньковецька» (1907 р.), «Батьки й діти в українській драматичній літературі» (1908 р.), «Оповідання та драматичні твори П.Барвінського» (1908 р.), «Оповідання С.Черкасенка» (1908 р.). У серпні 1909 р. А.Ніковський, М.Слабченко, В.Хоменко, В.Грищинський організували гурток і надали пропозицію влаштувати систематичні курси з різних галузей науки та українознавства. А.Ніковський розробив курс історії новітньої української літератури. У грудні 1909 р. він увійшов до складу 12-ти членів ліквідаційної комісії «Просвіти» (разом із такими членами товариства, як М.Комаров, І.Різниченко, І.Луценко, О.Фісак, А.Погибко, І.Немировський, О.Панченко, А.Кравченко, С.Благовіщенський, А.Федоренко, М.Білінський). Після закриття одеським градоначальником «Просвіти» у грудні 1909 р. члени товариства продовжували організовувати зібрання та вечори, співпрацювати в україномовній газеті «Рада», у місцевому осередку Товариства українських поступовців – «Молодій громаді». Після закриття «Ради» влітку 1914 р. просвітяни публікувалися в «Літературно-науковому віснику», а коли закрили і його, організували видання літературного журналу «Основа».

Самоназва «українець» стала предметом гострих дискусій. Офіційним і прийнятим у діловій документації Російської імперії визначенням для українців залишався термін «малорос», відповідно для мови – «малоросійська». Готуючись до першого всеросійського перепису населення, канцелярія уряду уклала список 140 народів, котрі проживали в Росії, де українцям дали наступне визначення: «Малороси – одна з головних племінних видозмін російського народу»³⁹. Поняттям «українець» влада найчастіше позначала діячів національного руху, для яких у поліцейській лексиці також існував спеціальний термін: «затятий мазепинець». У самому українському інтелігентському середовищі також не було єдності в питанні щодо національної самоназви. Дискутували й щодо майбутнього статусу території, котра називалася «Новоросією» – культурно-національна автономія у складі Росії чи самостійна та соборна Україна? Показовою у цьому сенсі подією стала поява в Одесі влітку 1917 р. російськомовної брошури місцевого історика І.Линниченка «Малорусский вопрос и автономия Малороссии (Открытое письмо проф. М.Грушевскому)», в якій автор відстоював постулати російського панславізму⁴⁰.

Одним із противників ідеї самостійності нації й держави був і відомий публіцист, громадський діяч, російський монархіст і націоналіст В.Шульгін. У 1917 р., після визнання Тимчасовим урядом Генерального Секретаріату

³⁹ Накануне всеобщей переписи: Алфавитный список народов, обитающих в Российской империи – Санкт-Петербург, 1895. – С.49.

⁴⁰ Хмарський В.М., Білоусова Л.Г. М.С.Грушевський і одеські науковці // Архіви України. – 1996. – №1/3 (238). – С.66.

та Української Центральної Ради, він обурювався тим, що мешканців південних губерній колишньої Російської імперії «разом» віднесли до українців, адже, мовляв, значна частина «свідомого південноросійського населення гордо називала себе малоросами – росіянами Малої Русі», і була нібито «гаряче прив'язана до цього російського імені»⁴¹.

Одеські громадські об'єднання, що включили до своєї назви визначення **«російський»**, діяли в різноманітних напрямках взаємної підтримки у професійній та економічній сферах, у благодійництві, розвитку культури, популяризації російської мови й літератури, спорту, роботі з молоддю. Переважна більшість їх працювала на ідеологічній платформі монархізму та російського націоналізму. Особливо активно втілювали у життя гасла великодержавного шовінізму й антисемітизму ультраправі чорносотенні організації, що виникли в період революції 1905–1907 рр.

У лютому 1906 р. було засновано Одеське відділення Спілки російського народу. Ініціаторами виступили лідери правомонархістського руху – секретар директора Російського товариства пароплавства й торгівлі граф О.Коновніцин (очолив організацію), викладач історії та географії М.Родзевич і присяжний повірений Б.Пелікан. У 1907 р. О.Коновніцин опублікував у газеті «За царя и Родину» відозву, де закликав євреїв публічно «покаятися» перед російським народом «за революцію», після чого друк видання було призупинено з причини розповсюдження національної ворожнечі. Однак Микола II «освятив» діяльність товариства, подарувавши О.Коновніцину на особистій аудієнції свій портрет. Організація розгорнула не тільки активну діяльність, а й створила цілу мережу нових об'єднань, таких, як Товариство робітників – членів Одеського відділення Спілки російського народу (1908 р.)⁴², Студентську організацію Спілки російського народу (1909 р.)⁴³, Опікунство над нужденними та їхніми дітьми при Одеському відділенні Спілки російського народу (1913 р.)⁴⁴. У 1907 р. між двома лідерами чорносотенства – О.Дубровіним і В.Пуришкевичем – стався розкол, після чого останній заснував Російську народну спілку імені Михаїла Архангела, відділення якої активно діяло в Одесі впродовж 1907–1917 рр.⁴⁵

Однією з найбільш діяльних правомонархічних організацій була Одеська спілка російських людей⁴⁶, заснована у жовтні 1906 р. М.Родзевичем, Н.Давидовим, К.Седовим. Метою її засновників було охоплення «всіх сфер народного життя» та «просвіта народу» в дусі царистських ідеалів. У 1906 р. спілка налічувала 1500, у 1907 р. – 2600 членів. Про охоплення широких верств православного населення свідчила організація її підрозділів – студентського відділу (1909 р.)⁴⁷, артілі торговців книгами і періодичними виданнями

⁴¹ Шульгин В.В. Против насильственной украинизации Южной Руси // Киевлянин. – 1917. – 18 июля.

⁴² ДАОО. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.229. – Арк.48.

⁴³ Там само. – Спр.347.

⁴⁴ Там само. – Спр.509.

⁴⁵ Там само. – Спр.250.

⁴⁶ Там само. – Спр.284.

⁴⁷ Там само. – Спр.282.

(1908 р.)⁴⁸, Товариства допомоги нужденним учням Одеської чоловічої гімназії та одеських навчальних закладів (1909 р.)⁴⁹. Для матеріальної допомоги членам монархічних організацій і біднякам М.Родзевич і Б.Пелікан заснували 1909 р. Одеське російське благодійне товариство «Братерська допомога»⁵⁰. Одеська спілка російських людей вела боротьбу за «народну тверезість», облаштовувала читальні, дитячі садки, організовувала в роки Першої світової війни допомогу армії. У 1913 р. М.Родзевич відкрив Одеський губернський відділ Усеросійської Дубровінської спілки російського народу. Категоричне несприйняття демократії, запеклий російський шовінізм та антисемітизм спричинили загибель М.Родзевича в 1919 р. від кулі невідомої особи.

Серед одеських чорносотенних організацій були також товариства молоді «Російський двоголовий орел» (1907 р.) і «Білий двоголовий орел» (1907 р.)⁵¹. Діяло відділення Всеросійської національної спілки⁵² – поміркованої партії російських націоналістів (1908–1917 рр.). Метою організації було збереження неподільності Російської імперії та «єдності» народу з імператором, боротьба з «єврейським засиллям», «мазепинством», польським «сепаратизмом», політична й культурна асиміляція «іногородців».

У сфері економічної взаємодопомоги функціонували Російська спілка трудящих друкарської справи (1906 р.)⁵³, ремісничі та споживчі товариства «Російське братерство» (1907 р.)⁵⁴, «Співдружність російських модисток» (1907 р.)⁵⁵, Перше російське товариство взаємодопомоги (1908 р.)⁵⁶, споживче товариство «Російська народність» (1908 р.)⁵⁷.

Культурно-освітні завдання вирішували Російське товариство охорони народного здоров'я (1898 р.)⁵⁸, Товариство слов'яноросійського хорового співу (1899 р.)⁵⁹, Південноросійське драматичне товариство (1899 р.)⁶⁰, Просвітницьке товариство «Співдружність російських письменників» (1911 р.)⁶¹, Товариство «Російська мова» (1911 р.)⁶², Російське гімнастичне товариство в Одесі (1908 р.)⁶³, музичне училище при Російському музичному товаристві (1864 р.)⁶⁴.

Загалом включення до назв громадських об'єднань визначення «російський» асоціювалося радше з поняттям «державний», «монархічний», аніж із назвою етносу чи нації. А створені численні «російські» товариства на практиці

⁴⁸ ДАОО. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.297.

⁴⁹ Там само. – Спр.348.

⁵⁰ Там само. – Спр.344.

⁵¹ Там само. – Спр.195.

⁵² Там само. – Спр.509.

⁵³ Там само. – Спр.51.

⁵⁴ Там само. – Спр.198.

⁵⁵ Там само. – Спр.222.

⁵⁶ Там само. – Спр.251.

⁵⁷ Там само. – Спр.252.

⁵⁸ Там само. – Оп.1. – Спр.2418. – Арк.43–45, 209.

⁵⁹ Там само. – Спр.2617.

⁶⁰ Там само. – Спр.2649.

⁶¹ Там само. – Оп.7. – Спр.378.

⁶² Там само. – Спр.424.

⁶³ Там само. – Спр.268.

⁶⁴ Там само. – Оп.1. – Спр.660. – Арк.4–10.

представляли собою політичні партії, що діяли за підтримки монархії й державних інституцій, через що мали значно більше можливостей для реалізації своїх цілей і програм.

Євреї, як найбільш численна після російськомовної етнічна група Одеси, створили в місті широку мережу з-понад сотні найрізноманітніших громадських об'єднань, демонструючи високий ступінь самоорганізації й соціальної активності. Найпершими з них були благодійні організації широкого профілю. Так, на 1865 р. уже діяло товариство допомоги незможним «Пас-Леорхим», у 1866 р. було засновано Єврейське благодійне товариство. Із кінця XIX ст. кількість таких об'єднань значно збільшилася: Товариство допомоги нужденним трудівникам-євреям Одеси (1899 р.), Товариство трудової допомоги нужденним євреям Одеси (1900 р.), Товариство піклування про незможне єврейське населення на Слобідці-Романівці (1900 р.), Одеське позичково-благодійне єврейське товариство «Гмілус-Хесед» (1908 р.), Благодійне товариство пам'яті Соломона Пилиповича Пуріца (1911 р.). У 1907 р. було здійснено спробу скласти реєстр усіх благодійних організацій і створити спілку добродійних товариств та установ – Центральне єврейське реєстраційне бюро, однак органи влади не дали на це дозволу⁶⁵.

Прагнення до взаємодопомоги представників певної професії було реалізоване у створенні широкої мережі відповідних товариств: єврейських прикажчиків; палітурників, картонажників та їх старших підмайстрів, котрі торгують товарами тієї ж галузі в Одесі «Кошре-Сфорім» (1909 р.); рибпромисловців і торговців тієї ж галузі – євреїв в Одесі; учителів-євреїв (1866 р.); мірників-євреїв; купецьких агентів і різних торговців-євреїв; торгових агентів і торговців-євреїв; рубальників кошерного м'яса; торговців, які постраждали від погромів; ремісників і промисловців-євреїв Одеси; представників ремісничої та землеробної праці серед євреїв у Росії; євреїв, котрі служили у солерибпромисловців⁶⁶. Останнє товариство було створене ще 1889 р. у складі 101 члена, серед яких налічувалося п'ятеро купців (І.Геро, Л.Шварцер, Б.Бренайзен, І.Штрах, Л.Реєр), решта – міщани. Мета його полягала в допомозі незможним, підтримці їхніх сімей під час хвороби годувальників, котрі прибували в Одесу з різних місць Російської імперії.

Релігійні товариства об'єднували євреїв, котрі звернулися до християнства; служителів синагог і молитовних будинків (шамесів); членів молитовного будинку «Кейлас-Яков №9» в Одесі; євреїв, які моляться Богу «за царя та уряд» під впливом «Хевре месполім бішлоймошел Малхіс»⁶⁷.

Гендерні організації ставили за мету сприяти жінкам налагодити матеріальне становище, дати знання та професію. Для цього було створено Товариство взаємної допомоги породіллям-євреям, Товариство для поширення ремесла між єврейськими жінками, Перше Одеське єврейське товариство взаємодопомоги «Гахносіс-Кело» (1913 р.)⁶⁸.

⁶⁵ Там само. – Оп.1. – Спр.690, 2606, 2782, 2770; Оп.7. – Спр.269, 182, 441.

⁶⁶ Там само. – Оп.1. – Спр.625, 685, 1609, 1741, 1774, 2500; Оп.7. – Спр.25, 59, 69, 204, 266, 271, 482, 512, 523.

⁶⁷ Там само. – Оп.1. – Спр.2004; Оп.7. – Спр.157, 390, 382.

⁶⁸ Там само. – Оп.1. – Спр.1166, 1410; Оп.7. – Спр.517.

Опікування дітьми було одним із найголовніших напрямів роботи єврейської громади. У місті діяли товариства піклування про бідних та безпритульних єврейських дітей (1907 р.), взаємодопомоги бідним єврейським дітям у районі Молдаванки (1907 р.), безкоштовних їдалень для найбідніших єврейських дітей Одеси (1907 р.), взаємодопомоги єврейським дітям, які залишилися без денного догляду (1908 р.)⁶⁹.

Медико-санітарній наробі роботи провадили товариства санітарних колоній для лікування і виховання слабких здоров'ям учнів незаможного єврейського населення Одеси (1906 р.), допомоги бідним хворим євреям «Ерец-Хайлім» (1906 р.)⁷⁰.

Численні товариства створювалися на підтримку нужденних учнів, у тому числі колишніх вихованців навчальних закладів – комерційних училищ Файга, Гохмана; учителів єврейської мови (меламедів); ремісничого училища «Праця»; приватних чоловічих училищ Р.Полухера, М.Клеймана-Фішельзона, С.Фінкеля, Я.Ландесмана, А.Гефтер, І.Співакова, Гольдштейн-Кігель, Я.Бродовського, Б.Ланґ (уродж. Віпер), Я.Камінера, Краківського; приватних жіночих училищ Куперт, Р.Гулак (уродж. Бузиновер), початкової вечірньої жіночої школи С.Вейнштейн, безкоштовного єврейського училища Х.Городецької, жіночого єврейського комерційного училища Х.Гефтер, Одеської приватної єврейської жіночої гімназії В.Голдін (уродж. Абезгауз) та ін.⁷¹

Культурно-освітні, наукові об'єднання були покликані відроджувати й вивчати національні традиції, мову, історію, зберігаючи таким чином національну самоідентичність. З іншого боку, просвітництво та асиміляція на російському ґрунті стали невід'ємним напрямом роботи багатьох єврейських товариств. Одним із перших була «Бесіда», заснована 1863 р. з метою «доставити своїм членам та їхнім родинам приємне й корисне, без зайвих розкошів, проведення часу за співами, музикою, літературою, танцями та ін.»⁷². Цікаво, що зібрані «Бесідою» в 1865 р. від лотереї-алеґрії 200 руб. 34 коп. дирекція розподілила серед не тільки єврейських, а й інших благодійних товариств, зокрема 70 руб. дісталися Грецькому братству.

У 1867 р. градоначальник розглядав питання про створення просвітницького товариства для євреїв і того ж року було відкрито Одеське відділення Товариства розповсюдження просвітництва між євреями в Росії (засновники – І.Усишкін, С.Дубнов)⁷³. Його метою було розповсюдження російської мови в єврейському середовищі, залучення євреїв до російської культури, а також поширення класичної єврейської мови й літератури, підтримка єврейських періодичних видань, розвиток історичних знань тощо.

Після 1905 р. в Одесі виникла низка об'єднань: 1907 р. – Єврейське товариство «Іврія» («Єврейське»; С.Барбаш, Х.Етгінґер, Х.-Л.Левинський,

⁶⁹ ДАОО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.2444; Оп.7. – Спр.206–207, 236.

⁷⁰ Там само. – Оп.1. – Спр.2501; Оп.7. – Спр.58.

⁷¹ Там само. – Оп.1. – Спр.2644, 2773, 2876; Оп.7. – Спр.75, 126, 161, 175, 203, 221, 228, 232, 272, 399, 435, 466, 483, 485, 492, 504, 510–511, 530, 532.

⁷² Там само. – Оп.1. – Спр.634, 1495, 1521, 1795, 2461.

⁷³ Там само. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.709; Ф.442.

Й.Клаузнер, А.Енкелес-Ункелес, М.Усишкін)⁷⁴; 1908 р. – Одеське відділення Товариства любителів єврейської мови⁷⁵; 1909 р. – Єврейське літературне товариство⁷⁶; 1910 р. – фонд імені М.Лілієнблюма при комітеті Товариства допомоги євреям землеробам і ремісникам у Сирії й Палестині (М.Усишкін)⁷⁷ та Спілка єврейських жінок для культурної роботи в Палестині (Б.Гехт)⁷⁸; 1912 р. – Одеське відділення Санкт-Петербурзького товариства любителів єврейської мови «Агудас Ховевей Сфас Ейвер» (М.Усишкін, І.Клаузнер, С.Барбаш, М.Клейнер, Й. і Б.Гехт)⁷⁹; 1912 р. – Товариство розповсюдження правильних відомостей про євреїв та єврейство⁸⁰; 1914 р. – Єврейське літературно-наукове товариство⁸¹; 1917 р. – товариство «Ойр Ізраель», Єврейське культурно-просвітницьке товариство на Пересипу, громадська бібліотека «Сейфер» («Книга») імені Х.-Н.Бялика (А.Каган, Х.Етгінгер, І.Мільман, Й.Равницький, С.Барбаш, А.Зеліченко, Г.Гутман)⁸²; 1919 р. – товариство «Гарбут» («Культура»)⁸³.

Не всі громадські ініціативи вдавалося реалізувати. Так, у 1908 р. градоначальник не задовольнив прохання щодо створення Єврейського громадського зібрання в місті Одесі через те, що його засновники були сіоністами (М.Усишкін, С.Барбаш, І.Клаузнер, М.Лілієнблюм, Й.Гехт, Іліксберг, Фінкель, Фрідман, І.Гош, А.Магаріл, Ш.Буришкін, Будницький, Радбіль, Й.Беруль, М.Шамо та ін.)⁸⁴.

Значну кількість товариств було засновано для допомоги тим, хто емігрував у Сирію й Палестину, країни Америки та Європи. Так, у 1885 р. створено гурток «Негемія» (М.Ліон, Г.Гіммельфарб, Л.Шварц, Р.Старкмет, З.Венгеров, Бугульський, Франкфельд) і товариство «Монтефіорі» (Л.Пінскер)⁸⁵. У 1888 р. заснували Товариство допомоги євреям – землеробам і ремісникам у Сирії й Палестині, яке провадило значну роботу з надання матеріальної допомоги тим, хто вже переселився на землю пращурів. Активними його членами були Л.Пінскер, М.Моргуліс, А.Грінберг, С.Барбаш, С.Пуріц, О.Цедербаум, Б.Шершевський, Л.Федермеер, М.Штейнер, Я.Любарський, С.Рабинович, С.Берг та ін.⁸⁶

Після маніфесту 1905 р. кількість об'єднань значно збільшилася. У 1906 р. зорганізувалося Єврейське територіалістсько-еміграційне товариство (Б.Симонович, Б.Рабинович, Я.Сагал, Л.Паперний)⁸⁷, члени якого підтримували ідею створення національної держави не тільки в Палестині, а й в Африці,

⁷⁴ Там само. – Оп.7. – Спр.179.

⁷⁵ Там само. – Спр.265.

⁷⁶ Там само. – Спр.351.

⁷⁷ Там само. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.71–72.

⁷⁸ Там само. – Арк.39.

⁷⁹ Там само. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.265. – Арк.13, 21–24.

⁸⁰ Там само. – Спр.493.

⁸¹ Там само. – Спр.506.

⁸² Там само. – Ф.635. – Оп.1. – Спр.356, 362, 401. – Арк.1–6.

⁸³ Там само. – Ф.42. – Оп.35. – Спр.2140. – Арк.1–2, 4.

⁸⁴ Там само. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.243. – Арк.3–12.

⁸⁵ Там само. – Арк.24–25 зв.

⁸⁶ Там само. – Оп.1. – Спр.1791; Оп.4. – Спр.3301. – Арк.2.

⁸⁷ Там само. – Ф.314. – Оп.2. – Спр.144. – Арк.441–453; Ф.2. – Оп.7. – Спр.392.

або в інших куточках світу⁸⁸. Того ж року виникли одеський сіоністський клуб «Кадіма» (Й.Сапір, І.Тривус, Я.Ландесман, С.Рабинович, Е.Гельванський, Х.-Л.Левинський, М.Алейников, М.Вульф)⁸⁹, одеська організація сіоністсько-соціалістичної робітничої партії «Поалей-Ціон» (Б.Борохов)⁹⁰. У 1912 р. заснували Інформаційне бюро для єврейських емігрантів (Товариство для надання допомоги євреям-переселенцям; С.Барбаш, М.Ловицький, Г.Вейнштейн, І.Левін, І.Маргуліс)⁹¹.

У цілому євреї виявили найбільш активну здатність до самоорганізації, яка пояснюється й віковими традиціями громадського самоуправління (кагали), і природним прагненням зберігати свою етнічну та релігійну ідентичність в умовах обмежувального щодо юдеїв законодавства Російської імперії, і активними міграційними процесами, що вимагали від переселенців концентрації колективних зусиль для адаптації на нових місцях.

Етнічні групи, які не були численними в Одесі, також створювали свої організації. Так, **караїми**, котрі сповідували юдаїзм, у 1864 р. заснували Товариство для розповсюдження просвіти і взаємної допомоги (фундатори – купці А.Ага, С.Мангубі, С. та І. Егізи, С. і Є. Бабаджани, І.Шамаш та ін.)⁹². У 1900 р. було затверджено статут Караїмського товариства, а в 1906 р. постало Одеське жіноче караїмське благодійне товариство⁹³. У 1900 р. затверджено статут Товариства допомоги бідним **чехослов'янам**⁹⁴. Найбільш відомими його членами стали архітектор В.Прохаска і композитор Й.Прібік. У 1913 р. виникли Одеське **перське** товариство⁹⁵ й Одеське **бельгійське** благодійне товариство⁹⁶. У 1917 р. в Одесі зареєстровано Слов'янський клуб **чорногорсько-го** товариства⁹⁷. **Грузини** об'єдналися в товариство «Сакартвело» («Грузія») у 1913 р., а в 1917 р. було зареєстровано Грузинське товариство⁹⁸. **Англійці** й **американці** не були значною групою одеського населення. Утім у місті діяли Британський та Американський клуби (1906 р.), Британське атлетичне товариство (1910 р.), Англо-російське позичково-ощадне товариство (1918 р.)⁹⁹. До їх складу входили представники різних етносів, і ці об'єднання не можна вважати суто етнічними – назви свідчили про підтримку англійських традицій або ж про міждержавні стосунки, що також є цікавим історичним фактом. Особливою формою громадського зібрання за економічними інтересами стало **болгарське** городницьке товариство «Прогрес» (1908 р.)¹⁰⁰. У 1918 р. було зареєстровано Благодійне товариство допомоги бессарабцям¹⁰¹.

⁸⁸ ДАОО. – Ф 2. – Оп.7. – Спр.133. – Арк.77–97.

⁸⁹ Там само. – Ф.314. – Оп.2. – Спр.144. – Арк.488; Ф.2. – Оп.7. – Спр.55.

⁹⁰ Там само. – Ф.П-868. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.10.

⁹¹ Там само. – Ф 2. – Оп.7. – Спр.499.

⁹² Там само. – Оп.1. – Спр.727. – Арк.2, 7.

⁹³ Там само. – Спр.2757; Оп.7. – Спр.129.

⁹⁴ Там само. – Спр.2763.

⁹⁵ Там само. – Оп.7. – Спр.526.

⁹⁶ Там само. – Спр.240.

⁹⁷ Там само. – Ф.635. – Оп.1. – Спр.366.

⁹⁸ Там само. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.514; Ф.635. – Оп.1. – Спр.365.

⁹⁹ Там само. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.67, 330; Ф.635. – Оп.1. – Спр.383.

¹⁰⁰ Там само. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.242.

¹⁰¹ Там само. – Ф.635. – Оп.1. – Спр.395.

***

Таким чином, у ХІХ – на початку ХХ ст. в Одесі діяли близько двох сотень громадських об'єднань, створених певними етнічними або етнічно-релігійними групами населення. Представники різних націй, народів, етнічних і релігійних груп розмовляли на понад півсотні мовах. Вони згуртовувалися для збереження або відродження національної самоідентичності, традицій, культури. Їх діяльність, визначена статутами, спрямовувалася на спільну реалізацію культурних, економічних, вікових, ґендерних, регіональних, релігійних, професійних, соціальних та інших інтересів. Відповідно до своїх завдань вони поділялися на благодійні, фахові (професійні), спортивні, військові, культурно-освітні, політичні та ін. Діяльність громадських товариств регламентувалася законодавством і, залежно від соціально-політичних умов, перебувала під гласним або негласним поліцейським наглядом. Найбільшу соціальну активність демонстрували етнічні групи, які діяли в умовах законодавчого, релігійного або політичного тиску з боку російської держави.

In the 19 – early 20 cent. in Odesa were about 200 public associations, created by certain ethnic or ethno-religious groups. Representatives of different nations and peoples, speaking in Odesa on over 50 languages, were united for the preservation or revival of national identity, traditions and culture. Their activities were regulated by the statutes and was aimed at the joint implementation of cultural, economic, age, gender, regional, religious, professional, social and other interests. In accordance with the tasks, they were divided into charitable, professional, sports, military, cultural, educational, political, etc. Their activity was regulated by law under public and secret police surveillance depending on the socio-political environment. Most social activity was demonstrated by the ethnic groups that acted under legislative, religious, or political pressure of the state. Substantial range of sources on the organization and activities of societies, in particular, charters, reports, programs, minutes of meetings, correspondence, is contained in the State Archives of Odesa Region.

Keywords: national societies, Odesa, public associations.

М.А.ЯКИМЕНКО *

КРЕДИТНА СИСТЕМА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ В УМОВАХ АГРАРНИХ РЕФОРМ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Охарактеризовано кредитну інфраструктуру сільського господарства України в умовах аграрних реформ другої половини ХІХ – початку ХХ ст., яка складалась із таких елементів, як сільські допоміжні ощадні каси, сільські банки, з ощадно-позичкових та кредитних товариств, а також земських кас дрібного кредиту. Установлено, що основну масу кредитних ресурсів надавав великим землевласникам Дворянський банк, тоді як акціонерні іпотечні й Селянський поземельний та Державний банки відігравали у цьому відношенні значно меншу роль. Не залишилися поза увагою автора й такі види кредиту, як урядові позички на сільськогосподарське поліпшення та облаштування господарств фермерського типу під час столичинської аграрної реформи.

Ключові слова: Україна, сільські каси, сільські банки, ощадно-позичкові та кредитні товариства, Державний банк, Дворянський банк, Селянський банк, акціонерні земельні банки, земські каси.

Незважаючи на досить тривалий період, що минув з часу проголошення Верховною Радою 18 грудня 1990 р. курсу на реформування економіки України відповідно до ринкових принципів господарювання, говорити про завершення цього процесу поки що зарано. Серед численних напрямків економічної політики, над якими слід наполегливо працювати усім гілкам державної влади, чільне місце посідає процес вдосконалення кредитних відносин загалом і аграрного сектору зокрема. На жаль, вітчизняні товаровиробники поки що можуть лише мріяти про ту кредитну інфраструктуру, котра вже багато років успішно функціонує у країнах Європейського Союзу, асоційованим членом якого нещодавно стала Україна. У цьому зв'язку важливо, на наш погляд, взяти до уваги і той досвід кредитної політики, що мав місце в Україні після скасування у 1861 р. кріпосного права. Посилаючись на актуальність даного питання, вітчизняні дослідники після 1991 р. зробили немало для з'ясування всіх основних обставин організації й функціонування окремих аспектів кредитних відносин, як-от дрібного кооперативного¹ та

* Якименко Микола Андрійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії, історії та педагогіки Полтавської державної аграрної академії
E-mail: krasnikova.71@mail.ru

¹ Цибуленко Г.В. Кредитна кооперація в соціально-економічному і політичному житті Півдня України кінця ХІХ – початку ХХ ст. – Херсон, 1995. – 71 с.; Краснікова О.М. Становлення фінансово-кредитної системи в Україні та її вплив на здійснення аграрних реформ 1861–1906 років // Актуальні проблеми природничих і гуманітарних наук: Зб. наук. праць молодих учених. – Полтава, 1997. – С.234–236; Власенко В.М. Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1998. – 17 с.; Пантелеймоненко А.О. Українська кредитна кооперація в минулому / За ред. В.В.Гончаренка. – К., 1999. – 61 с.; Краснікова О.М. До питання про значення дрібного кредиту у забезпеченні сільськогосподарських товаровиробників Полтавщини обіговими коштами (1861–1917 рр.) // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць. – Вип.31/32. – К., 2000. – С.112–121.

банківського² кредитування безпосередніх товаровиробників аграрного сектору економіки підросійської України. Завданням цієї статті є характеристика кредитної інфраструктури сільського господарства України в умовах аграрних реформ другої половини XIX – початку XX ст. У цьому ракурсі проблема кредитних відносин зазначеного періоду частково розглядається лише у студії О.В.Ходченка, котрий, однак, зупинився на характеристиці кредитної системи Російської імперії загалом³, тоді як сфера наших інтересів – винятково сільське господарство України.

Як відомо, кредитні установи, що існували в Російській імперії в першій половині XIX ст. у зв'язку з підготовкою скасування кріпосного права та інших реформ у 1860 р. були ліквідовані, а Державний банк, заснований відповідно до царського указу від 31 травня того ж року, іпотечних кредитних операцій суб'єктам аграрного ринку не здійснював⁴. Згаданий нами дослідник О.В.Ходченко, характеризуючи етапи тогочасної кредитної політики, зазначає, що «з початку 1860-х років уряд прагнув всіляко прискорити організацію перших банків»⁵. Уважаємо цю тезу необґрунтованою, адже важко у такому разі пояснити, чому рішення щодо відкриття перших земельних банків було ухвалено лише на початку 1870-х рр. Більше того, навіть у 1870–1880-х рр. уряд уперто відхилив пропозиції ряду губернських земств України (зокрема Полтавського й Чернігівського) заснувати власні іпотечні банки⁶.

Після скасування у 1861 р. кріпосного права на території підросійської України єдиними установами, де дрібний сільськогосподарський товаровиробник міг отримати кредит, залишалися «допоміжні й ощадні каси», положення про які було затверджене міністром державних маєтностей ще 7 березня 1840 р.⁷, і яке з певними змінами і доповненнями продовжувало функціонувати навіть на початку XX ст. Згідно з цим законодавчим актом, селяни в таких касах мали право на отримання від 1 до 60 руб. кредиту при 6–12% річних. Додатковими правилами від 25 грудня 1908 р. сума можливого кредиту збільшувалася до 150 руб. Лише за наявності дозволу управління у справах дрібного кредиту Державного банку зазначений розмір коштів міг бути і дещо

² Краснікова О.М. Ретроспектива іпотечного кредиту в Україні // Економіка АПК. – 1998. – №1. – С.61–65; *Ії ж.* З історії іпотечного кредитування в Україні // Фінанси України. – 1998. – №4. – С.94–108; *Ії ж.* З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1999. – №6. – С.64–68; *Новікова І.Є.* Роль банків у фінансовому регулюванні земельних відносин на рубежі XIX–XX ст. // Банківська справа. – 2007. – №5. – С.74–82; *Проскуракова Н.А.* Земельные банки Российской империи. – Москва, 2002. – 518 с.; *Терещенко В.Д.* Роль іпотечних банків у проведенні столипінської аграрної реформи в Україні (1906–1916 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Тернопіль, 2005. – 22 с.

³ *Ходченко О.В.* З історії формування кредитної системи Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки України. – Вип.37/38. – К., 2005. – С.179–192.

⁴ Высочайше утверждённый устав Государственного банка // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр. 3-е. – Т.XXXV. – 1860. – №35847.

⁵ *Ходченко О.В.* З історії формування кредитної системи... – С.180.

⁶ Журнали Полтавського сільськогосподарського товариства. – Полтава, 1879. – С.69.

⁷ Положения 7 марта 1840 г. о крестьянских вспомогательных и сберегательных кассах с дополнительными к ним Правилами, утверждёнными министром финансов 25 декабря 1908 г. – Санкт-Петербург, 1908. – 23 с.

вищим⁸. На практиці селянські допоміжні й ощадні каси на території України, де державні селяни становили малу частку у складі місцевих мешканців, не набули скільки-небудь значного поширення. До того ж у селян не було «зайвих» коштів, які вони могли б зберігати у цих установах, а отже і кредитний ресурс їх був мізерним. Станом на 1 січня 1894 р. на Полтавщині, наприклад, загальна сума боргів позичальників таких кас становила 4 311 603 руб. 22 коп., або по 25 руб. на кожного з їх клієнтів⁹. Беручи до уваги цю обставину, ряд громадських діячів на початку 1860-х рр. виступили з ідеєю організувати на території Російської імперії кооперативні товариства, подібно до тих, які вже існували в Німеччині на принципах, розроблених ідеологом німецького кооперативного руху Г.Шульце-Делічем¹⁰. В основу товариств, які могли б надавати своїм членам кредитні ресурси, він поклав пайовий принцип. Саме таким стало перше в Наддніпрянській Україні товариство в Гадячі, статут якого було затверджено 18 серпня 1869 р. У 1871 р. Гадяцьке ощадно-позичкове товариство нараховувало 120 членів, а загальна сума позичок склала 2037 руб. 55 коп.¹¹ Станом на 1893 р. таких установ на Полтавщині було вже 19, а сума їх позик на 1 січня 1894 р. становила 329 328 руб.¹² У 1914 р. тут уже діяло 74 ощадно-позичкових товариства, а їх членів налічувалося 47 306. Загалом на 1 січня 1915 р. ними було видано 37 442 позички загальною сумою у 3 217 212 руб.¹³, тобто по 68 руб. на одного позичальника.

Одночасно із селянськими ощадними й допоміжними касами та ощадно-позичковими товариствами в українських губерніях з 1830-х рр. функціонували і такі установи, як сільські банки, засновані на землях, що належали царській родині (удільні). Після аграрних реформ 1860-х рр. сільські банки працювали на основі так званого «Нормального статуту сільських банків», до якого законом від 25 січня 1883 р. було внесено ряд положень і уточнень відповідно до нової ситуації, що склалась у країні після вищезгаданих аграрних реформ¹⁴. Відтепер вони могли розпочинати свою роботу в будь-якій місцевості за наявності дозволу міністерства фінансів та відповідних пожертвувань приватних осіб, земства чи сільської громади. Проте й такі умови не сприяли їх розвитку, адже на Полтавщині, приміром, станом на 1894 р. було створено лише 3 таких банки, розмір позичок яких складав 3565 руб. 50 коп.¹⁵ За даними І.Е.Новікової, таких установ загалом в Україні на 1909 р. налічувалося 1625, а сума виданих кредитів становила 33 274 руб.¹⁶

⁸ Дополнительные правила к Положениям 7 марта 1840 г. о крестьянских сберегательных и вспомогательных кассах: Утверждены министром финансов 25 декабря 1908 г. // Сборник по мелкому кредиту / Сост. С.В.Бородаевский. – Петроград, 1914. – С.191–212.

⁹ Сельский кредит в Полтавской губернии. – Вып.1. – Полтава, 1894. – С.164.

¹⁰ Сельские ссудные товарищества (Их устройство и назначение) / Сост. В.Ф.Лугинин, А.В.Яковлев. – Санкт-Петербург, 1870. – 49 с.

¹¹ Сборник сведений, относящихся к делу устройства ссудо-сберегательных товариществ в Полтавской губернии. – Полтава, 1872. – С.87.

¹² Сельский кредит в Полтавской губернии. – Вып.1. – С.27.

¹³ Битус А.П. Учреждения мелкого кредита Полтавской губернии за 1912 г. // Журнал Полтавского губернского присутствия. – 1916. – №4. – С.4–37.

¹⁴ Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета «О порядке учреждения сельских банков и ссудо-сберегательных товариществ»// ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т.III. – 1883. – №1336.

¹⁵ Сельский кредит в Полтавской губернии. – Вып.1. – С.160.

¹⁶ Новікова І.Е. Розвиток банківської системи в Україні в умовах становлення ринкового господарства (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. екон. наук. – К., 2005. – С.61.

Найбільшого ж розвитку установи дрібного кредиту в Україні кінця XIX – початку XX ст. досягли у формі, основні принципи якої розробив інший німецький кооператор середини XIX ст. – Ф.В.Райффайзен. На відміну від Г.Шульце-Деліча, він пропонував створювати такі кооперативні установи, основний капітал яких складався б не за рахунок пайових внесків, а за допомогою кредитів Державного банку. Такий тип установ дрібного кредиту в українських губерніях почав розвиватися після затвердження імператором 6 червня 1894 р. статуту Державного банку, що передбачав (ст.140) видачу кредитів будь-яким установам дрібного кредиту¹⁷ терміном від 9 до 12 міс.¹⁸ Наступним кроком у розвитку установ дрібного кредиту був закон від 7 червня 1904 р., котрий розширював права підданих імперії та органів земського самоврядування, у тому числі й щодо діяльності кредитних товариств, кількість членів в яких не могла бути меншою за 20 осіб¹⁹. Результатом усіх цих новацій стало стрімке зростання кредитних товариств, число яких на Полтавщині, наприклад, станом на 1 січня 1915 р. сягало 234 (193 605 членів), що в кілька разів перевищувало відповідні показники ощадно-позичкових товариств. Зрозуміло, що й загальна сума виданих ними кредитів теж була значною – 13 921 375 руб., або у 4,3 раза більше, ніж у товариствах, заснованих на принципах Г.Шульце-Деліча²⁰.

Для членів усіх установ дрібного кредиту не було жодних обмежень (окрім пайового внеску) щодо участі в даному кооперативі, тоді як створені в 1860-х рр. такі кооперативні установи, як Товариство поземельного банку²¹ та Товариство поземельного кредиту²² могли видавати кредити при умові, що заставлене майно в одному випадку мало бути оцінене не менше, як на 500 руб., а в іншому – 1000 руб. Зрозуміло, що це був кредит, доступний лише латифундистам. Подібне можна сказати і про іншу кредитну установу, засновану 1 червня 1866 р. під назвою Товариство взаємного поземельного кредиту²³. Тому й не дивно, що такі товариства не набули широкого розвитку і, відповідно, помітної ролі у кредитуванні сільськогосподарських товаровиробників не зіграли.

Незначною, як показала практика, виявилась і роль інших установ дрібного кредиту – земських кас, які в губерніях України почали створюватися після публікації нового «Положення про установи дрібного кредиту» від 7 червня 1904 р. Спираючись на цей правовий акт, котрий надав, нарешті, і земству право мати власні установи дрібного кредиту, міністерством фінансів було розроблено і

¹⁷ Устав Государственного банка: Высочайше утверждённый 6 июня 1894 г. – Санкт-Петербург, 1895. – 108 с.

¹⁸ Правила пользования учреждениями мелкого кредита краткосрочным кредитом в Государственном банке. – [Б.м., б.г.]. – 24 с.

¹⁹ Образцовый устав кредитных и ссудо-сберегательных товариществ (утверждён министром финансов 14 сентября 1905 г. и изменён 24 ноября 1905 г. и 14 марта 1911 г.) // Положение об учреждениях мелкого кредита. – Санкт-Петербург, 1914. – С.311–399.

²⁰ Бутус А.И. Учреждения мелкого кредита... – С.21.

²¹ Высочайше утверждённый устав Товарищества поземельного банка // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т.XL. – 1865. – №41929.

²² Высочайше утверждённый устав Общества поземельного кредита // Там же. – №42280.

²³ Высочайше утверждённый устав Общества взаимного поземельного кредита // Там же. – Т.XLI. – 1866. – №43361.

14 червня 1906 р. затверджено «Зразковий статут земських кас дрібного кредиту». Земські каси мали право видавати як коротко- (до 1 року), так і довгострокові (від 1 до 5 років) кредити. Відсоток за кредитом (сума якого могла сягати до 1000 руб.) в кожному конкретному випадку визначався відповідною земською управою з урахуванням умов позички: під заставу майна, осушення чи зрошення, будівництво млинів та інших господарських споруд²⁴. Проте ряд причин, серед яких, насамперед, слід відзначити численні бюрократичні перешкоди при отриманні земством дозволу відкрити свою касу, а також обмежені фінансові ресурси органів земського самоврядування зумовили незначний розвиток такої форми дрібного кредиту, як земські каси. Загальну картину розвитку установ дрібного кредиту в українських губерніях на початку ХХ ст. показано в табл.1. Як свідчать наведені дані, після 5 років, які минули з часу ухвалення нового «Положення про установи дрібного кредиту» від 7 червня 1904 р., в українських губерніях функціонувало всього 15 таких кредитних установ, а загалом по Російській імперії – 35. Найпоширенішими, як ми вже відзначали раніше, були сільські кредитні товариства, яких в Україні налічувалося 491, або 24,4% від загальноімперського показника. Регіон найбільшого їх поширення – Південна Україна – 262, або 53,4% від усієї України, тоді як на Лівобережжі їх нараховувалося 149 (30,3%), Правобережжі – 80 (16,3%). Південь України посідав першість і за таким показником, як ощадно-позичкові товариства – 95 (40,3%). Друге місце у цьому списку тримало Лівобережжя – 77 (32,6%), а вже потім – Правобережжя – 64 (27,1%). Якщо звернутись до загальноімперських показників, то є підстави для висновку про доволі високу питому вагу саме українських установ дрібного кредиту. Так, відсоток земських кас становив 42,8%; кредитних товариств – 24,4%, а ощадно-позичкових – 20,2%, тоді як питома вага населення 9 губерній України в імперії коливалась у межах 18%²⁵.

Табл.1

Розвиток установ дрібного кредиту в Україні станом на 1909 р.*

Губернія	Кількість установ			
	Ощадно-позичкові товариства	Кредитні товариства	Земські каси	Усього кредитних установ
1. Полтавська	28	69	4	101
2. Харківська	13	56	3	60
3. Чернігівська	36	24	2	62
<i>Разом</i>	77	149	9	223
4. Волинська	7	32	–	39
5. Київська	42	27	–	69
6. Подільська	15	21	–	36

²⁴ Образцовый устав земских касс мелкого кредита (утвержден министром финансов 14 июня 1906 г.) // Сборник по мелкому кредиту. – С.66–77.

²⁵ Россия: 1913 год: Статистико-документальный справочник / Отв. ред. А.П.Корелин. – Санкт-Петербург, 1995. – С.18–20.

Закінчення табл. 1

Разом	64	80	0	144
7. Катеринославська	15	49	4	68
8. Таврійська	48	41	1	90
9. Херсонська	32	172	1	205
Разом	95	262	6	363
По Україні	236	491	15	742
По Російській імперії	1167	2012	35	3214
* Статистический справочник по Югу России. – Полтава, 1910. – С.35				

І все ж не дрібний кредит визначав темпи модернізації сільськогосподарського виробництва в Україні, а іпотечний банківський. Початок цьому виду кредиту було покладено 1871 р., коли центральна влада надала згоду на відкриття Харківського акціонерного земельного банку, після чого в українських губерніях розпочали свої кредитні операції Полтавський (1872 р.), Київський (1873 р.) та Бессарабсько-Таврійський (1873 р.) акціонерні земельні банки²⁶. Усі ці іпотечні установи функціонували на однакових організаційно-правових принципах кредитування як мешканців міст, так і суб'єктів аграрного ринку. При цьому міністерство фінансів, у правовому полі якого вони перебували, пильно стежило за тим, щоб *перевага* у кредитах надавалася саме сільськогосподарським товаровиробникам²⁷. Усі ці банки поширювали свою діяльність не лише на території своєї губернії, а й далеко за її межами. Так, наприклад, Полтавський земельний банк у 1916 р. своїм клієнтам видав кредитів на загальну суму 115,7 млн руб. При цьому клієнти з Кавказького регіону отримали 750 800 руб. (0,8%), а Середньої Азії – 1 038 800 (1,1%). Найвищу питому вагу позичальників становили, природно, полтавці, – 25,4 млн, або 26,7%²⁸. Основну масу позик (79,5%) було видано на максимальний термін – 66 років і 2 місяці при традиційній на початку ХХ ст. відсотковій ставці на цей термін в акціонерних банках 2,25% річних. Ще більше кредитів станом на 1917 р. видав Харківський земельний банк – 173 594 600 руб. Інша справа, що далеко не всі видані позички отримали суб'єкти аграрного ринку. За звітами того ж таки Харківського банку, лише 115,4 млн можна вважати кредитом сільськогосподарського профілю, тоді як 58,1 млн (або 35,5%) отримали ті, хто запропонував як застава ту чи іншу нерухомість у містах²⁹. Загалом банківський кредит на українських землях Російської імперії станом на 1 січня 1909 р. представлено в табл.2. Як бачимо, усього станом на 1 січня 1909 р. у 9 губерніях України було видано банківських кредитів на загальну суму 800 932,5 тис. руб., що становило 33,2% від іпотечних позичок по усіх 50 губерніях європейської частини Російської імперії. Максимальні числові

²⁶ Высочайше утверждённый устав Харьковского земельного банка // ПСЗРИ. – Т. XLVI. – 1871. – №49556; Высочайше утверждённый устав Полтавского земельного банка // Там же. – Т. XLVI. – 1872. – №50708; Высочайше утверждённый устав Киевского земельного банка // Там же. – Т. XLVIII. – 1873. – №52204; Высочайше утверждённый устав Бессарабско-Таврического земельного банка // Там же. – Т. XLVIII. – 1873. – №5277.

²⁷ Державний архів Одеської області. – Ф.305. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.65.

²⁸ Отчёт Полтавского земельного банка за 1916 г. – Полтава, 1917. – С.42.

²⁹ Отчёт Харьковского земельного банка за 1916 г. с 1 января по 31 декабря. – Х., 1917. – С.36.

показники у цьому відношенні належали приватним земельним банкам, питома вага яких дорівнювала 47,7%, або 382 239,4 тис. руб. Однак, якщо відкинути від цієї суми третину коштів, що були надані під нерухомість міст, то загальна цифра кредитів суб'єктам аграрного ринку цими установами не перевищить, очевидно, 250 млн руб. У результаті отримуємо таку послідовність банківських кредитів: найбільше їх видав Дворянський банк (290 млн), далі йдуть акціонерні установи (близько 250 млн) і, нарешті, Селянський банк – 128 млн руб. Дворянський банк найактивніше проявив себе в губерніях Лівобережної України, де питома вага його кредитів сягнула 50%. Далі йшло Правобережжя – 40,5% і, нарешті, південь України – 25,2%. Максимальна кількість кредитних коштів, видана Дворянським банком у губерніях Лівобережної України пояснюється, очевидно, тим, що саме у цьому регіоні знаходилась найчисельніша маса дрібнопомісних дворян, тоді як на Правобережжі панувало велике поміщицьке землеволодіння, власники якого потребували обігових коштів не в такій мірі, як збідніле дрібнопомісне дворянство Полтавської й Чернігівської губерній. Не випадково, очевидно, що у цьому регіоні найбільшу активність проявив саме Селянський банк, питома вага кредитів котрого становила тут 24,7%, тоді як на Правобережжі – 14%, а на півдні – 12,7%.

Табл.2

Банківський кредит у Наддніпрянській Україні на 1 січня 1909 р.*

Губернія	Видано кредитів (тис. руб.)						
	Усього	У тому числі банками					
		Дворянським	%	Селянським	%	Приватними	%
1. Полтавська	92758,4	47428,8	51,1	21394,3	23,1	23935,3	25,8
2. Харківська	66219,8	35783,5	54,0	12454,9	18,8	17981,4	27,1
3. Чернігівська	39651,7	16151,1	40,7	15161,4	38,2	8339,2	21,0
<i>Разом</i>	198629,9	99363,4	50,0	49010,6	24,7	50255,9	25,3
4. Волинська	68793,8	24855,5	36,1	7613,2	11,1	36325,1	52,8
5. Київська	93439,1	43170,6	46,2	13366,4	14,3	36902,1	39,5
6. Подільська	92412,6	35207,5	38,1	14400,8	15,6	42804,5	46,3
<i>Разом</i>	254645,5	103233,6	40,5	35380,4	14,0	116031,7	45,6
7. Катеринославська	110551,5	36889,6	33,4	22122,8	20,0	51539,1	46,6
8. Таврійська	74337,2	11017,8	14,8	8732,4	11,7	54587,0	73,4
9. Херсонська	162768,4	39564,4	24,3	13378,3	8,2	109825,7	67,5
<i>Разом</i>	347657,1	87471,8	25,2	44233,5	12,7	215951,8	62,1
По Україні	800932,5	290068,8	36,2	128624,5	16,0	382239,4	47,7
По Російській імперії	2410595,1	823698,6	34,2	469436,2	19,5	1117460,3	46,3

* Статистический справочник по Югу России. – С.37–38. Відсотки вираховував автор (М.Я.)

Певну роль у кредитуванні сільського господарства України відігравав і Державний банк, який почав кредитувати сільськогосподарських товаровиробників у 1884 р., коли на законодавчому рівні було ухвалено рішення про видачу позик землевласникам під соло-векселі (вексель з одним підписом – *М.Я.*). Відповідно до вимог законодавства Держбанк 10 лютого 1884 р. направив місцевим конторам і відділенням циркуляр, згідно з яким такий вид кредиту міг бути доступний усім землевласникам, господарство яких не мало іпотечних боргів³⁰. Таємним циркуляром від 5 грудня 1889 р. Державний банк дозволяв видавати соло-вексельні кредити терміном до 9 міс. навіть тим землевласникам, котрі мали заборгованість перед іншими банками за умови, що остання не перевищуватиме загальну вартість маєтку³¹. Проте в 1892 р. новими правилами про видачу позик під соло-векселі, затвердженими міністром фінансів 15 червня, Держбанк змушений був уточнити умови соло-вексельних операцій. Відтепер перешкодою на шляху клієнта до такого кредиту була його заборгованість Дворянському банку³². Узагальнюючі дані щодо соло-вексельного кредиту в Російській імперії навів свого часу А.М.Анфімов. Згідно з його підрахунками, за 25 років функціонування цієї програми поміщики отримали не менше 400 млн руб. «Значна частина цієї суми у встановлені терміни повернена не була, перетворившись, таким чином, у довгострокові кредити»³³, – стверджував цей автор. Натомість доступ дрібних сільськогосподарських товаровиробників до кредитів Державного банку відбувся (хоч і в обмежених масштабах) лише після ухвалення 1894 р. його нового статуту. Відтепер питаннями позичок для непривілейованих станів почало займатися спеціально створене з цією метою у структурі Держбанку управління у справах дрібного кредиту, інспектори якого мали відповідні посади в усіх місцевих конторах і відділеннях, включаючи, звичайно, і губернії Наддніпрянської України. Саме Державний банк надавав позички ощадно-позичковим і кредитним товариствам, а ті, відповідно, забезпечували обіговими коштами дрібних сільськогосподарських товаровиробників. Проте загалом позички суб'єктам аграрного ринку від Держбанку без урахування соло-вексельних операцій та під заставу врожаю не були значними. Станом на 1 серпня 1903 р., наприклад, контори й відділення цієї установи сільським господарям імперії видали лише 7 553 143 руб. кредиту. Якщо до цієї суми додати ще й позички на купівлю землеробських машин і механізмів (260 300 руб.), то загальна сума всього кредиту становитиме 7 813 443 руб. Експертна оцінка свідчить, що лише чверть її, тобто близько 2 млн руб., припадало на українські губернії³⁴.

На завершення згадаємо й такий вид кредитування аграрного сектору економіки країни, як позички, що мали своїм джерелом ті чи інші міністерства. Одне з них – відомство внутрішніх справ, яке до столипінських реформ включно

³⁰ Державний архів Чернігівської області. – Ф.213. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.4.

³¹ Там само. – Арк.54.

³² Там само. – Арк.6.

³³ Анфімов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX в.). – Москва, 1969. – С.332.

³⁴ Состояние счетов Государственного банка на 8 августа 1903 г. // Правительственный вестник. – 1903. – 9 августа. – №178.

відало питаннями, пов'язаними із заселенням і господарським освоєнням південних та східних окраїн Російської імперії. У даному випадку ми торкаємось лише кредитних операцій, залишаючи поза увагою безпосереднє фінансування переселенців у процесі їх облаштування на початку 1860-х рр. на Кавказі, Криму чи Далекому Сході³⁵. Так, законом від 18 жовтня 1905 р. «Про видачу позик переселенцям» передбачалося виділити для надання безвідсоткового кредиту 1500 тис. руб. для тих, хто переселився в 1904 р. Максимальний розмір позики сягав 165 руб. на селянську родину при терміні повернення отриманих коштів у 20 років. Особливо активно держава в особі Головного управління землевпорядкування й землеробства почала кредитувати переселенців у роки столипінських реформ, коли переселенська політика стала невід'ємною частиною аграрних перетворень на селі. Так, з 1906 по 1913 рр. з усієї суми відпущених державою коштів на переселенську справу (165 997 тис. руб.) на домообзаведення у вигляді кредитів було виділено 62 052 тис. руб. (37,4%); позики на загальнокорисні потреби переселенців (школи, лікарні, будівництво церков) – 6751 тис. руб. (4,1%); шляхові позички – 1378 тис. руб. (0,8%); позики на внутрінадільне землевпорядкування – 320 тис. руб. (0,2%). Отже загальна сума кредитів становила 72 481 тис. руб., або 44,1% від усього переселенського бюджету за 1906–1913 рр.³⁶

Інший вид сільськогосподарських кредитів був тісно пов'язаний із законом від 6 травня 1896 р. «Про позики на сільськогосподарські поліпшення»³⁷, який було розширено й дещо змінено іншим правовим актом від 29 травня 1900 р., що мав таку саму назву³⁸. Обидва згаданих закони передбачали видачу відповідних кредитів під заставу того чи іншого майна через міністерство землеробства й державних маєтностей. Різниця між цими правовими актами полягала, головним чином, у тому, що коли закон 1896 р. передбачав розв'язання кредитних питань винятково центром, тобто міністерством землеробства й державних маєтностей, то акт 1900 р. передавав левову частку нагальних проблем спеціально створеним із цією метою губернським комітетам. Так, позички до 500 руб. вирішувалися безпосередньо цими комітетами, натомість понад цю суму – міністерством землеробства й державних маєтностей. Максимальний термін позики у 30 років при 4% річних було передбачено на лісорозведення, тоді як на інші цілі – не більше 20 років³⁹. Категорію позичальників визначала ст.24 закону 1900 р. Ними могли бути земства, землевласники, сільські громади.

Якщо на рубежі ХІХ–ХХ ст. під поняттям «сільськогосподарське поліпшення» закон розумів зрошення, осушення, лісонасадження, боротьбу з пісками

³⁵ О правилах для поселения русских и иностранцев в Амурской и Приморской областях Восточной Сибири // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. XXXVI. – 1863. – №36928; Об ассигновании кредита на работы по образованию переселенческих участков на Кавказе // Дополнение к XXI-му тому Третьего ПСЗРИ. – 1905. – №19796^a; О выдаче ссуд переселенцам: Дополнение к XXIII-му тому Третьего полного собрания законов. – 1905. – №23799^a.

³⁶ Материалы по земельному вопросу в Азиатской России. – Вып. VI: Итоги переселенческого дела за Уралом с 1906 по 1915 гг. / Сост. В.А.Тресвятский. – Петроград, 1918. – С.4–5.

³⁷ О ссудах на сельскохозяйственные улучшения // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XIX. – 1896. – №12892.

³⁸ Там же. – Т. XX. – 1900. – №18695.

³⁹ Там же.

та ярами, то в роки столичинської аграрної реформи основний акцент було зроблено на облаштування хутірських і відрубних господарств. Саме на цьому, наприклад, наголошувала «Інструкція про позички й допомогу при землепорядкуванні» від 17 червня 1913 р. Під поняттям «землепорядкування» розумілося широке коло проблем, а саме перенесення існуючих чи будівництво нових житлових і господарських приміщень; облаштування колодязів, ставків, доріг, мостів, зміцнення пісків та ярів, купівля живого й мертвого інвентарю, необхідного для домообзаведення тощо⁴⁰. Розмір позички та її термін залежали від вартості того майна, яке пропонувалось як застава, і визначалися в кожному конкретному випадку повітовою землепорядкувальною комісією. Відсотки ж за таким видом кредиту, як і у випадку з переселеннями, не нараховувалися⁴¹. Загальну картину щодо позик на землепорядкування в українських губерніях показано в табл.3. З усіх 48 724 заяв, які впродовж 1907–1910 рр. українські селяни подали з проханням видати їм певні кошти у вигляді кредиту на проведення землепорядкувальних робіт, позитивне рішення було ухвалено щодо 30 376 заяв (62,3%). Тобто третину заяв із різних причин так і не було задоволено. Більше того, не всім домогосподарям, заяви яких схвалили повітові землепорядкувальні комісії, було видано належні кредити: з 30 376 – лише 22 745 (або 74,9%). Найбільше заяв на землепорядкування надійшло з губерній Лівобережної України, де перед вела Полтавщина – 8435 із 18 385 (45,9%). Причина – черезсмузжя, як гостра проблема цього козацького краю. Наприклад, подвірний перепис 1900 р. зафіксував наявність землі в козака Якова Матюхи із с. Безпальче у 146 різних місцях, в Івана Хворостини з с. Гельмязів – у 102 місцях і т. д. Середній розмір ділянки – близько 2 дес.⁴²

Табл.3

**Видача позик
повітовими землепорядкувальними комісіями
України в 1907–1910 рр.***

Губернія	Надійшло заяв	Ухвалено позитивне рішення		Видано позик		
1. Полтавська	8435	3735	408 765	2760	278 154	68,0
2. Харківська	7799	4989	377 546	2782	303 989	80,5
3. Чернігівська	2151	1382	167 324	1040	110 016	65,7
<i>Разом</i>	18 385	10 106	953 635	6582	692 159	72,6
4. Волинська	8134	5655	492 723	4836	394 511	80,1
5. Київська	4369	3016	308 912	2728	249 541	80,8
6. Подільська	4380	3155	332 911	2600	240 766	72,3
<i>Разом</i>	16 883	11 826	1 134 546	10 164	884 818	78,0

⁴⁰ Інструкція о ссудах и пособиях при землеустройстве // Землеустройство: Сборник законов и распоряжений. – Вып. IV. – Санкт-Петербург, 1914. – С.9.

⁴¹ Комитет по землеустроительным делам: Краткий очерк за десятилетие: 1906–1916. – Петроград, 1916. – С.42.

⁴² Полтавский земский календарь на 1910 г. – Полтава, 1909. – С.47.

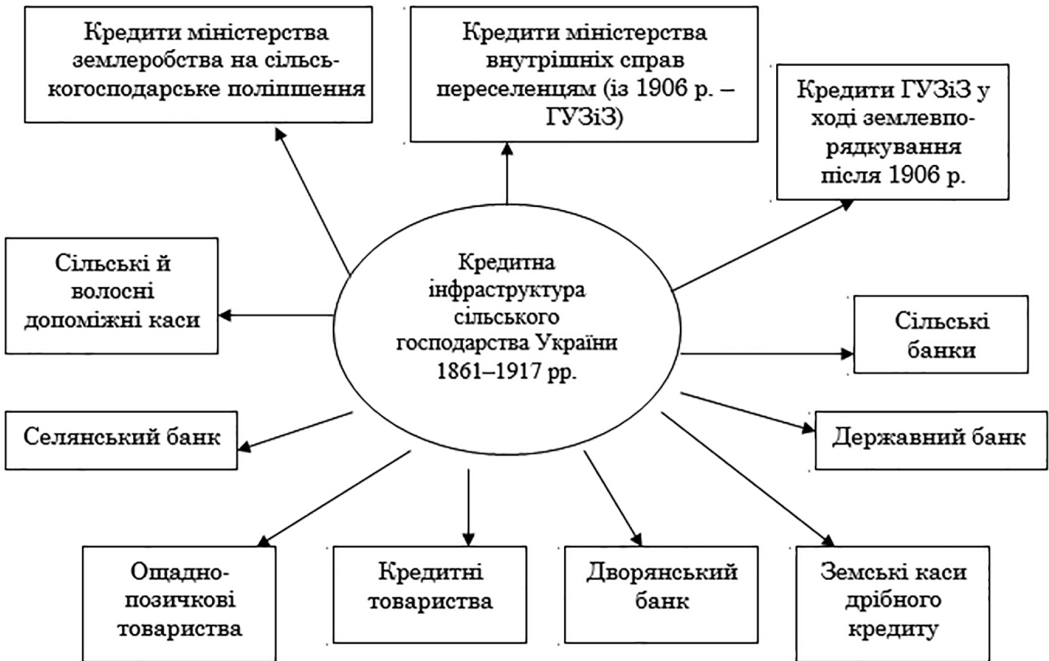
Закінчення табл.3

7. Катеринославська	3991	3256	421 529	2652	345 576	82,0
8. Таврійська	3512	1363	147 678	1219	125 745	85,1
9. Херсонська	5952	3825	280 310	2128	193 105	69,0
<i>Разом</i>	13 455	8444	849 517	5999	664 426	78,2
По Україні	48 724	30 376	2 937 698	22 745	2 241 403	76,3
По Російській імперії	182 266	125 980	11 180 618	99 103	8 541 503	76,4
Відсоток по Україні	26,7	24,1	26,3	23,0	26,2	–
*Землеустройство (1907–1910 гг.). – Санкт-Петербург, 1911. – С.66–67. Відсотки вирахував автор (М.Я.)						

Таким чином, головним завданням домогосподарів із такою проблемою була консолідація свого землеволодіння в одному місці, що без допомоги землевпорядкувальної комісії зробити було майже неможливо. Найменше заяв із приводу землевпорядкування надійшло у степових губерніях Південної України – 13 455, або 27,6% від загальноукраїнського показника (на Лівобережжі – 37,7%; на Правобережжі – 34,6%). Середня сума фактично виданих кредитів на Лівобережжі становила 230,7 тис. руб.; на Правобережжі – 299,9 тис. руб.; на півдні – 221,5 тис. руб.

Порівнюючи питому вагу поданих заяв, підтриманих і виданих, згідно з відповідними ухвалами землевпорядкувальних комісій, по українських губерніях із загальноімперськими показниками, констатуємо факт відсутності тієї чи іншої особливості українського регіону. Доволі показовим у цьому розумінні є те, що питома вага виданих кредитів по Україні – 76,3%, і по всій імперії – 76,4% практично повністю збігаються. Про загальну картину структури сільськогосподарського кредиту в українських губерніях другої половини XIX – початку XX ст. може свідчити подана нижче схема.

Таким чином, усе сказане вище дає підстави стверджувати про наявність на території Наддніпрянської України зазначеного історичного відрізку часу доволі розгалуженої системи кредитування сільськогосподарських товаровиробників, яка склалася під безпосереднім впливом існуючої на той час у країнах Західної Європи кредитної системи. Її позитивний вплив на модернізаційні процеси як у сфері виробництва, так і збуту продукції аграрного сектору економіки країни, котра на початку XX ст. успішно конкурувала на європейському ринку товарів і послуг, безсумнівний. Немає сумніву в тому, що у сучасних українських реаліях можна та потрібно створювати подібну кредитну інфраструктуру, проте без перетворення землі на товар такий проект здійснити фактично неможливо. Із погляду перспектив подальшого дослідження на увагу фахівців заслуговує така проблема, як система взаємозв'язку між різними банками, а також між банками й установами дрібного кредиту у процесі забезпечення обіговими коштами сільськогосподарських товаровиробників України епохи вільного підприємництва (1861–1917 рр.).

Credit infrastructure of Ukrainian agriculture in the conditions of agrarian reforms of the second half of the 19th – the beginning of the 20th centuries has been characterized in the article. The infrastructure consisted of such elements as agricultural subsidiary savings cash-desks, agricultural banks, saving-lending and credit partnerships, and also zemstvo (local self-governing body) cash-desks of small loans. It has been found that the majority of credit resources to large landowners was provided by Dvorianstvo (Nobility) bank, while joint stock mortgage loans and Peasants' out of land and State banks played considerably less role in this respect. The author has also paid attention to such kinds of credits as government loans for agricultural improvement and arrangement of farm type economies during Stolypin agrarian reform.

Keywords: Ukraine, village cash desks, village banks, credit partnerships, State Bank, Dvorianstvo (Nobility) Bank, Peasants' Bank, joint-stock land banks, zemstvo (self-governing body) cash-desks.

О.Воловина, С.М.Плохий, Н.М.Левчук,
О.П.Рудницький, А.Б.Ковбасюк, П.С.Шевчук *

РЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ ВТРАТ ВІД ГОЛОДУ 1932–1934 рр. В УКРАЇНІ**

Представлено*** оцінку щорічних прямих втрат (втрати через надсмертність) міського й сільського населення від голоду 1932–1934 рр. у регіональному розрізі в межах радянської України. Усупереч очікуванням, найвищих втрат зазнало населення не південних зерновиробничих районів, а північно-центральної Київської та Харківської областей. Запропоновано та проаналізовано декілька припущень для пояснення цих результатів. Єдиної гіпотези, яка надавала б усебічне тлумачення регіонального розподілу втрат, немає. Втрати в деяких областях зумовлювалися певними специфічними факторами, тоді як втрати в інших можна пояснити поєднанням впливу економічних і політичних чинників. Проведено кількісний аналіз окремих показників антирадянського опору й репресій проти селянства в 1932 р. та досліджено вплив економічних (продовольчої допомоги) й історико-політичних факторів на прямі втрати населення в 1933 р.

Ключові слова: втрати від голоду 1932–1934 рр. по областях, Голодомор, регіональні втрати від Голодомору, український голод, втрати міського та сільського населення від Голодомору.

Голод 1932–1934 рр. в радянській Україні, також відомий як Голодомор, – це винятковий приклад рукотворного голоду, який призвів до мільйонних

* Воловина Олег – доктор соціології й демографії, дослідник Центру славістики, Євразії та Східної Європи при Університеті Північної Кароліни (Чапел-Гілл, США), дійсний член Наукового товариства імені Шевченка, e-mail: olehw@aol.com

Плохий Сергій Миколайович – доктор історичних наук, професор, директор Українського наукового інституту Гарвардського університету (Кембридж, США), e-mail: plokhiu@fas.harvard.edu

Левчук Наталія Михайлівна – доктор економічних наук, головний науковий співробітник Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України, e-mail: levchuk.nata@gmail.com

Рудницький Омелян Павлович – науковий співробітник Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України, e-mail: nataliyakylik@gmail.com

Ковбасюк Алла Борисівна – головний економіст Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України, e-mail: allaboris@voliacable.com

Шевчук Павло Євгенович – кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України, e-mail: pavloshvchuk@ukr.net

** Це дослідження стало можливим завдяки гранту Програми академічних обмінів імені Дж.В.Фулбрайта для О.Воловини та за підтримки Українського наукового інституту Гарвардського університету й Фонду катедр українознавства. Глюстр.З використано з дозволу Українського наукового інституту Гарвардського університету. Автори щиро вдячні професорові А.Граціозі та професорові С.Кульчицькому за надзвичайно корисні коментарі, а також анонівному рецензентові – за коментарі й пропозиції.

*** Стаття становить собою український переклад дослідження «Regional variations of 1932–34 famine losses in Ukraine», уміщеного у журналі «Canadian Studies in Population» (vol.43, №3/4, 2016). Автори щиро вдячні головному редакторові цього часопису докторові Ф.Тривато (Альбертський університет, Едмонтон, Канада) за дозвіл опублікувати україномовний варіант.

втрат населення¹. За результатами нашого дослідження, можна говорити про 4,5 млн осіб, у тому числі 3,9 млн – через надсмертність і 0,6 млн – ненародженими². Прямі втрати або втрати через надсмертність (ці терміни використовуватимуться як взаємозамінні) є додатковими смертями, спричиненими голодом; непрямі втрати чи дефіцит народжень є народженнями, які не відбулися через голод, тобто могли відбутися, якби голоду не було. У цій статті представлено оцінку щорічних втрат міського й сільського населення від Голодомору в регіональному розрізі та дискутуються гіпотези-пояснення для виявлених відмінностей.

Більшість опублікованих праць із цієї тематики представляють собою дослідження втрат унаслідок Голодомору для України у цілому, тоді як обрахунки на регіональному рівні – радше виняток. С.Кульчицький та С.Максудов аналізували відмінності смертності на обласному, а С.Віткрофт і А.Гарнаут – районному рівнях³. Однак ці дослідження базуються на статистиці зареєстрованих смертей і не містять розрахунків прямих чи непрямих втрат. Оцінка втрат від Голодомору в регіональному вимірі важлива з кількох причин. По-перше, вона свідчить, що за показниками, усередненими для країни, у тому числі для міського й сільського населення, приховуються значні регіональні відмінності. По-друге, вона дає можливість визначити кількість втрат для кожного регіону. По-третє, отримані дані створюють демографічну базу, необхідну для історичного аналізу Голодомору, його впливу на регіональному рівні. По-четверте, вона допомагає краще зрозуміти динаміку Голодомору та його наслідків.

Стаття й запропонований аналіз базуються на двох наших попередніх працях. Це – оцінка прямих втрат унаслідок Голодомору для міського й сільського населення України, за віком і статтю⁴, а також дискусія щодо регіональних відмінностей прямих втрат від Голодомору, проведена на основі карт «Великий голод», створених для інтерактивного атласу «Мапа: Цифровий атлас України», що розробляється Українським науковим інститутом Гарвардського університету⁵.

Оцінки втрат для областей представлено у цілому, без деталізації за віком і статтю, головним чином через те, що розрахунки за віком на обласному рівні базуються на відносно невеликій кількості зареєстрованих смертей, що може

¹ Традиційно прийнято вважати, що Голодомор охоплює період 1932–1933 рр., але наше дослідження показало, що в 1934 р. також були втрати, спричинені голодом.

² Див. докл.: *Rudnyiyskiy O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasiuk A.* Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933 // *Canadian Studies in Population*. – 2015. – №42 (1/2). – P.53–80.

³ *Кульчицький С.* Географія голоду // *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* / *Ред. В.А.Смолій, В.М.Литвин та ін.* – К., 2003. – С.509–513; *Максудов С.* Географія потерь от голода 1932–1934 годов на Украине // *Демографические аспекты социально-экономического развития* / *Под ред. М.Б.Денисенко.* – Москва, 2012. – С.268–278; *Wheatcroft S.G., Garnaut A.* Потери населения в отдельных районах СССР (1929–1934): Статистика, карты и сравнительный анализ (особое положение Украины) // *Голод 1933: Українці.* – К., 2013. – С.376–391.

⁴ Див. докл.: *Rudnyiyskiy O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasiuk A.* Demography of a man-made human catastrophe... – P.53–80.

⁵ *Plochy S.* Mapping the Great Famine // *The Future of the Past: New Perspectives on Ukrainian History* / *Ed. by S.Plochy.* – Cambridge, MA, 2016. – P.375–405.

знизити надійність оцінки. У цій статті представлено коротке обговорення втрат міського населення, проте основну увагу приділено аналізу втрат сільського населення. Динаміка надсмертності міського населення доволі відмінна від такої динаміки серед сільського населення й потребує окремого аналізу. Розрахунки втрат міського та сільського населення по областях узгоджено з нашою оцінкою втрат міського й сільського населення для України у цілому в попередній статті 2015 р. (див. прим.2).

Це дослідження проведено для регіонів радянської України в рамках адміністративного поділу станом на період голоду: сім областей (Вінницька, Київська, Чернігівська, Харківська, Донецька, Дніпропетровська, Одеська) і Молдавська АСРР⁶. Проведений аналіз виявив чіткі регіональні відмінності у просторовому розподілі прямих втрат населення.

Зміни в адміністративно-територіальному поділі

Наша оцінка втрат базується на демографічній реконструкції, проведений для восьми регіонів УСРР за міжпереписний період 1926–1939 рр. При цьому було враховано декілька змін в адміністративному поділі, що відбулися у цей період. Так, до складу республіки в 1926–1930 рр. входило 40 округ⁷. Після їх ліквідації було утворено області, кількість яких збільшилася з 7 в 1932 р. до 15 – у 1939 р. Окрім цього, у межах України в 1924–1931 рр. додатково виділяли 6 смуг, у розрізі яких розроблялася статистика природного руху населення: Полісся, Правобережжя, Лівобережжя, Степ, Дніпрянська промислова, Гірнича⁸. Також територію республіки було розподілено на райони, кількість яких безперервно змінювалася впродовж 1926–1939 рр. Оскільки вся демографічна статистика збиралась і розроблялась відповідно до того адміністративного поділу, що існував на відповідний період, необхідно було здійснити перерахунок статистичних даних за різні роки в межі єдиного поділу, тобто семи областей (плюс Молдавська АСРР), що існували в період голоду 1932–1934 рр.

Перерахунок даних у межі 7 областей. Територія Української СРР поділялася на 7 областей у період між жовтнем 1932 та січнем 1937 рр., тому дані за ці роки не потребували перерахунку. Територія Молдавської АСРР не змінювалася впродовж 1926–1939 рр. Однак нам потрібно було обрахувати коефіцієнти переходу від інших адміністративних поділів у межі 7 областей для решти років досліджуваного періоду. Вони були застосовані для перерахунку чисельності населення за віком і статтю, для чисел народжених та померлих і сальдо міграції. Коефіцієнти переходу обчислено для таких періодів: 1926–1928, 1929–1931, 1937, 1938, 1939 рр.

1926–1928 рр.: від 40 округ до 7 областей. Коефіцієнти переходу від 40 округ до 7 областей базуються на детальних картах для згаданих вище

⁶ Молдавську АСРР включено до нашого аналізу тому, що в міжпереписний період 1926–1939 рр., у тому числі під час голоду 1932–1934 рр., вона входила до складу Української СРР. Для спрощення представлення матеріалу подеколи говоритимемо в тексті про «сім областей» замість «вісім регіонів».

⁷ У 1930 р. округи було ліквідовано. Упродовж 1932 р. утворено 7 областей.

⁸ Природний рух людності України в 1929 р. – Х., 1932. – 69 с.

6 смуг, що були опубліковані як додаток до підсумків перепису 1926 р. Ці карти показують кордони районів та округ і дозволяють виокремити області, що базуються на менших територіальних одиницях.

1929–1931 рр.: від 6 смуг до 7 областей. Окрім розробки статистичних даних у розрізі округ, Центральне статистичне управління УСРР (ЦСУ УСРР) зводило підсумки статистики природного руху населення в 1924–1931 рр. по 6 смугах. Оскільки немає статистики природного руху населення в розрізі округ за 1929–1931 рр. – вони представлені лише для 6 смуг – наші перерахунки статистики природного руху населення для цього періоду було зроблено у два етапи: 1) розрахунок коефіцієнтів переходу від 6 смуг до 40 округ; 2) перехід до 7 областей на основі попередньо розрахованих коефіцієнтів переходу від 40 округ до 7 областей.

1937, 1938 і 1939 рр. Для 1939 р. було обраховано дві групи коефіцієнтів переходу: 1) для загальної чисельності населення: від 15 областей, у розрізі яких було опубліковано підсумки 1939 р., до 7 областей⁹; 2) для населення за віком і статтю – від 17 областей у межах перепису 1970 р. до 7 областей¹⁰. Першу групу коефіцієнтів було використано при розрахунку загальної чисельності населення областей, числа народжених, числа померлих за віком та статтю, а також сальдо міграції. Друга група коефіцієнтів використовувалася для чисельності населення за віком і статтю в 1939 р. Розрахунок коефіцієнтів переходу від 15 до 7 областей базується на даних про чисельність населення на рівні адміністративних районів за підсумками перепису 1939 р. Такий самий підхід було застосовано при розрахунку коефіцієнтів переходу для 1937 р., тобто від 11 до 7 областей (4 нових області було утворено 22 вересня 1937 р.) і для 1938 р. – від 12 до 7 областей. Ці коефіцієнти використовувалися при обчисленні населення за віком і статтю в 1937 р., а також для обрахунку числа народжень, смертей за віком та статтю й сальдо міграції в 1937 і 1938 рр.

Дані та методи

Реконструкція демографічної динаміки 8 регіонів Української СРР за міжпереписний період 1926–1939 рр. базується на таких даних: підсумки переписів 1926, 1937 і 1939 рр. та міського обліку 1931 р., інформація про адміністративно-територіальні перетворення (тобто рекласифікацію населених пунктів із сільських на міські або навпаки), щорічні числа народжених і померлих, міграційна статистика.

Статистику природного руху населення виявлено в Російському державному архіві економіки та особистому архіві українського демографа Ю.Корчака-Чепурківського. Вона включає таку інформацію: а) щорічні числа народжених

⁹ Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Основные итоги: Сб. док. и мат. / Ред. Ю.А.Поляков. – Москва, 1992. – 256 с.; Корчак-Чепурківський Ю. Перерахунки чисельності населення Української РСР за переписом 1926 р. в адміністративні межі за переписом 1939 р. (див. особистий архів Ю.Корчака-Чепурківського (розсип документів) в Інституті демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України).

¹⁰ Распределение населения УССР по возрасту и полу за переписью 1939 г. в административно-территориальном делении 1970 г. – Москва, 1970.

за статтю; розподіл померлих за статтю та віком; розподіл дітей, померлих у віці до 1 року, за місяцем смерті – ці дані представлено окремо для міського й сільського населення областей у 1927–1929 рр. та 1933–1938 рр.; б) загальні числа народжених і померлих за статтю в 1932 р. (без розподілу за віком); в) загальні числа народжених і померлих без розподілу за статтю в 1930–1931 рр. для всього населення (без розподілу за типом поселень на міські й сільські)¹¹. Таким чином, у нашому розпорядженні були повні динамічні ряди щорічної кількості народжень та смертей для всіх областей УСРР окремо для міського й сільського населення; відсутні лише деякі дані за статтю та віком (а також дані для міського й сільського населення) у 1930, 1931, 1932 рр. Важливо зауважити, що для 1933 р. наявний повний масив демостатистичної інформації про народжених і померлих.

Міграційний облік упродовж 1920–1930-х рр. здійснювався лише для міського населення. Для нашого аналізу було використано таку міграційну статистику: а) щорічне сальдо міграції в 1927–1938 рр.; б) щорічні числа прибулих і вибулих за статтю та віком і розподіл мігрантів за напрямками потоків у 1932–1938 рр.¹² Оцінку сальдо сільської міграції проведено на основі систематизації та критичного аналізу наявних архівних статистичних джерел та опублікованих матеріалів щодо насильницьких і добровільних міграційних переміщень сільського населення.

Розрахунки втрат від Голодомору базуються на детальній реконструкції щорічної чисельності населення 8 регіонів УСРР за міжпереписний період 1926–1939 рр. Для відновлення фактичної динаміки людності було обґрунтовано й обчислено необхідні поправки до підсумків переписів та статистики природного руху населення, проведено оцінку міграції та змін у чисельності міських і сільських мешканців через рекласифікацію населених пунктів. Щорічна чисельність населення регіонів базується на основі обчислення та узгодження всіх цих компонентів.

Корекцію підсумків трьох радянських переписів описано нижче. Окрім цього, проведено також корекцію офіційних підсумків міського обліку населення 1931 р. на недооблік дітей віком 0–4 роки¹³. Величину цього недообліку розподілено по 8 регіонах пропорційно до чисельності їх міського населення. Після внесення всіх поправок чисельність населення було пересунуто з дат трьох переписів та міського обліку на 1 січня відповідного року.

Корекція підсумків переписів 1926, 1937 і 1939 рр.

Загальноприйнята думка про те, що переписи 1926 та 1937 рр. проведені на якісному рівні, натомість результати перепису 1939 р. було умисно

¹¹ Природний рух населення України: 1924–1929. – Х., 1927–1932 (також опубл.: Статистика України. – №106, 117, 154, 169, 193, 213); Наслідки репродукції людності УСРР за роки 1926–1931. – Х., 1933. – 62 с.; Российский государственный архив экономики (далі – РГАЭ). – Ф.1562. – Оп.20. – Д.41, 43, 46, 49, 59, 61–62, 80, 86, 88, 121, 125, 153, 155; Оп.329. – Д.18, 20, 22, 33, 54, 56–57, 114, 254, 261, 263–264.

¹² РГАЭ. – Ф.1562. – Оп.20. – Д.22, 27, 29, 30, 38, 73, 75–76, 118, 145.

¹³ Підсумки обліку міської людності УРСР 1931 р. – Х., 1933. – 213 с.

сфальсифіковано задля того, щоб приховати величезні демографічні втрати населення через Голодомор та інші репресивні заходи, які виявив перепис 1937 р.¹⁴ Перш ніж використовувати дані переписів, необхідно було внести незначні поправки до підсумків переписів 1926 і 1937 рр. та істотні поправки до перепису 1939 р. За результатами проведених розрахунків було скориговано офіційні підсумки переписів міського й сільського населення за статтю та віком для 8 регіонів, опубліковані органами статистики СРСР. Методологія корекції та сама, що була використана нами при корекції підсумків переписів населення України у цілому й описана в попередній праці¹⁵. У цій статті розглянемо лише додаткові кроки, необхідні для розрахунку поправок на регіональному рівні.

Перепис 1926 р. Ми внесли дві поправки до офіційних підсумків перепису 1926 р.¹⁶: перерозподіл чисельності військовослужбовців та недооблік дітей віком 0–4 роки. Облік військовиків відбувався в гарнізонах за місцем дислокації, тобто переважно в міських поселеннях, що призводило до істотного викривлення вікової структури населення міст. Припустивши, що в Україні частка тих, хто служив у лавах армії, була такою ж, як і частка її цивільного чоловічого населення у СРСР, тобто 19%, ми обчислили загальну чисельність військовослужбовців у 121,2 тис. осіб. Цю чисельність розподілено по 8 регіонах пропорційно до кількості їх міського й сільського населення.

Недооблік дітей віком 0–4 роки обчислено за методикою, розробленою Ю.Корчаком-Чепурківським (1928 р.) для України¹⁷. Коефіцієнти поправок було розраховано нами для міського й сільського населення кожного регіону. Загальна поправка для республіки становить у середньому 0,8% і лежить в таких межах для 8 регіонів: 1,3% – у Дніпропетровській та Одеській областях, 1,2% – у Молдавській АСРР, 1% – у Донецькій, 0,8% – у Київській, 0,6% – у Харківській та Вінницькій, 0,5% – у Чернігівській областях.

Перепис 1937 р. Як зазначено в дослідженні по Україні¹⁸:

«Перепис населення 1937 р. – перший перепис, проведений після Великого голоду, зафіксував значні людські втрати України. Він показав, що чисельність цивільного населення виявилась значно меншою за прогнози оцінки ЦУНГО (Центральне управління народно-господарського обліку СРСР) і навіть меншою за чисельність населення згідно з переписом 1926 р.

¹⁴ Андреев Е.М., Дарский Л.Е., Харьковская Т.Л. История населения СССР 1920–1959 гг. – Вып.3/5. – Ч.1. – Москва, 1990. – С.3–182; Tolts M. The Soviet Censuses of 1937 and 1939: Some Problems of Data Evaluation: Paper presented at the International Conference on Soviet Population in the 1920s and 1930s, Toronto, 27–29 January 1995 [Електронний ресурс]: <https://www.academia.edu/1522451>; Журомская В. Всесоюзные переписи населения 1926, 1937, 1939 гг.: История подготовки и проведения // История СССР. – 1990. – №3. – С.84–103.

¹⁵ Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Koubasiuk A. Demography of a man-made human catastrophe... – P.53–80.

¹⁶ Всесоюзный перепис людности 1926 р.: Українська СРР. – Т.11–13. – Москва, 1929.

¹⁷ Корчак-Чепурківський Ю. Спроба аналізу переписних чисел малих дітей на Україні // Вісник статистики України. – 1928. – №2. – С.153–158.

¹⁸ Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Koubasiuk A. Demography of a man-made human catastrophe... – P.57.

Це стало причиною того, що радянський уряд оголосив перепис 1937 р. дефектним, а його організаторів стратили або ув'язнили¹⁹. Через так звані помилки в методології та прорахунки в організації проведення перепису його підсумки були дискредитованими, а певну їх частину знищили. Лише в кінці 1980-х рр., коли відкрили доступ до архівів²⁰, стало відомо, що перепис 1937 р. було проведено цілком коректно²¹».

Для перепису 1937 р. в регіональному розрізі є інформація про чисельність міського й сільського населення за статтю, проте даних про розподіл за віком не існує²². Подібно до перепису 1926 р., ми внесли два види поправок: перерозподіл військовослужбовців та на недооблік. Розрахунок чисельності військовиків у 1937 р. та їх розподіл по восьми регіонах здійснено за тією ж методикою, що і для перепису 1926 р. За нашою оцінкою, загальна кількість військовослужбовців в республіці 1937 р. становила 346,8 тис. осіб – відповідно до частки її цивільного чоловічого населення у СРСР. Поправка на недооблік у 1937 р. для СРСР у цілому за оцінкою Є.Андреева та співавторів становить 0,43%²³. Оскільки в нас не було детальних даних, необхідних для розрахунку недообліку для України та регіонів республіки, цей відсоток поправки було використано для кожної області.

Перепис 1939 р. У 1990 р. стало відомо, що підсумки перепису 1939 р., який упродовж багатьох років уважався зразковим серед подібних радянських акцій, насправді були фальсифікованими. Дослідники встановили, що задля приховування значних втрат населення, які вже було задокументовано переписом 1937 р., застосували складну систему фальсифікацій²⁴. Корекцію спотворених підсумків перепису на регіональному рівні проведено з використанням тієї ж методології, що і для України у цілому²⁵. Вона включає усунення двох видів фальсифікацій: 1) завищені поправки на недооблік і контрольні бланки; 2) перерозподіл переписних листів ув'язнених, які перебували в концтаборах за межами УСРР і були штучно приписані до чисельності сільського населення республіки.

¹⁹ Волков А.Г. Перепись населения 1937 г.: вымыслы и правда // Перепись населения СССР 1937 г.: История и материалы. – Вып.3–5 (ч.II). – Москва, 1990. – С.6–63; Цаллин В.В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории. – 1989. – №4. – С.175–181.

²⁰ Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Основные итоги. – 256 с.

²¹ Тольц М. Репрессированная перепись // Родина. – 1989. – №11. – С.56–61; Волков А.Г. Перепись населения 1937 г.: вымыслы и правда... – С.6–63; Лившиц Ф.Д. Перепись с особым местом в истории (Перепись населения 1937 г.) // Демографические процессы в СССР / Ред. А.Г.Волков. – Москва, 1990. – С.174–207.

²² Всесоюзная перепись населения 1937 г.: общие итоги: Сб. док. и мат. / Ред. Ю.А.Поляков. – Москва, 2007. – 320 с.

²³ Андреев Е.М., Дарский Л.Е., Харьковская Т.Л. История населения СССР 1920–1959 гг. – С.3–182.

²⁴ Жиромская В. Всесоюзные переписи населения 1926, 1937, 1939 гг. ... – С.84–103.

²⁵ Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kowbasiuk A. Demography of a man-made human catastrophe... – P.53–80.

Табл. 1

Корекція підсумків перепису населення України 1939 р. по областях (тис. осіб)

Регіон	Офіційна чисельність цивільного населення	Спецконтингенти			Поправки			Скоригована чисельність населення (сума колонок 2–8)	Офіційна загальна чисельність населення	Поправка (%) (9/10)
		Армія	Цивільне населення, пов'язане з НКВС	Групи А, В, В	На недооблік	На контрольні області	Непояснена поправка			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
УРСР, у т. ч.:	29269,2	380,7	8,0	194,3	82,4	113,4	94,6	30142,6	30946,2	-2,6
Вінницька обл.	3967,1	51,6	0,5	12,9	4,6	15,3	12,8	4064,8	4193,0	-3,1
Київська обл.	5084,9	66,1	1,6	39,8	16,2	19,7	16,5	5244,9	5394,0	-2,8
Чернігівська обл.	2564,4	33,4	0,4	10,2	4,9	9,9	8,3	2631,4	2721,3	-3,3
Харківська обл.	5352,7	69,6	1,7	41,5	12,3	20,8	17,3	5516,0	5654,7	-2,5
Донецька обл.	4704,4	61,2	1,1	25,9	27,4	18,2	15,2	4853,4	4941,4	-1,8
Дніпропетровська обл.	3662,9	47,6	0,9	21,4	8,7	14,2	11,8	3767,5	3871,4	-2,7
Одеська обл.	3358,5	43,7	1,6	40,0	2,2	13,1	10,9	3470,0	3571,3	-2,8
Молдавська АСРР	574,2	7,5	0,1	2,6	6,1	2,2	1,9	594,6	599,2	-0,8

Примітки: 1 – А – НКВС; Б – ув'язнені; В – спецпоселенці.

Джерело: авторські розрахунки²⁶.

²⁶ Підрах. за: Всеоюзная перепись населения 1937 г.: Краткие итоги / Ред. Ю.А.Поляков. – Москва, 1991. – 239 с.; Всеоюзная перепись населения 1939 г.: Основные итоги. – 256 с.; Симченко Ю.Б. Перепись 1939 г.: документальные источники. – Москва, 1990; Кокурин А., Петров Н. Структура и кадры // Свободная мысль. – 2000. – №3. – С.105–123.

Чисельність військовослужбовців, що, за нашою оцінкою, становила 380,7 тис. осіб для УРСР, було розподілено по областях окремо для міського й сільського населення, використовуючи ту саму методологію, що і для переписів 1926 і 1937 рр. (див. табл.1). Інформація про чисельність спецконтингентів – особовий склад НКВС, ув'язнені, спецпоселенці – доступна лише для республіки у цілому²⁷. Однак розподіл цих спецконтингентів у розрізі областей, у тому числі для міського й сільського населення, було опубліковано в підсумках перепису 1937 р.²⁸ Ми розподілили загальну чисельність спецконтингентів у 1939 р. по областях згідно зі співвідношеннями в 1937 р. Дані щодо цивільного штатного контингенту НКВС також доступні тільки для УРСР у цілому. Вони були розподілені по областях, у тому числі для міського й сільського населення, пропорційно до чисельності спецконтингентів в області. Порівняння скоригованої та офіційної чисельності населення свідчить, що підсумки перепису 1939 р. було завищено для України у середньому на 2,6%²⁹. Цей показник корекції лежить у межах від 0,8% – для Молдавської АСРР до 3,3% – для Чернігівської області.

Проведено також корекцію чисельності населення за статтю й віком у 1939 р. Вона базується на офіційних даних, опублікованих Центральним статистичним управлінням СРСР (ЦСУ СРСР) у 1970 р., та розроблених нами коефіцієнтах переходу від 17 до 7 областей (більш детально див. у підрозділі «Зміни в адміністративно-територіальному поділі»). Ці офіційні дані включають 383,6 тис. переписних листів ув'язнених із концтаборів за межами республіки, які при підбитті офіційних підсумків перепису 1939 р. було приписано до сільського населення п'яти областей – Вінницької, Київської, Одеської, Чернігівської, Харківської – без сумніву, щоб штучно збільшити чисельність населення у сільських районах, спустошених Голодомором³⁰. Оскільки офіційна чисельність цивільного населення за статтю та віком включала 383,6 тис. осіб ув'язнених, яких утримували за межами України, ми відняли їх від чисельності сільського населення зазначених п'яти областей, використовуючи статтєво-вікову структуру контингенту концтаборів³¹.

Корекція статистики природного руху населення на недооблік

Статистика зареєстрованої кількості народжень і смертей у міжпереписний період має різний ступінь недообліку. У період голоду він був дуже високим. Методологію корекції статистики природного руху для України у цілому (у тому числі для міського й сільського населення) детально представлено в попередній публікації³², і такий самий підхід було використано для кожного

²⁷ Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Основные итоги. – 256 с.

²⁸ Всесоюзная перепись населения 1937 г.: Кратие итоги. – 239 с.

²⁹ Див. докл.: Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasiuk A. Demography of a man-made human catastrophe... – P.53–80.

³⁰ Симченко Ю.Б. Перепись 1939 г.: документальные источники. – Москва, 1990.

³¹ Кокурин А., Петров Н. Структура и кадры. – С.105–123.

³² Див. докл.: Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasiuk A. Demography of a man-made human catastrophe... – P.53–80.

з восьми регіонів. Тут ми подаємо лише короткий опис методології поправок. Їх обчислено в таких розрізах: 1) кризові (1932–1934 рр.) та некризові (1927–1931, 1935–1939 рр.) періоди; 2) міське, сільське, усе населення; 3) три демографічні події: народження, смерті немовлят і смерті у віці 1 рік та старше. Методичні підходи до корекції числа народжень, смертей немовлят і смертей у віці 1 рік та старше відрізнялися залежно від того, який розріз розглядався. Зокрема для міського населення методологія розрахунку поправок на недооблік у кризові й некризові роки була та сама, тоді як для сільського й усього населення корекція статистики природного руху за роки голоду базувалася на застосуванні методичних підходів, відмінних від таких у некризовий період. Поправки для сільського населення регіонів майже в усіх випадках обчислювалися як різниця між відповідними показниками для всього й міського населення. Українські демографи 1930-х рр. мали значні напрацювання у цій галузі, ми скористались ними при розробці методології поправок.

Оцінка сальдо міграції в регіональному розрізі, 1927–1938 рр.

Оцінка міграції – складне завдання. Відповідна статистика за ці роки неповна й фрагментарна. При цьому обчислення міської міграції менш проблемне, аніж сільської, оскільки в той час у містах існувала система реєстрації переміщень населення, натомість у селах її не було. У 1932 р. реєстрація міграції в містах поліпшилася через запровадження статистичних талонів на прибулих і вибулих у більшості міст республіки³³. Однак наявна статистика міської міграції потребує критичного аналізу, систематизації та корекції на неповноту обліку. Для оцінки сільської міграції було зібрано інформацію з різних архівних документів і статистичних джерел. Отримані оцінки щорічного сальдо руху міського й сільського населення в регіональному розрізі було узгоджено з відповідними щорічними сальдо міграції для міського й сільського населення України у цілому³⁴.

Міська міграція. Для обрахунку механічного руху міського населення було використано такі дані на рівні регіонів: 1) щорічне сальдо міграції для 12 областей та Молдавської АСРР за 1927–1938 рр., обчислено Управлінням народногосподарського обліку (УНГО) без розподілу за статтю й віком, напрямками потоків³⁵; 2) щорічна кількість прибулих і вибулих, а також сальдо міграції в 1933–1938 рр., за статтю та віком для кожної області³⁶. Ми також мали дані щодо прибулих і вибулих за статтю й віком та напрямками потоків у 1932 р.³⁷ Щорічні показники сальдо міграції, обчислені УНГО для 12 областей за 1927–1938 рр., ми перерахували для 7 областей із використанням відповідних

³³ Попов В.П. Паспортная система в СССР (1932–1976 гг.) // Социологические исследования. – 1995. – №8. – С.3–14; №9. – С.3–13.

³⁴ Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Koubasiuk A. Demography of a man-made human catastrophe... – P.53–80.

³⁵ РГАЭ. – Ф.1562. – Оп.20. – Д.73.

³⁶ Там же. – Д.30, 38, 75, 118, 145.

³⁷ Там же. – Д.27.

коефіцієнтів переходу. Цю інформацію використали як базову для оцінки щорічного сальдо міграції міського населення.

Наш обрахунок сальдо міської міграції в кожній області було зроблено для трьох окремих періодів: 1927–1930, 1931–1936, 1937–1938 рр., використовуючи такий самий метод, що і для міського населення України у цілому³⁸. Далі розподіл сальдо міграції по окремих роках усередині кожного періоду було зроблено пропорційно до розподілу зареєстрованого сальдо міграції. За нашою оцінкою, загальне сальдо міграції міського населення за 1927–1938 рр. становить в республіці 3802,7 тис. осіб (див. табл.2).

Вінницька область виявилась єдиною з від'ємним сальдо міграції за міжпереписний період 1927–1938 рр. Міграція відіграла значну роль у зростанні чисельності міських жителів Донецької та Дніпропетровської областей: сальдо становило 159% і 142% від чисельності міського населення станом на 1927 р. відповідно. Для інших областей цей показник лежить у межах від 36% до 63%; внесок міграції до збільшення чисельності міського населення Молдавської автономії був незначним.

Сільська міграція. Включає два напрями потоків: внутрішній і зовнішній. Головний внутрішній – *міграція із сіл до міст за період 1927–1938 рр.* Згідно із даними про розподіл прибулих і вибулих за напрямками потоків, питома вага сільських жителів у формуванні міграційного приросту міського населення становила близько 81%, або 3085,8 тис. осіб у 1927–1938 рр. Ми розподілили цю кількість по роках відповідно до щорічної зареєстрованої кількості прибулих у міста з сільської місцевості. Далі для кожного року число мігрантів було розподілено по областях пропорційно до чисельності сільського населення.

Другий внутрішній потік – *організовані міжобласні переселення сільських жителів у 1934–1935 рр.* Інформацію про обсяги цього міграційного потоку виявлено в низці досліджень³⁹. У 1934 р. 16,2 тис. сімей було переселено з Вінницької, Київської та Чернігівської до Одеської, Харківської, Донецької, Дніпропетровської областей; у 1935 р. 9,8 тис. сімей переселено з Вінницької та Київської до Донецької, Дніпропетровської, Харківської областей.

Зовнішня сільська міграція складається з дев'яти потоків, причому сім – це міграція з республіки за її межі, решта два – в Україну з-за її меж:

1. *Вивезення ув'язнених у концтабори (ГУЛАГ), 1929–1938 рр.* Джерелами даних слугували праці дослідників⁴⁰. Загальна кількість в'язнів становила

³⁸ Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasiuk A. Demography of a man-made human catastrophe... – P.53–80.

³⁹ Див.: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: У 18 т. / І.Юхновський, В.Верстюк, В.Борисенко, Г.Боряк, Л.Бур'ян, О.Веселова, Л.Гриневич, Г.Сфіменко, С.Кульчицький, Н.Лісунова, В.Марочко, О.Мовчан, Г.Папакін, І.Рикун, В.Теліщак, Н.Топішко та ін. – К., 2008; *Сфіменко Г.* Переселення та депортації в постголодоморні роки (1933–1936): порайонний зріз // Мапа: Цифровий атлас України [Електронний ресурс]: <http://gis.huri.harvard.edu/images/pdf/Relocation-1933-1936.pdf>

⁴⁰ *Нікольський В.М.* Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // Український історичний журнал. – 2001. – №2. – С.74–89; *Мозохин О.Б.* Статистика репресивної діяльності органів безпеки СРСР (1921–1953) [Електронний ресурс]: <http://istmat.info/node/255>; Реабілітовані історією: У 27 т. – К., 1994–2001; *Земсков В.Н.* Спецпоселенці в СРСР, 1930–1960. – Москва, 2005. – 306 с.

284,6 тис. осіб. Інформація про число засуджених по областях наявна для 1937 та 1938 рр.; близько 90% із них становили чоловіки⁴¹. Зокрема 64,3 тис. осіб, відправлених у табори впродовж 1937–1938 рр., розподілено по областях таким чином: 24,2 тис. – у Вінницькій; 10,7 тис. – у Київській; 8,2 тис. – у Донецькій; 6,3 тис. – у Харківській; 5,7 тис. – в Одеській; 5,2 тис. – у Дніпропетровській; 2,6 тис. – у Чернігівській; 1,4 тис. – у Молдавській автономії. Для 1929–1936 рр. статистика доступна тільки для України у цілому, оцінку щорічної кількості ув'язнених на загальному рівні проведено в попередньому дослідженні⁴². Ці річні цифри було розподілено по областях на основі пропорцій за 1937–1938 рр.

2. *Виселення куркулів, 1930–1933 рр.* Відповідні дані виявлено в низці архівних документів та публікацій⁴³. Загальне число виселених куркулів становить 364,5 тис. осіб. Детальна інформація про цей потік у розрізі 40 округ є для 1930 р.; її було перераховано в межі 7 областей. 111,4 тис. куркулів, висланих у 1930 р. за межі УСРР, розподілено по областях таким чином: 24,4 тис. осіб – з Одеської; 19,6 тис. – із Харківської; по 18,1 тис. – з Вінницької та Київської; 17,5 тис. – із Дніпропетровської; 7,2 тис. – з Донецької; 3,6 тис. – із Чернігівської; 3,1 тис. – з Молдавської АСРР. Інформація про число куркулів, виселених у 1931–1933 рр., доступна лише для республіки у цілому. Зокрема вона становила 194,1 тис. осіб – у 1931; 15,0 тис. – у 1932; 44,0 тис. – у 1933 рр. Цю чисельність було розподілено по областях, використовуючи пропорції для 1930 р.

3. *Вимушена міграція селян за межі республіки, 1929–1933 рр.* Статистика цього напрямку міграції доволі фрагментарна та ненадійна, оскільки більшість таких переміщень припадає на період Голодомору⁴⁴. За нашою оцінкою вона становить 532,2 тис. осіб у 1929–1933 рр. Загальну кількість мігрантів по окремих роках узято з попереднього дослідження⁴⁵. Її було розподілено по областях пропорційно до чисельності сільського населення.

4. *Організовані сільськогосподарські переселення в інші республіки, 1927–1930 рр.* Стали продовженням попередніх кампаній щодо переселення селян із радянської України до Сибіру й на Далекий Схід. Загалом у 1927–1930 рр. виїхало 120,0 тис. осіб⁴⁶. Щорічну кількість переселених для

⁴¹ Голотик С.И., Минаев В.В. Население и власть: Очерки демографической истории СССР 1930-х гг. – Москва, 2004. – 316 с.

⁴² Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasiuk A. Demography of a man-made human catastrophe... – P.53–80.

⁴³ Див.: Государственный архив Российской Федерации. – Ф.9414. – Оп.1. – Д.1943, 1944; Ф.9479. – Оп.1. – Д.2; Сталинские депортации: 1928–1953 / Под общ. ред. акад. А.Н.Яковлева; сост. Н.Л.Поболь, П.М.Полян. – Москва, 2005. – 904 с.; Бугай Н.Ф. Поляки России: поиск истины (принудительное переселение, возвращение, судьбы). – Москва, 2013. – 387 с.

⁴⁴ РГАЭ. – Ф.1562. – Оп.20. – Д.22, 29, 30, 73; Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – 126 с.

⁴⁵ Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasiuk A. Demography of a man-made human catastrophe... – P.53–80.

⁴⁶ Гршфельд А. Міграційні процеси на Україні (в світлі перепису 1926 р.). – Х., 1930. – 87 с.; Платунов Н.И. Переселенческая политика советского государства и её осуществление в СССР (1917 – июнь 1941 гг.). – Томск, 1976. – 283 с.; Рыбаковский Л.Л. Население Дальнего Востока за 150 лет. – Москва, 1990. – 170 с.

республіки розподілено по областях пропорційно до чисельності сільського населення.

5. *Депортація поляків та німців до Казахстану, 1936 р.* Із Вінницької й Київської областей, які межували з тодішньою Польщею (Галичина, Волинь), у 1936 р. до Казахстану було депортовано 14,9 тис. селянських родин (60 тис. осіб)⁴⁷. Ми розподілили цю кількість по областях пропорційно до чисельності сільського населення.

6. *Еміграція євреїв, 1929–1938 рр.* Щоб обрахувати число євреїв, які виїхали з республіки впродовж цього періоду, ми використали метод етнодемографічного балансу⁴⁸. За нашою оцінкою близько 57,0 тис. євреїв емігрували в 1927–1938 рр. Це число було розподілене по роках на основі інформації з низки джерел⁴⁹. Розподіл по областях проведено пропорційно до чисельності євреїв у кожній із них.

7. *Організований набір робочої сили з сільської місцевості України на новобудови в інших регіонах СРСР, 1935–1938 рр.* Інформація про цей міграційний потік фрагментарна⁵⁰. Згідно з нашими розрахунками, у ці переселення було залучено близько 170,5 тис. селян із Вінницької, Київської, Чернігівської та Одеської областей, а також Молдавської автономії. Щорічна кількість селян, розрахована нами в попередньому дослідженні⁵¹, розподілена в регіональному розрізі пропорційно до чисельності сільського населення областей.

8. *Переселення селян із Білорусії й Росії до України, 1933–1934 рр.* Голод 1932–1934 рр. залишив багато сіл України практично безлюдними, і радянський уряд вирішив заселити їх селянами з інших республік⁵². У другому півріччі 1933 р. було переселено 27,1 тис. сімей (137,8 тис. осіб) із Білорусії та з чотирьох регіонів РСФРР: Горьківський край, Ярославська, Західна та Центрально-Чорноземна області. Їх переселено в такі області УСРР: 44,3 тис. осіб – у Харківську; 39,6 тис. – у Дніпропетровську; 34,6 тис. – в Одеську; 19,3 тис. – у Донецьку. Однак значна частина цих переселень виявилася тимчасовою. Станом на березень

⁴⁷ Сталинские депортации: 1928–1953. – 904 с.; *Бугай Н.Ф.* Поляки России: поиск истины... – 387 с.; *Єфіменко Г.* Переселення та депортації в постголодоморні роки (1933–1936)... За результатами дослідження Г.Єфіменка, з України до Казахстану у вересні 1936 р. було депортовано 15 тис. господарств поляків і німців, що становило майже 70 тис. осіб.

⁴⁸ *Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasiuk A.* Demography of a man-made human catastrophe... – P.53–80.

⁴⁹ *Гіришфельд А.* Міграційні процеси на Україні... – 87 с.; *Вейцблїт І.* Рух єврейської людності на Україні періоду 1897–1926. – К., 1930. – 175 с.; *Винниченко І.* Україна 1920–1980-х: депортації... – 126 с.; *Лескова Т.А.* Государственное регулирование миграционных процессов на юге Дальнего Востока России в 20–30-е гг. XX в.: Дис. ... канд. ист. наук. – Благовещенск, 2002. – 219 с.; *Рудник В.В.* Миграционные процессы и их роль в формировании населения Сибири: Дис. ... канд. экон. наук. – Омск, 2006. – 183 с.

⁵⁰ *Козін І.С.* Довідник по організованому набору робочої сили. – К., 1936. – 116 с.; *Винниченко І.* Україна 1920–1980-х: депортації... – 126 с.; РГАЭ. – Ф.1562. – Оп.20. – Д.73, 75–76, 118, 143, 145.

⁵¹ *Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasiuk A.* Demography of a man-made human catastrophe... – P.53–80.

⁵² *Єфіменко Г.* Переселення та депортації в постголодоморні роки (1933–1936)...; Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.6583–6585, 6392.

1935 р. принаймні половина переселенців повернулася на попередні місця проживання⁵³.

9. *Виселення куркулів із Середньої Азії до України, 1931 р.* Політика нищення куркулів як класу не обмежувалась європейською частиною СРСР – розкуркулення зазнали також і заможні селяни Середньої Азії (баї). Згідно з нашою оцінкою, близько 3 тис. родин куркулів (16,0 тис. осіб) з Узбекистану було переселено в понад 40 сіл Одеської області⁵⁴.

Систематизація та аналіз наведених вище даних дали нам змогу провести оцінку щорічного сальдо сільської міграції в кожній області з підсумком по Україні в –4520,8 тис. осіб за 1927–1938 рр. Сальдо сільської міграції за цей період було від'ємним для всіх областей, при цьому у Дніпропетровській абсолютна величина його найбільша: –1045,1 тис. осіб. Обчисливши різницю між сальдо міграції міського й сільського населення отримуємо сальдо міграції для республіки у цілому, що становить, за нашою оцінкою, –718,1 тис. осіб (див. табл.2).

Більш детальна інформація щодо рекласифікації населених пунктів, отримана у ході дослідження на рівні областей, дала нам змогу уточнити оцінки загального сальдо міграції міського й сільського населення порівняно з попереднім дослідженням для України у цілому⁵⁵. Зокрема сальдо міського населення із 4108,3 тис. змінилося на 3802,7 тис., а сальдо міграції сільського населення з –4826,4 тис. змінилося на –4520,8 тис. Були також неістотні поправки до загального числа померлих, що в підсумку призвело до незначних змін в оцінках прямих втрат міського й сільського населення: у містах абсолютне число втрат зменшилося на 2%, а у селах – збільшилося на 0,2%. Загальне число прямих втрат населення України не змінилося.

Реконструкція чисельності населення областей, 1927–1939 рр.

Реконструкцію чисельності міського й сільського населення 8 регіонів було зроблено у два кроки: 1) для загальної чисельності населення; 2) для чисельності населення за статтю та віком. Маючи скориговану чисельність населення за переписами, а також скориговані на недооблік числа народжених, померлих і сальдо міграції, ми потребували ще одного елемента для реконструкції – а саме інформацію про рекласифікацію населених пунктів. Адміністративно-територіальні перетворення відбулися в 1930, 1936 та 1938 рр. Вони були доволі значними, справили істотний вплив на чисельність міського й сільського населення в багатьох областях.

⁵³ *Сфіменко Г.* Переселення та депортації в постголодоморні роки (1933–1936)... – С.143–148.

⁵⁴ *Винниченко І.* Україна 1920–1980-х: депортації... – 126 с.; Голод 1932–1933 рр. в Україні: Причини та наслідки. – К., 2003. – 888 с.; *Земсков В.Н.* Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960. – 306 с.

⁵⁵ *Левчук Н.М., Боряк Т.Г., Воловина О., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б.* Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки // Український історичний журнал. – 2015. – №4. – С.84–112; *Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Koubasiuk A.* Demography of a man-made human catastrophe... – P.53–80.

Табл.2

**Баланс зміни чисельності міського й сільського населення
республіки по областях, 1927–1938 рр. (тис. осіб)**

А – УСЕ НАСЕЛЕННЯ									
Регіон	Населення на 1 січня 1927 р.	Число народжених	Число померлих	Сальдо міграції	Населення на 1 січня 1939 р.	Середньорічний приріст (%)	Середньорічний загальний приріст (%)		
УСРР, у т. ч.:	29316,3	11685,0	10169,6	-718,1	30113,8	0,42	0,22		
Вінницька обл.	4405,1	1678,2	1523,3	-498,9	4061,1	0,29	-0,68		
Київська обл.	5877,6	2182,0	2301,4	-518,3	5239,9	-0,17	-0,96		
Чернігівська обл.	2812,6	1010,8	840,0	-354,2	2629,2	0,49	-0,56		
Харківська обл.	5784,4	2074,7	2169,8	-178,0	5511,4	-0,14	-0,40		
Донецька обл.	3007,5	1746,8	1123,5	1217,7	4848,5	1,57	3,98		
Дніпропетровська обл.	3548,9	1509,6	1067,0	-228,8	3762,7	0,98	0,49		
Одеська обл.	3302,7	1220,4	941,7	-114,0	3467,4	0,68	0,41		
Молдавська АРСР	577,5	262,5	202,9	-43,6	593,5	0,82	0,23		
Б – МІСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ									
Регіон	Населення на 1 січня 1927 р.	Число народжених	Число померлих	Сальдо міграції	АТП	Населення на 1 січня 1939 р.	Середньорічний приріст (%)		
УСРР, у т. ч.:	5322,4	2463,2	1650,0	3802,7	1103,6	11041,8	1,18		
Вінницька обл.	537,2	154,7	105,1	-28,9	-18,8	539,2	0,74		
Київська обл.	1065,5	321,2	251,7	377,8	2,2	1515,1	0,53		
Чернігівська обл.	344,5	101,0	76,2	216,5	-138,9	447,0	0,58		

Закінчення табл.2

В – СІЛЬСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ										
Регіон	Населення на 1 січня 1927 р.	Число народжених	Число померлих	Сальдо міграції	АТП	Населення на 1 січня 1939 р.	Середньорічний природний приріст (%)			
Харківська обл.	981,5	357,2	263,5	587,2	238,4	1900,8	0,76			
Донецька обл.	942,8	889,3	524,5	1502,4	760,6	3570,7	2,73			
Дніпропетровська обл.	573,4	357,8	211,9	816,4	204,8	1740,5	1,89			
Одеська обл.	797,8	251,8	199,8	329,2	27,3	1206,3	0,53			
Молдавська АСРР	79,6	30,1	17,4	2,1	27,9	122,3	1,23			
УСРР, у т. ч.:	23994,0	9221,8	8519,6	-4520,8	-1103,6	19071,8	0,24			
Вінницька обл.	3867,9	1523,5	1418,2	-470,0	18,8	3521,9	0,22			
Київська обл.	4812,1	1860,8	2049,7	-896,1	-2,2	3724,8	-0,33			
Чернігівська обл.	2468,1	909,8	763,8	-570,8	138,9	2182,2	0,48			
Харківська обл.	4802,9	1717,5	1906,2	-765,2	-238,4	3610,6	-0,33			
Донецька обл.	2064,8	857,5	599,1	-284,7	-760,6	1277,8	0,98			
Дніпропетровська обл.	2975,6	1151,8	855,2	-1045,1	-204,8	2022,2	0,79			
Одеська обл.	2504,8	968,6	741,9	-443,2	-27,3	2261,0	0,72			
Молдавська АСРР	497,9	232,4	185,5	-45,7	-27,9	471,2	0,75			

Примітки: 1 – АТП – адміністративно-територіальні перетворення.
Джерело: авторські розрахунки.

Так, у 1930 р. ЦСУ УСРР запровадило новий перелік міських поселень, що значно відрізнявся від такого під час перепису 1926 р. Як наслідок, у більшості областей, за винятком Донецької та Дніпропетровської, окремі міські поселення стали сільськими. Це стосувалося тих населених пунктів, що мали невелику чисельність населення та високий відсоток зайнятих у сільському господарстві. Донецька й Дніпропетровська області були винятком – тут багато сільських поселень, навпаки, було перетворено на міські. У результаті рекласифікації в 1930 р. чисельність сільського населення республіки збільшилася на 194,1 тис. осіб.

Пізніше, готуючись до переписів 1937 та 1939 рр., нові адміністративно-територіальні перетворення було запроваджено в 1936 і 1938 рр. Вони відбулися в одному напрямі: сільські поселення стали міськими. Зокрема 1936 р. внаслідок таких адміністративно-територіальних перетворень міське населення УСРР збільшилося на 1077,7 тис., а в 1938 р. – на 219,9 тис. осіб. Дві третини цього приросту припало на Донецьку й Дніпропетровську області⁵⁶.

Остаточну реконструйовану загальну чисельність населення 8 регіонів для 1927 та 1939 рр. представлено в табл.2. Середньорічний показник природного приросту (природний приріст – це різниця між числом народжених і числом померлих) за міжпереписний період становить у республіці 0,4%. Київська й Харківська області мають від'ємні показники, тоді як в інших середньорічні показники природного приросту не перевищують 1% (за винятком Донецької з 1,6%).

Чисельність міського населення радянської України в підсумку впродовж 1927–1939 рр. збільшилася в усіх регіонах: показник природного приросту становив 1,2% у середньому за рік. Донецька область відзначалася найвищим показником – 2,7%, далі йшли Дніпропетровщина з 1,9% та Молдавська АСРР з 1,2%. Для інших областей показник коливається від 0,5% до 0,8%. Середньорічний показник природного приросту сільського населення республіки в 1927–1939 рр. становив лише 0,2%. При цьому Київська й Харківська області для кожної мали природне зменшення на рівні –0,3% у середньому за рік. Для всіх інших регіонів спостерігався природний приріст сільського населення, але він був незначним (менше 1%).

Прямі втрати від Голодомору

Прямі втрати внаслідок Голодомору (втрати через надсмертність) обчислюються як різниця між реальним числом смертей у період голоднечі та їх гіпотетичною кількістю, що могла б бути за умови відсутності голоду. Ми обчислили кількість гіпотетичних смертей за умови відсутності голоду на основі гіпотетичних повікових коефіцієнтів смертності, отриманих шляхом лінійної екстраполяції відповідних показників між 1931 і 1935 рр., тобто часом до початку й після голоду, коли смертність уважалась «нормальною».

⁵⁶ Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 р. ... – 213 с.; Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 р. – Х., 1933. – 176 с.; Довідник адмінтерподілу УСРР за станом на 15 грудня 1935 р. – Х., 1936. – 228 с.; Районные центры и административно-территориальное деление СССР на 1 октября 1936 г. – Москва, 1936. – 90 с.; Административно-территориальное деление союзных республик на 1 октября 1938 г. – Москва, 1938. – 329 с.; Административно-территориальное деление союзных республик на 1 марта 1939 г. // Ведомости Верховного Совета РСФСР. – Москва, 1939. – 298 с.

Табл.3

Прямі втрати від Голодомору (через надсмертність) по областях УСРР, 1932–1934 рр.

Регіон	А – УСЕ НАСЕЛЕННЯ						
	Тис.				На 1000 населення		
	1932 р.	1933 р.	1934 р.	1932–1934 рр.	1932 р.	1933 р.	1934 р.
УСРР, у т. ч.:	250,0	3529,2	163,3	3942,5	8,0	119,3	5,9
Вінницька обл.	27,0	497,3	21,1	545,5	5,9	114,6	5,2
Київська обл.	83,9	991,5	35,4	1110,8	13,7	178,7	7,0
Чернігівська обл.	17,6	205,4	31,2	254,2	6,0	73,7	11,9
Харківська обл.	46,9	969,9	20,8	1037,6	7,8	178,9	4,2
Донецька обл.	28,7	175,2	26,9	230,8	7,0	41,1	6,4
Дніпропетровська обл.	20,6	331,3	16,5	368,4	5,4	91,6	4,7
Одеська обл.	19,6	300,3	7,0	326,9	6,1	98,8	2,4
Молдавська АСРР	5,7	58,2	4,4	68,3	9,6	102,4	8,1
Регіон	Б – МІСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ						
	Тис.				На 1000 населення		
	1932 р.	1933 р.	1934 р.	1932–1934 рр.	1932 р.	1933 р.	1934 р.
УСРР, у т. ч.:	48,8	193,9	50,6	293,4	7,0	26,8	6,9
Вінницька обл.	3,1	14,6	2,0	19,7	7,6	35,8	5,0
Київська обл.	11,2	44,4	10,2	65,8	11,5	46,7	10,5
Чернігівська обл.	2,6	11,1	3,8	17,4	9,0	39,6	13,7

Наші оцінки прямих втрат населення внаслідок голоду по областях УСРР представлено в табл.3 у трьох розрізах: усе населення, міське, сільське. За результатами проведених розрахунків втрати через надсмертність для республіки у цілому становлять 3,9 млн осіб у 1932–1934 рр., у тому числі 250,0 тис. – у 1932 р.; 3529,2 тис. – у 1933 р.; 163,3 тис. – у 1934 р. (частина А). У всіх областях більшість втрат припадає на 1933 р. Зокрема в п'яти – 90% і більше, у Донецькій – 76%, Чернігівській – 81%, Молдавській АСРР – 85% втрат.

У Київській області абсолютні втрати через надсмертність – найбільші, сягаючи 1110,8 тис. Далі йдуть Харківська, де втрати становлять 1037,6 тис., та Вінницька з 545,5 тис. області. Прямі втрати для Донецької, Чернігівської, Одеської, Дніпропетровської областей лежать у межах від 230,8 тис. до 368,4 тис. У Молдавській автономії абсолютні втрати населення були найменшими, становлячи 68,3 тис.

Як відомо, на абсолютну величину втрат безпосередньо впливає чисельність населення. Щоб провести коректний порівняльний регіональний аналіз, необхідно розрахувати відносні показники втрат. У 1933 р. втрати через надсмертність в УРСР становлять 119 смертей у розрахунку на 1000 населення. У Київській та Харківській областях показники максимальні (179 на 1000 населення). Далі йдуть Вінниччина та Молдавська АСРР (115 і 102 відповідно). Донецька область має найнижчий показник (41 на 1000 населення). У 1934 р. відносні показники втрат були нижчими, ніж 1932 р. в усіх областях, за винятком Чернігівської, де відносні втрати були вищими в 1934 р., аніж у 1932 р.

Показники, представлені в останній колонці табл.3, подають кумулятивні відносні втрати за три роки голоду, обчислені як загальне абсолютне число втрат у 1932–1934 рр., поділене на середньорічне населення 1933 р. й помножене на 1000. Якщо ми поділимо цей показник на 10, то отримаємо приблизне значення відсотку населення 1933 р., яке померло внаслідок голоду. Таким чином, загальні втрати через надсмертність у 1932–1934 рр. становлять близько 13% від чисельності населення УСРР у 1933 р., при цьому Київська область має найвищий показник втрат (20%), тоді як Донецька – найнижчий (5%).

Втрати через надсмертність міського населення становлять 293 тис., у тому числі 49,0 тис. – у 1932 р.; 194,0 тис. – у 1933 р.; 51,0 тис. – у 1934 р. (див. табл.3, част.Б). 66% втрат у містах припало на 1933 р. Відносні втрати через надсмертність серед міського населення становлять 7,0 – у 1932 р.; 26,8 – у 1933 р.; 6,9 – у 1934 р. та майже 40 – для періоду 1932–1934 рр. (у розрахунку на 1000 населення). Концентрація міських прямих втрат у 1933 р. лежить у межах від близько 80% (Харківська й Одеська області) до 41% (Донеччина).

Із загального числа втрат через надсмертність у 3,9 млн на сільських жителів припадає 3,6 млн, 91% з яких – у 1933 р. Така висока концентрація надлишкових смертей сільського населення в той рік простежується в усіх областях: від 82% – у Чернігівській до 94% – у Харківській. Прямі щорічні втрати в розрахунку на 1000 сільського населення становлять 8,3 – у 1932 р.; 149,4 – у 1933 р.; 5,5 – у 1934 р. Кумулятивні втрати за 1932–1934 рр. досягають майже 164 у розрахунку на 1000 населення.

Обговорення результатів

Цей підрозділ нашої статті базується на проведеному проф. С.Плохієм аналізі регіональних відмінностей прямих втрат населення внаслідок Голодомору⁵⁷. Ми систематизували основні положення, викладені у статті С.Плохія, доповнили їх кількісним аналізом та поглибили дослідження новими аргументами.

Як зазначено вище, динаміка Голодомору в містах дуже відрізнялася від такої у селах і вимагає окремого, детальнішого аналізу. У цій статті ми пропонуємо коротке обговорення втрат міського населення, а потім детальний аналіз регіонального розподілу прямих втрат у сільській місцевості.

Регіональний розподіл втрат через надсмертність серед міського населення. Наявні дослідження Голодомору фокусуються, головним чином, на втратах серед селян. Наше дослідження показало, що голод значно вплинув і на жителів міст. Прямі відносні втрати міського населення в 1932–1934 рр. становлять 6,9% і 6,2% на Київщині та Чернігівщині відповідно, лежать у межах від 2,6% у Донецькій до 4,8% у Вінницькій областях (див. табл.3).

Очікувано, що втрати сільського населення перевищують втрати міського. Водночас виявилось, що міські втрати вищі за сільські в 1934 р. і становлять 6,9 та 5,5 у розрахунку на 1000 населення відповідно. Цей несподіваний результат можна пояснити через аналіз відносин між містом і селом під час Голодомору. Політика радянського уряду щодо контролю над виробництвом сільськогосподарської продукції через колективні господарства передбачала відповідальність держави за постачання й забезпечення міського населення продовольством. З огляду на зростаючий продовольчий дефіцит у містах у 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову «Про запровадження єдиної системи постачання працюючих за заборними книжками в 1931 р.» (тобто за картковою системою). Ключові елементи цієї постанови і її наслідки були такими (курсив наш – *Авт.*):

«Тільки ті, хто працював у державному секторі економіки (промислові підприємства, державні, військові організації та установи, радгоспи), а також їх утриманці отримували забірні книжки. Поза державною системою постачання опинилися селяни та позбавлені політичних прав, що становили понад 80% населення країни. Навіть розміри пайка залежали від того, наскільки люди, що його отримували, були важливими для процесу індустріалізації... Із початку 1931 р. у країні існували 4 списки постачання: *особливий, перший, другий, третій*. Їх називали *списки міст*, але насправді це були групи промислових об'єктів, оскільки підприємства того самого міста могли належати до різних списків постачань. Особливий та перший списки мали пріоритет у постачанні та включали визначальні промислові підприємства Москви, Ленінграда, Баку, Донбасу, Караганди, Східного Сибіру, Далекого Сходу та Уралу. Споживачі особливого й першого списків становили лише 40% від загальної

⁵⁷ *Ploky S. Mapping the Great Famine... – P.375–405.*

кількості тих, хто отримував пайки, але на них припадало близько 80% усього продовольчого постачання. Другий і третій списки включали малі та неіндустріальні міста»⁵⁸.

На систему продовольчого забезпечення в період голоду впливали два протилежних процеси: швидке зростання чисельності міського населення, викликане політикою індустріалізації, та зниження темпів аграрного виробництва через протидію селянства колективізації й посилення дезорганізації сільсько-господарського сектору⁵⁹. Це призвело до поступового скорочення офіційних норм постачання, особливо для нижчих списків, унаслідок чого дедалі більше міських жителів опинялися без будь-якої продовольчої допомоги. У 1934 р. в багатьох містах голод сягнув критичного рівня, і відносні показники надсмертності серед міських жителів перевищили такі серед сільського населення.

Регіональний розподіл втрат через надсмертність серед сільського населення. Цей підрозділ розподілено на декілька частин, в яких обговорюються різні фактори, що могли б пояснити неочікуваний регіональний розподіл прямих втрат сільського населення внаслідок Голодомору, показаний на ілюстр.1. Спочатку представлено чотири гіпотези щодо пояснення розподілу втрат по областях республіки та розкрито їх суть. Далі, оскільки показники надсмертності зазнали різких змін між 1932 і 1933 рр., розглянуто чинники, пов'язані з початком голоду та регіональним розподілом прямих втрат у 1932 р. Наприкінці того року північно-центральні області УСРР мали нижчі рівні колективізації, ніж південні, але вищі рівні виконання плану хлібозаготівель. Ця явна суперечність спонукала нас дослідити опір колективізації та хлібозаготівлям і репресії з боку радянського уряду з метою придушення цього опору. Проаналізовано також стрімкий підйом надсмертності впродовж першої половини 1933 р., його зв'язок із продовольчою «допомогою».

Чотири гіпотези. Запропоновано декілька основних гіпотез для пояснення регіонального розподілу втрат через надсмертність у сільській місцевості УСРР: історична, екологічна, прикордонна, економічна.

Історична гіпотеза. Голод 1921–1923 рр. вплинув на південні зернові регіони України, і можна було б припустити, що вони також були найбільш враженими внаслідок голоду 1932–1934 рр.⁶⁰ Однак ілюстр.1 спростовує це припущення: найбільших втрат унаслідок голоду 1932–1934 рр. зазнали північно-центральні Київська й Харківська області.

Екологічна гіпотеза. Україна поділяється на три природних зони: мішані ліси (Полісся), лісостеп, степ. Полісся вкрите лісами, помережане заболоченою місцевістю й має багату природню рослинність. Степова рівнинна зона характеризується здебільшого трав'яною рослинністю з невеликою кількістю кущів і дерев або їх відсутністю. Лісостеп – перехідна зона, із лісною місцевістю на півночі та степом на півдні.

⁵⁸ *Osokina E.* Our Daily Bread: Socialist Distribution and the Art of Survival in Stalin's Russia, 1927–1941. – Armonk, NY; London (UK), 2001. – P.61–62.

⁵⁹ *Левчук Н.М., Боряк Т.Г., Воловина О., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б.* Втрати міського й сільського населення України... – С.84–112.

⁶⁰ *Plokhly S.* Mapping the Great Famine... – P.378.

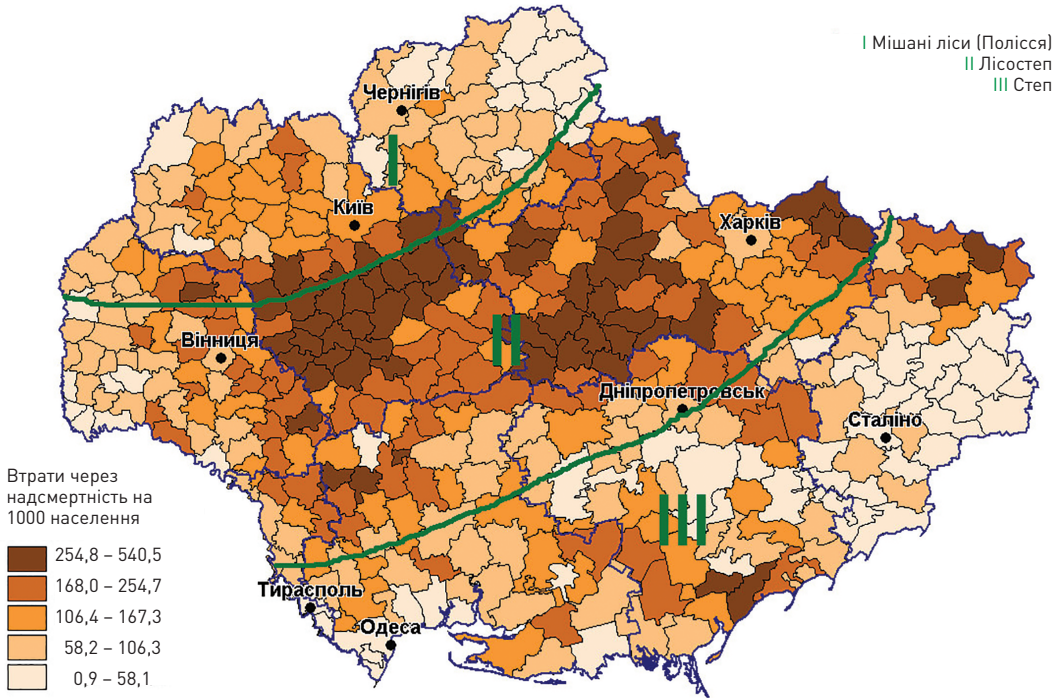

Ілюстр.1. Прямі втрати сільського населення (через надсмертність) у 1932–1934 рр. по областях УСРР у розрахунку на 100 населення

Згідно з екологічною гіпотезою, відносні показники надсмертності мали бути найнижчими в Поліській зоні й найвищими – у степовій. Це пояснюється тим, що в разі конфіскації зерна чи всіх харчових запасів можна було знайти бодай якусь їжу в лісах і на луках Полісся, натомість у степу такої можливості не було. Лісостеп за рівнем втрат посідав би проміжну позицію.

Адміністративний поділ республіки того часу у складі 7 областей не дає змоги простежити природні зони, оскільки вони перетинають межі областей. Однак на основі детальної статистики природного руху населення в 1933 р., що була в нашому розпорядженні, ми провели оцінку втрат через надсмертність у 1933 р. на рівні адміністративних районів, представлену на ілюстр.2. Це дає підстави стверджувати, що екологічна гіпотеза не пояснює регіональні варіації в рівні надсмертності, оскільки смуга найвищих відносних втрат пролягла через лісостепову, а не степову зону.

Прикордонна гіпотеза. Ілюстр.2 також свідчить, що відносні показники прямих втрат знижувалися в міру наближення до кордонів із Польщею та Румунією (Київська, Вінницька області, Молдавська АСРР). Це відповідає прикордонній гіпотезі, запропонованій А.Шляхтером: «Досліджуючи регіональну неоднорідність у поширенні голоду та його наслідків у регіонах прикордоння, вважаємо, що ці відмінності стали наслідком поєднання офіційної політики та

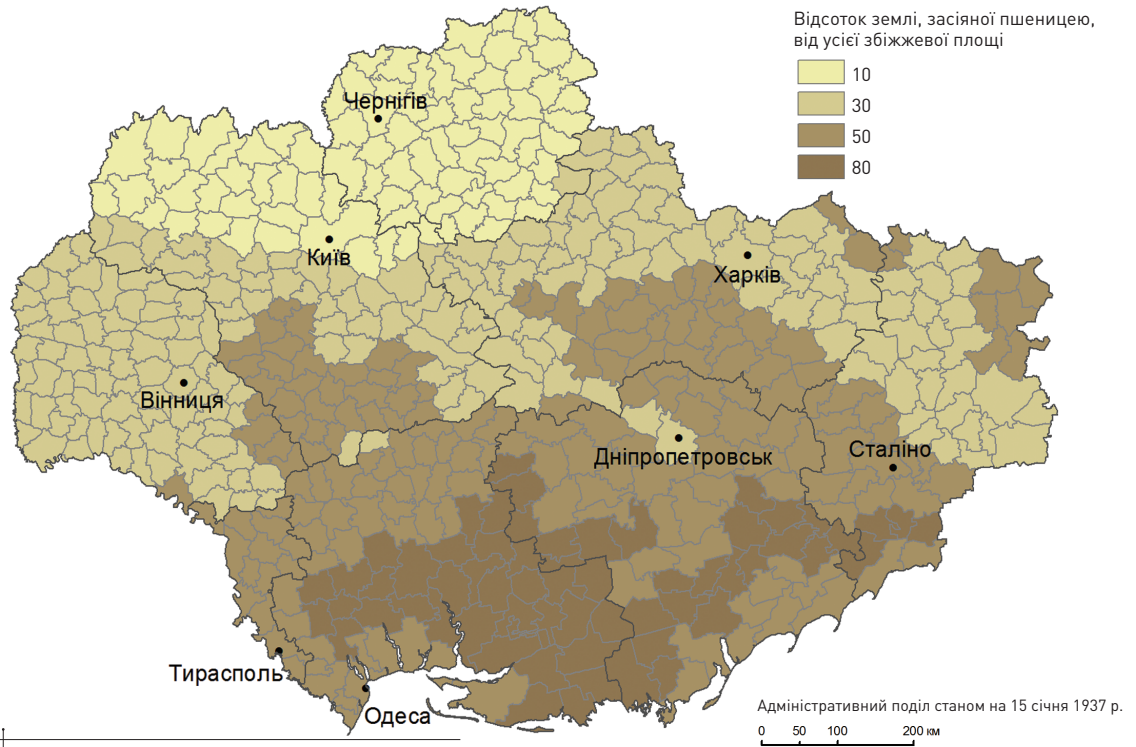
Ілюстр.2. Втрати сільського населення через надсмертність у 1932–1934 рр. по адміністративних районах УСРР та природних зонах у розрахунку на 1000 населення

стратегій виживання мешканців прикордонної смуги»⁶¹. По-перше, з огляду на прикордонне становище політика насильницької колективізації та конфіскації зерна тут була менш жорсткою; по-друге, є припущення, що ці райони мали певний пріоритет у постачанні продовольства через свій особливий статус; по-третє, можливість нелегального перетину кордону з метою отримання продовольства від родичів збільшувала шанси вижити. Як наслідок, втрати населення на західному прикордонні є меншими.

Економічна гіпотеза. Ураховуючи неспроможність екологічної гіпотези пояснити просторові відмінності у втратах населення, С.Плохій припускає, що «екологічний чинник мав також вплив, але зовсім в іншому розумінні, аніж у період голоду 1920-х рр. Напередодні та під час Великого голоду в Україні екологічний чинник мав певний вплив на людські дії, зокрема на урядову політику, яка в кінцевому рахунку призвела до колосальних смертельних наслідків»⁶². Ідеться про те, що у центрі уваги Москви перебували зернові південні регіони УСРР через їх ключову роль у вирощуванні зерна, так потрібного Й.Сталіну для реалізації його планів, тоді як інші було залишено наодинці з власними ресурсами.

⁶¹ Shlyakhter A. Smugglers and Commissars: Contraband Trades, Soviet Solutions, and the Making of the Soviet Border Strip, 1917–1939: PhD diss., University of Chicago. Forthcoming publ., incl. ch. 10, Borderness and famine: Why did fewer people starve to death in Soviet Ukraine’s western border districts during the Holodomor, 1932–34?. – P.1–2.

⁶² Ploky S. Mapping the Great Famine... – P.379.

Ілюстр.3. Зони вирощування пшениці, 1937 р.

На ілюстр.3 показано зони вирощування пшеничних культур у 1937 р., що може бути використано для уявлення про просторовий розподіл зернових регіонів у 1932–1934 рр. Так, основні зони були в Одеській, Дніпропетровській, Донецькій областях, а також у Молдавській автономії, тоді як у Чернігівській на них припадало лише 10% посівної площі. Сільське господарство Київської, Харківської та Вінницької областей було більш диверсифікованим – вирощування зерна поєднувалося з цукровим буряком, картоплею, бобовими. Таким чином, радянська політика підтримки південних зернових областей мала економічне підґрунтя.

У ситуації загальної сільськогосподарської кризи 1932 р. повинні були прийняті рішення про пріоритети в розподілі ресурсного забезпечення. Згідно з економічною гіпотезою, більш прихильне ставлення та підтримка урядом південних зернових областей сприяло нижчим рівням втрат населення тут порівняно з рештою регіонів України. Порівняння ілюстр. 1 і 3 свідчить, що це твердження вірне лише частково. Хоча назагал південні області мали нижчі втрати, аніж північні, були й винятки. Так, у степовій зоні Донеччина мала значно нижчі відносні показники втрат, аніж Дніпропетровська, Одеська області та Молдавська АСРР. У лісостеповій зоні Вінниччина мала набагато нижчі втрати, ніж Київщина й Харківщина, і рівень її втрат близький до областей степової зони. Чернігівщина також не узгоджується з економічною гіпотезою, оскільки її відносні втрати такі ж низькі, як і у Донецької області.

1932 р.: початок голоду. Щоб з'ясувати і краще зрозуміти причини відмінностей у втратах населення різних областей, необхідно окремо проаналізувати, що трапилося 1932 та 1933 рр., оскільки динаміка Голодомору у цей час радикально змінилася.

Регіональні відмінності у прямих втратах сільського населення існували вже у 1932 р. Київська область вирізняється найвищим рівнем надлишкових смертей у розрахунку на 1000 населення (14,2), далі йде Молдавська АСРР (9,6) та Харківщина (8,6). Втрати населення інших областей лежать у межах від 5,5 до 6,6 на 1000 населення (див. табл.3). Деякі причини такої ситуації в Київській та Вінницькій областях описано в листі до Й.Сталіна голови Ради народних комісарів УСРР В.Чубаря від червня 1932 р., який цитує С.Плохій:

«Насамперед не було взято до уваги неврожай бобових та ярих культур у цих районах, і для виконання плану хлібозаготівель нестачу по цих культурах перекривали продовольчими культурами. За загальної непосильності плану хлібозаготівель, основною причиною якої був більш низький врожай по Україні у цілому та колосальні втрати під час жнив (результат слабкого організаційно-господарського становища колгоспів та абсолютно недостатнє керівництво ними з районів і центру), практикувалася система повного вилучення в односібників хліба, включно з насінневими фондами, і майже повне вилучення всього наявного у колгоспах... На додачу до хлібозаготівель, такі самі методи було застосовано до заготівлі картоплі й, особливо, м'яса»⁶³.

Не кращою була ситуація на Харківщині. Голова ВУЦВК Г.Петровський, після своєї подорожі областю, писав Й.Сталіну у червні 1932 р., що «голод поглинув частину села... Місяць чи два знадобляться, поки з'явиться новий врожай... Це означає, що голод посилюватиметься»⁶⁴. До списку місцевостей, найбільш уражених голодуванням, що був укладений партійними функціонерами у Харкові у червні 1932 р., належало 10 районів Київської та 11 районів Вінницької областей, тоді як число таких у південних регіонах було набагато меншим. Критична ситуація на Київщині й Харківщині в 1932 р. підтверджується високими відносними показниками втрат населення у цих двох областях. Нижчий рівень втрат на Вінниччині був, імовірно, через нижчу смертність у прикордонних районах.

1932 р. ключову роль у початку та розгортанні голоду відіграв план хлібозаготівель (див. табл.4). Він демонструє наміри радянського уряду щодо внеску республіки до загального сталінського плану заготівлі зерна й водночас окреслює становище різних регіонів. Загальний план хлібозаготівлі для УСРР у 1932 р. становив 5831,0 тис. т збіжжя. Ця цифра становила 90% від обсягу врожаю 1931 р. Регіональний розподіл цього плану показує, що запланована заготівля зерна в 1932 р. порівняно з 1931 р. для степових областей була вищою, аніж для лісостепових. Водночас встановлено вищі показники заготівлі

⁶³ Ploky S. Mapping the Great Famine... – P.383.

⁶⁴ Ibid.

незернових сільськогосподарських культур для лісостепової зони порівняно зі степовою. У плані також передбачалися вищі плани хлібозаготівель для одноосібників у лісостеповій зоні, що вочевидь відображало вищу питому вагу селян-одноосібників у цій зоні.

Табл.4

**План хлібозаготівель
для УСРР на 1932 р. по областях**

Region ¹	План 1932 р., у % від плану 1931 р.	Хлібозаготівельний план на 1932 р.		
		Тис. т	% незернових і фуражних культур	% плану, що припадав на одноосібників
УСРР, у т. ч.:	90,0	5831,0	9,7	17,1
Вінницька обл.	88,0	639,0	22,4	40,2
Київська обл.	65,5	511,0	26,0	41,1
Харківська обл.	74,5	1212,0	11,9	23,8
Донецька обл.	95,0	583,0	7,4	5,1
Дніпропетровська обл.	90,0	1441,0	5,3	6,8
Одеська обл.	140,0	1376,0	1,7	6,7
Молдавська АСРР	46,0	69,0	2,9	30,4

Примітки: 1 – Чернігівську область було утворено у жовтні 1932 р. із частин Харківської та Київської областей, тому в початковому плані хлібозаготівель 1932 р. вона входила до складу останніх.
Джерело: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упор. Р.Я.Піріг. – К., 2007. – С.242.

Офіційний план хлібозаготівель 1932 р. узгоджується з думками В.Чубаря про ситуацію в Київській і Вінницькій областях. Він підтверджує його слова про те, що неочікувано низькі збори незернових культур та сильна залежність від цього офіційного хлібозаготівельного плану мали зловісні наслідки. Провал урожаю призвів до швидкого поширення голоду в лісостеповій зоні внаслідок вилучення більшості зерна в колгоспах та запровадження ще більш суворих методів конфіскації до селян-одноосібників.

Поширення сильного голоду в багатьох районах лісостепової й, дещо меншою мірою, у степовій зонах змусило уряд УСРР⁶⁵ неодноразово звертатися з проханням знизити хлібозаготівельні плани. У результаті Й.Сталін був змушений прийняти реальну ситуацію, і впродовж 1932 р. хлібозаготівельні плани скоротили втричі: перше скорочення на 11% відбулося у серпні, два більших – у жовтні та наприкінці року (див. табл.5).

⁶⁵ Столицею Української СРР до 1934 р. був Харків.

Табл.5

**Скорочення плану хлібозаготівель
для УСРР упродовж 1932 р. по областях**

Регіон ¹	Початковий план		Скорочення плану (%)			План на січень 1933 р.		
	Млн пудів	Частка областей (%)	Серпень 1932 р.	Жовтень 1932 р.	Січень 1933 р.	Млн пудів	Загальне скорочення (%)	Частка областей (%)
УСРР, у т. ч.:	356	100	11	25	29	210	41	100
Вінницька обл.	39	11	23	12	0	26,5	32	13
Київська обл.	31	9	35	30	0	14	54	7
Харківська обл.	74	21	11	41	3,4	35,5	52	17
Дніпропетровська обл.	88	25	4,5	20	12	55,5	37	26
Одеська обл.	84	24	2,3	17	12	56	33	27
Донецька обл.	36	10	14	33	2	19	47	9
Молдавська АСРР	4	1	12	22	0	3	29	1

Примітки: 1 – Чернігівська область до жовтня 1932 р. входила до складу Харківської та Київської областей.

Джерело: Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упор. Р.Я.Пиріг. – К., 2007. – С.242, 298, 303–304, 355–356, 601–602.

Перше зниження плану хлібозаготівлі більшою мірою торкнулося лісостепової зони. Зокрема Київська область отримала найбільше скорочення – на 35%, Вінниччина – на 23%, Харківщина – на 11%. Натомість Одеська й Дніпропетровська області – лише на 2,3% і 4,5% відповідно. Донеччина мала скорочення плану на 14%, що було значно вищим, ніж у двох інших степових областях, і це спостерігалось також і під час наступних скорочень плану. Під час другого циклу переглядів Харківщина й Київщина знову отримали значні скорочення, що спонукало степові області також просити про більш суттєве зниження своїх планів. У підсумку хлібозаготівельні плани для Української СРР було скорочено на 41%. У Київській та Харківській областях – на понад половину. У Донецькій – на 47%, Вінницькій, Одеській і Дніпропетровській – на третину.

Табл.6

Виконання плану хлібозаготівель в УСРР станом на 1 січня 1933 р. по областях

Region	У % до річного плану				% колективізації на 1 жовтня 1932 р.
	Колгоспи	Радгоспи	Одноосібники	Загалом	
УСРР, у т. ч.:	78	86	72	77	69
Чернігівська обл.	92	96	68	78	47
Вінницька обл.	100	95	100	100	59
Київська обл.	100	101	90	100	67
Харківська обл.	85,5	92	44	77	72
Дніпропетровська обл.	70	82	54	69,5	85
Одеська обл.	73	70	57	72	84
Донецька обл.	76	77	85	76	84
Молдавська АСРР	89	40,5	108	93	68

Джерело: Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали... – С.571–572; Народне господарство УСРР: Статистичний довідник. – К., 1935. – С.205.

Показники виконання плану хлібозаготівель та рівень колективізації, представлені в табл.6, дають суперечливі результати. Станом на жовтень 1932 р. степові області досягли високого рівня колективізації, тоді як рівень колективізації лісостепових районів, а також Чернігівщини був значно нижчим. При цьому Київщина й Вінниччина на кінець 1932 р. виконали хлібозаготівельні плани на 100%, Харківщина – близько до 80%. Натомість лісостепові області – у середньому на 75%. Відмінності в показниках колективізації узгоджуються з намірами уряду пришвидшити колективізацію у зернових степових регіонах. Водночас результати виконання плану хлібозаготівель потребують детальнішого аналізу.

Дані про виконання планів доступні для колгоспів, радгоспів та одноосібників. Щодо перших двох відсоток виконання схожий для всіх областей у межах кожної зони; відсоток виконання вищий серед областей лісостепової зони, ніж серед степової. Причина відмінностей між лісостеповими і степовими областями полягає в різних показниках виконання плану по селянах-одноосібниках. Хоча їх було виконано на понад 50% у Дніпропетровській та Одеській, і на 85% – у Донецькій областях, це мало вплинуло на підсумки виконання тут плану через малу частку одноосібників. Натомість низький загальний рівень виконання плану на Харківщині спричинено дуже низьким показником стосовно одноосібників.

Опір та репресії в 1932 р. Чому, незважаючи на відносно низький рівень колективізації, лісостепові області УСРР, за винятком одноосібників на Харківщині, досягли такого надзвичайно високого рівня виконання плану хлібозаготівель у 1932 р.? Однією з можливих відповідей є те, що ці області

отримали істотні скорочення своїх планів хлібозаготівель (див. табл.5). Інша можлива відповідь – «жорстока політика місцевого партійного апарату щодо вилучення зерна у селянства» на Київщині й Харківщині у відповідь на їх активний та пасивний опір⁶⁶.

Табл.7

Окремі показники опору та репресій в УСРР по областях під час Голодомору

Реґіон ¹	Вихід із колгоспів			Число терактів ²	Натуральні штрафи		Число бригад для пошуку зерна серед одноосібників ²
	Кількість заяв	Кількість колгоспів	Кількість районів		Усього општрафвано ²	% одноосібників серед усіх општрафваних	
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
УСРР, у т. ч.:	14055	475	111	73	268	немає даних	49
Вінницька обл.	5800	219	42	75	150	90	51
Київська обл.	3320	75	21	79	70	99	65
Харківська обл.	3892	137	36	81	658	123 ³	84
Дніпропетровська обл.	269	17	5	49	263	90	19
Одеська обл.	151	7	4	94	344	97	24
Донецька обл.	немає даних	немає даних	немає даних	38	14	59	26
Молдавська АСРР	623	20	3	126	291	9	0

Примітки: 1 – Чернігівська область до жовтня 1932 р. входила до складу Харківської та Київської областей.

2 – У розрахунку на 1 млн сільського населення області.

3 – Помилка в первинних даних для Харківської області.

(1)–(3) – червень 1932 р.; (4) – період із 1 січня 1932 по 31 січня 1933 рр.; (5)–(6) – 5 грудня 1932 р.; (7) – грудень 1932 р.

Джерело: Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали... – С.250, 394, 465, 631.

У табл.7 представлено такі показники опору та репресій: кількість заяв про вихід із колгоспів; число зареєстрованих так званих «терористичних актів» (у розрахунку на 1 млн сільського населення); кількість осіб, на яких було накладено натуральні штрафи (у розрахунку на 1 млн сільського населення); відсоток одноосібників серед усіх општрафваних; число «бригад» для пошуку й конфіскації зерна серед одноосібників (у розрахунку на 1 млн сільського населення). Вихід із колгоспів був дуже поширеним явищем у лісостепових областях і незначним – у степових. Хоча рівень зареєстрованих «терористичних

⁶⁶ Ploky S. Mapping the Great Famine... – P.389.

актів» був доволі високим на Одещині, назагал показники «терактів» у лісостепових областях вищі, ніж у степових.

Регіональна ситуація щодо натуральних штрафів менш чітка. Кількість осіб, на яких їх було накладено (в розрахунку на 1 млн сільського населення), виявилося надзвичайно високою на Харківщині, доволі низькою – на Вінниччині та Київщині, і дуже низькою – на Донеччині. В усіх областях, за винятком останньої, переважна більшість натуральних штрафів припадала на селян-одноосібників.

11 листопада 1932 р. ЦК КП(б)У ухвалив рішення про створення до 1 грудня принаймні 1000 бригад для пошуку зерна, «схованого» одноосібниками. Запропоноване число цих формувань було значно вищим для лісостепових областей, ніж для степових. Зокрема 200 бригад для Вінницької, 300 – для Харківської, 350 – для Київської та по 50 для кожної з трьох степових областей. Такий розподіл областей зберігається, якщо розрахувати відносні показники (на 1 млн сільського населення кожної області). Більша кількість бригад для лісостепових областей частково викликана тим, що ці області мали більше господарств-одноосібників. Дуже високий відсоток плану хлібозаготівель, що припадав на одноосібників у Вінницькій та Київській областях (див. табл.4), і той факт, що одноосібники у цих областях мали найвищий відсоток виконання цих планів (див. табл.6), є аргументами на користь наведеного вище твердження про надзвичайно жорстоку політику щодо вилучення зерна у селянства у цих регіонах.

Ще свідчення про більш агресивну практику конфіскації зерна в Київській та Харківській областях у 1932 р. містяться у звіті про виконання плану із заготівлі насінневих фондів у 1933 р. Станом на 10 грудня 1932 р. ці плани було виконано в Київській і Харківській областях лише на 20,5% і 16,5% відповідно, натомість у Дніпропетровській – на 40%, Донецькій – 28%, Одеській – 22%. Наведені цифри підтримують гіпотезу про те, що більшу частину зерна в Київській та Харківській областях на кінець 1932 р. вже було вилучено завдяки агресивнішим методам конфіскації, тоді як у степових областях ще залишалися певні запаси збіжжя. На користь цього свідчить також і пізніша інформація щодо ситуації на Харківщині, а саме станом на 15 лютого 1933 р. насінневий план було виконано тільки на 35,6%, і кампанія із заготівель насінневого фонду відбувалася на тлі значного супротиву⁶⁷.

Наведена інформація дає підстави висловити припущення про вищий опір колективізації та хлібозаготівлям із боку селян у лісостепових областях порівняно зі степовими, що викликало суворіші репресії з боку влади та застосування жорстких методів конфіскації зерна. Ідеться насамперед про Київську й Харківську області. Ці докази не є остаточними, оскільки немає впевненості в тому, що документи, виявлені нами на сьогодні, представляють цілісну картину кожної області. Проте вони вказують на можливе існування такого зв'язку.

1933 р.: Терор голодом. На ілюстр.1 наведено відносні показники втрат сільського населення через надсмертність у 1932–1934 рр. Оскільки 90% їх припадають на 1933 р., рівень втрат за період голоду визначається головним чином тим, що сталося того року. У 1933 р. у сільській місцевості відбулися

⁶⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упор. Р.Я.Піріг. – К., 2007. – С.697.

два процеси: 1) екстраординарний підйом щомісячного зареєстрованого числа смертей упродовж перших 6–7 місяців року⁶⁸; 2) надання продовольчої допомоги з боку центрального уряду як реакція на цю критичну ситуацію.

За період між січнем і червнем 1933 р. *число зареєстрованих смертей серед сільського населення збільшилося в 11 разів у Київській та Харківській областях, у 8 разів – у Вінницькій; на Одещині, Дніпропетровщині та Донеччині підйом становив від 4 до 7 разів, у Молдавській АСРР число зареєстрованих смертей збільшилося на 50%*. Таке різке зростання стало наслідком системи заходів, здійснених радянським урядом наприкінці 1932 та на початку 1933 рр.

По-перше, заходи, що обмежували можливості пересування селян у пошуках продовольства й, відповідно, зменшували їх шанси на виживання: 1) перекриття кордону з Росією у січні 1933 р., тисячі українських селян було заарештовано в РСФРР і повернуто до їхніх сіл⁶⁹; 2) запровадження паспортів у грудні 1932 р. лише для мешканців міст, що пізніше могло обмежити можливості селян мігрувати в міста в пошуках продовольства.

По-друге, сталінська директива від 1 січня 1933 р., що наголошувала на прописаних у постанові від 7 серпня 1932 р. покараннях за «крадіжку» колосків із поля чи «приховування» зерна від держави, і суворих покараннях натуральними штрафами (м'ясом чи картоплею), запроваджених 18 та 20 листопада 1932 р. для односібних селян та колгоспів, які не виконали плани хлібозаготівель.

По-третє, організація численних бригад активістів у кінці 1932 – на початку 1933 рр. із метою конфіскації «прихованого» зерна у селян, незважаючи на те, що більшу частину збіжжя вже було забрано, особливо в Київській і Харківській областях. Існують тисячі свідчень про те, що навіть коли не знаходили зерна члени бригад забирали будь-яку їжу, до останнього шматочка⁷⁰ (див. також вище лист В.Чубаря до Й.Сталіна).

По-четверте, запровадження в листопаді 1932 р. «чорних дошок» проти колгоспів, цілих сіл та, у деяких випадках, районів, які не змогли виконати плани хлібозаготівель, і поширення цих репресій на всю республіку. Занесення на таку дошку для села означало: 1) закриття всіх магазинів та вилучення товарів; 2) заборона будь-якої торгівлі, у тому числі продуктами харчування й зерном; 3) повернення всіх позик, включаючи продовольчі; 4) «чистка» місцевих партійних організацій і, зазвичай, масові арешти; 5) конфіскація продовольства та худоби як «покарання»; 6) блокада території підрозділами органів держбезпеки⁷¹. Іншими словами, у деяких випадках чорна дошка означала смертний вирок для населення колгоспу, села чи району.

⁶⁸ Воловина О. Помісячний розподіл демографічних втрат внаслідок голоду 1933 р. в Україні // Голод в Україні у першій половині ХХ ст.: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Мат. Міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С.233–242.

⁶⁹ О предотвращении массового выезда голодающих крестьян 22 января 1933 г. №65/ш: Директива ЦК ВКП(б) и СНК СССР // Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: Документы и материалы. – Т.3: Конец 1930–1933 / Отв. ред. И.Зеленин; сост. В.Данилов, И.Зеленин, В.Кондрашин и др. – Москва, 2001. – С.634–635.

⁷⁰ 1933: «І чого ви ще живі?» / Упор. Т.Боряк. – К., 2016. – 719 с.

⁷¹ Andriewsky O. Towards a decentred history: The study of the Holodomor and Ukrainian historiography // Contextualizing the Holodomor: The Impact of Thirty Years of Ukrainian Famine Studies / Ed. by A.Makuch, F.E.Sysyn. – Toronto, 2015. – P.4–48.

Як уважає проф. С.Кульчицький, слід розрізняти голод 1932 та Голодомор 1933 рр. На його думку, причиною голоду 1932 р. в УСРР та інших регіонах СРСР були хлібозаготівлі. Проте причиною переростання голоду в Голодомор 1933 р. в Україні стала конфіскація всього продовольства у стислі строки під прикриттям боротьби за виконання плану хлібозаготівель. Саме вилучення не лише хліба, а й усього нехлібного продовольства в умовах інформаційної та фізичної блокади зумовило ситуацію абсолютного голодування на селі, призвело до мільйонів жертв⁷².

Катастрофічний характер голоду змусив центральний уряд виділити республіці продовольчу допомогу впродовж першого півріччя 1933 р. Фактично, ця допомога надавалася як позика, яку області повинні були повернути з наступного врожаю з 10%. Ця «допомога» мала також й інші значні обмеження: 1) продовольство надавалося головним чином членам колгоспів, які хотіли та могли працювати, а також одноосібникам, які бажали вступити до колгоспів; 2) інструкції щодо призначення допомоги чітко вказували на те, що головною метою було не запобігти голоду, а врятувати наступну посівну кампанію; 3) значна частина продовольства надійшла зі внутрішніх республіканських резервів, тобто з конфіскованого в 1932 р., яке тепер вибірково розподілялося серед селян⁷³.

Загалом 176,0 тис т продовольчої допомоги, переважно зерном, було виділено для восьми регіонів УСРР у період між лютим і липнем 1933 р. (169,8 тис. т розподілено по регіонах і 6,2 тис. т призначено для вибіркового розподілу).

Табл.8

Обсяги продовольчої допомоги в 1933 р. по областях УСРР

Обсяг продовольчої допомоги	Дніпропетровська	Одеська	Харківська	Київська	Вінницька	Донецька	Чернігівська	Молдавська АСРР
Усього (тис. т)	56,2	49,4	29,9	19,9	9,6	3,3	1,2	0,3
Кг на 1 особу	20,5	22,3	6,4	3,9	2,3	1,6	0,5	0,6

Джерело: *Davies R.W., Wheatcroft S. The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933.* – London, 2009. – P.481–484.

Табл.8 ілюструє важливість використання відносних показників при проведенні порівняльного аналізу обсягів продовольчої допомоги. Як бачимо, в абсолютному виразі найбільше отримали Дніпропетровська й Одеська області; обсяги допомоги для Харківщини та Київщини також були значними. Проте обчислення кількості допомоги в розрахунку на 1000 сільського населення вносить істотні

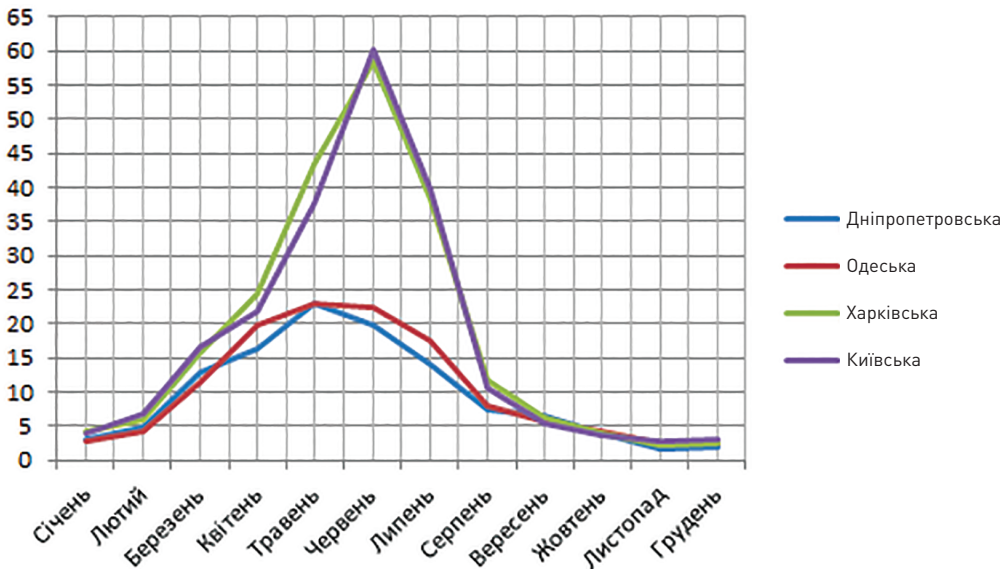
⁷² *Кульчицький С.* Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр. – К., 2013. – С.5.

⁷³ *Боряк Т.* Продовольча допомога Кремля як інструмент Голодомору в Україні // Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд: Мат. Міжнар. наук. конф. (м. Вінниця, 21–22 листопада 2009 р.) / Ред. К.Бергофф, А.Подольський, М.Тяглий. – К., 2012. – С.10–33.

зміни в регіональній її розподіл. Так, Дніпропетровська область лідирувала за абсолютним показником допомоги, а за відносним – Одеська. За рівнем відносних показників обсягу продовольчої допомоги відмінності між Дніпропетровщиною та Одещиною, з одного боку, і лісостеповими областями – з іншого стають ще більш вираженими. Реальний обсяг продовольства, виділеного Дніпропетровській області у вигляді допомоги, утричі більший, ніж Харківській, тоді як в абсолютному виразі ці розбіжності становлять дещо менше двох разів.

Щоб проілюструвати трагічний вплив сталінських заходів кінця 1932 – початку 1933 рр. на рівень і розподіл помісячних втрат у цих областях у 1933 р., ми обрали дві області з лісостепового (Київська, Харківська), та дві – зі степового (Одеська, Дніпропетровська) регіонів. Покажемо зв'язок між обсягом і помісячним розподілом продовольчої допомоги та рівнем і помісячною динамікою надсмертності в кожній з цих областей.

Слід відзначити, що помісячний розподіл втрат через надсмертність у 1933 р. в лісостепових і степових областях значно відрізнявся (див. графік 1). У Київській та Харківській областях спостерігається різкий підйом показників прямих втрат населення у період між січнем та червнем, а потім їх різкий спад. Темпи зростання надсмертності в Одеській та Дніпропетровській області були дещо меншими, ніж у Київській та Харківській областях, з максимумом у червні, рівень якого був набагато нижчим, та менш вираженим зниженням протягом другого півріччя 1933 року. Співвідношення помісячних показників втрат населення між червнем (максимумом) та січнем 1933 р. є навіть більшим, ніж співвідношення зареєстрованих смертей за ці місяці. Протягом першої половини 1933 р. показники надсмертності виросли у 14–15 разів у Харківській та Київській областях і у 7–8 разів в Дніпропетровській та Одеській.

Графік 1. Помісячні прямі втрати (через надсмертність) для сільського населення чотирьох областей УСРР у 1933 р. (на 1000 населення)

Джерело: авторські розрахунки.

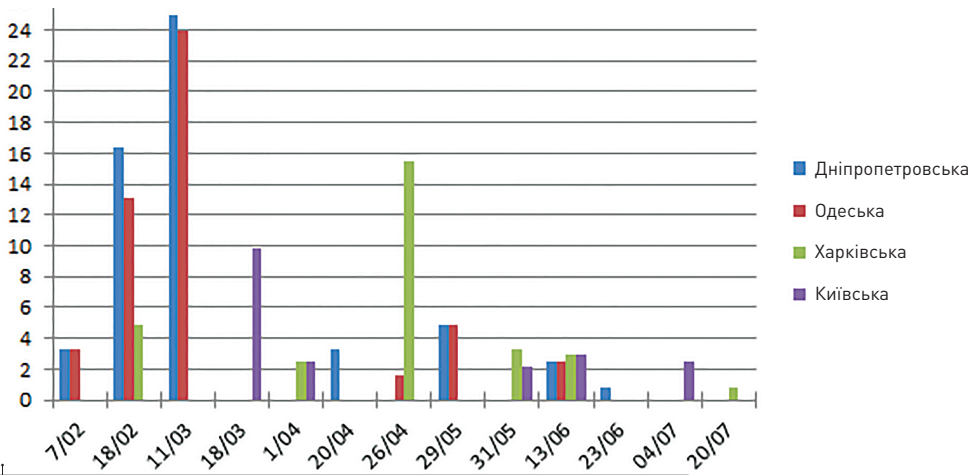

Рис. 2. Продовольча допомога для чотирьох областей УСРР у 1933 р. (т на 1000 сільського населення)

Джерело: *Davies R.W., Wheatcroft S. The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933.* – London, 2009. – P.481–484.

На графіку 2 зображено помісячний розподіл показників продовольчої допомоги по областях у тонах на 1000 сільського населення. Одещина й Дніпропетровщина отримали набагато більше, ніж Київщина та Харківщина. Ця допомога почала прибувати значно раніше.

Порівняння двох графіків дає підстави стверджувати про певний зв'язок між продовольчою допомогою й помісячною динамікою надсмертності в 1933 р. Обсяги та час виділення продовольства знайшли чітке відображення у двох відмінних траєкторіях помісячної динаміки втрат від голоду. Більші обсяги допомоги, виділеної для Дніпропетровської та Одеської областей у лютому й березні 1933 р., призвели до сповільнення помісячного зростання надсмертності та нижчого піку у червні. Відсутність практично будь-якої продовольчої допомоги Київській області до березня, та Харківській – до квітня, призвели до швидших темпів зростання тут надсмертності та набагато вищих максимумів улітку.

Можна також простежити більш специфічні прояви впливу продовольчої допомоги на розподіл надлишкових смертей у регіонах. Зокрема між березнем і квітнем 1933 р. темпи зростання помісячних показників надсмертності дещо сповільнилися в Київській області порівняно з Харківською й у Дніпропетровській області – порівняно з Одеською. Це, імовірно, пов'язано з отриманням значної продовольчої допомоги, надісланої до Київської області у середині березня, і більшою кількістю продовольчої допомоги, наданою Дніпропетровській області, ніж Одеській, у лютому й березні.

Можливо, що надання продовольчої допомоги врятувало багато життів на Одещині та Дніпропетровщині. Однак її головною метою було врятувати посівну й урожай 1933 р., тож допомога спрямовувалася на визначені області та групи населення. Як наслідок, набагато більше селян були приречені на смерть від голоду в Київській і Харківській, ніж у стратегічно важливіших Одеській та Дніпропетровській областях. Водночас, хоча показники надсмертності у степових областях нижчі, ніж у лісостепових, помісячні темпи їх

зростання та максимальні рівні смертності на Одещині й Дніпропетровщині були надзвичайно високими.

Історична спадщина селянських повстань. Ще одна важлива гіпотеза, яку слід розглянути, стосується зв'язку між втратами населення в регіонах та історичними подіями їх минулого. Згідно з цією гіпотезою, існує тяглість між опором селян і репресіями з боку влади в певних регіонах (див. пункт «Опір та репресії в 1932 р.») та історією селянських повстань за попередній період (1918–1931 рр.). Тобто місцевості з потужним опором колективізації та хлібозаготівлям у 1932 р. мали свою попередню історію повстань, про які радянський режим був добре поінформований, особливо щодо національно-визвольної боротьби навесні й улітку 1919 р. Ця історична пам'ять призвела спочатку до сильніших репресій і, як наслідок, вищої надсмертності в 1932 р., а потім – до прийнятого в кінці 1932 р. та реалізованого впродовж наступних місяців рішення про використання голоду як інструменту викорінення можливості нової хвилі супротиву та позбавлення українського національно-визвольного руху його соціальної бази, яку, за визначенням Й.Сталіна, становило селянство⁷⁴.

Якщо ця гіпотеза правильна, то дослідження впливу продовольчої допомоги на розподіл прямих втрат населення в 1933 р., описаний у пункті «1933 р.: Терор голодом», необхідно доповнити порівняльним аналізом репресивно-каральної політики в різних регіонах і прямих втрат там. Перевірка цієї гіпотези вимагає двох елементів: мапу з розподілом інтенсивності селянських повстань на районному рівні та оцінку порайонних прямих втрат сільського населення в 1933 р. Ми провели оцінку втрат населення внаслідок голоду 1933 р. на районному рівні, і маємо надію, що дослідники відтворять мапу селянських повстань, що дало б нам змогу перевірити цю гіпотезу.

Водночас у нашому розпорядженні є декілька елементів, які дозволяють перевірити частину цієї гіпотези, а саме зв'язок між регіонами (областями) повстань упродовж 1918–1931 рр. і прямими втратами цих областей. Л.Віола та А.Граціозі досліджували географію поширення селянських повстань, починаючи з 1918 р., але їхні дані стосуються республік і великих регіонів⁷⁵. Однак певні документи з українських архівів надають детальнішу інформацію про повстанський рух у регіонах України⁷⁶.

При цьому спочатку необхідно було вирішити технічну проблему. Інформація про селянські повстання доступна в розрізі дев'яти губерній, тоді як прямі втрати від голоду – для семи областей. Через проблеми зі статистикою природного руху населення для цього періоду неможливо зробити оцінку втрат через надсмертність у межах дев'яти губерній. Однак ми використали інший підхід. Спочатку наближено привели у відповідність межі дев'яти губерній до сімнадцяти областей (п'ятнадцять областей станом на 1939 р. та Черкаська й Херсонська, утворені в

⁷⁴ *Graziosi A.* The impact of Holodomor studies on the understanding of the USSR // Contextualizing the Holodomor... – P.49–75.

⁷⁵ *Graziosi A.* The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and Peasants, 1917–33 // Harvard Papers in Ukrainian Studies. – Cambridge, MA, 1996. – 87 p.; *Viola L.* Peasant Rebels Under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance. – New York, 1996. – 328 p.

⁷⁶ *Круцик Р.* Народна війна 1917–1932: Путівник до експозиції: 120-й річниця від дня народження Євгена Коновальця присвячується. – К., 2011. – 248 с.

1944 і 1954 рр. відповідно). Далі розраховували прямі втрати населення від голоду для сімнадцяти областей і на цій основі зробили оцінку втрат для дев'яти губерній. У табл.9 представлено відповідність між дев'ятьма губерніями та сімнадцятьма областями, і прямі відносні втрати сільського населення в 1932 р. для цих дев'яти губерній (а також представлено втрати 1933 р.).

Табл.9

Показники поширеності селянського опору в Україні в 1918–1932 рр. по губерніях

9 губерній	17 областей (наближений еквівалент)	Абсолютна кількість			У розрахунку на 1 млн селян ¹			Прямі втрати як % сільського населення 1932 р.	Прямі втрати як % сільського населення 1933 р.
		Селянські повстання, 1918–1932 рр.	Підпільні організації	Повстанські групи	Селянські повстання, 1918–1932 рр.	Підпільні організації	Повстанські групи		
Волинь+Поділля	Житомирська, Вінницька, Хмельницький	32	120	300	8	27	68	9	12
Київська	Київська, Черкаська	40	107	296	9	25	69	11,5	22
Полтавська	Полтавська	29	103	165	9	32,5	52	6	24
Катерино- славська	Дніпропетровська, Запорізька, Херсонська	21	57	104	8	21,5	39	5	10
Одеська	Одеська, Миколаївська, Кіровоградська	57	72	188	22	28	73	8	11
Чернігівська	Чернігівська	32	64	137	16	33	70	6	8
Харківська	Харківська, Сумська	34	65	133	14	26	54	6,5	12
Донецька	Донецька, Луганська	23	54	112	11,5	27	56	10	9

Примітки: 1 – Для розрахунку взято чисельність сільського населення станом на 1 січня 1927 р.

Джерела: Круцик Р. Народна війна 1917–1932: Путівник до експозиції: 120-й річниці від дня народження Євгена Коновальця присвячується. – К., 2011. – 248 с. (посилання), а також авторські розрахунки.

Окрім цього, у таблиці подано такі абсолютні й відносні показники: число селянських повстань, підпільних організацій, повстанських груп. Усі – для періоду 1918–1932 рр. Відносні показники обчислено в розрахунку на 1 млн сільського населення станом на початок 1927 р. Як бачимо, немає кореляції

між рівнем прямих втрат у 1932 р. та відповідними показниками повстань по губерніях. Найвищі показники втрат сільського населення спостерігалися в Київській губернії, тоді як найвищі абсолютні й відносні показники селянського опору припадають на інші губернії. Те саме стосується розподілу втрат населення в 1933 р., коли Полтавська губернія зазнала найбільших втрат від голоду.

Слід додати кілька коментарів щодо зазначеного: 1) інформація про повстання доступна для різних періодів і різного адміністративного поділу, тому доволі складно визначити точний адміністративний склад губерній, адже він неодноразово змінювався; 2) розбіжності у цифрах щодо кількості повстань, поданих Л.Віолою та А.Граціозі, свідчать про проблему у визначенні показників селянського опору та у підходах до їх обчислення; 3) офіційна статистика повстань потребує оцінки щодо її репрезентативності. Ключова проблема в тому, що зараз доступні дані на рівні губерній, тоді як для більш ґрунтовної перевірки досліджуваної гіпотези необхідно мати інформацію на районному рівні, особливо для повстань 1919 р. Той факт, що відомості, приступні на сьогодні, не підтримують цю гіпотезу, ще не означає її хибності. На нашу думку, потрібні подальші дослідження зв'язку між регіональним розподілом втрат населення від голоду та динамікою селянських постань із використанням детальніших даних.

Висновки

Проведене дослідження виявило значні відмінності у втратах через надсмертність унаслідок Голодомору на рівні областей УСРР. Ми проаналізували декілька гіпотез щодо причин виявлених відмінностей, але жодна з них сама по собі не надає всебічного пояснення. На думку С.Плохія, відповідь, можливо, у поєднанні кількох гіпотез⁷⁷. Рівні втрат у трьох областях – Чернігівській, Вінницькій і Донецькій – можуть бути пояснені як особливі випадки.

По-перше, Чернігівщина – це частина Поліського регіону і єдина область, де екологічна гіпотеза має вплив. Окрім певної «екологічної» переваги – наявності їжі в лісах та на луках – Чернігівська область не була об'єктом дуже ретельного нагляду радянського уряду, оскільки мала найменшу площу орних угідь для вирощування зернових. Тому, можливо, вона зазнала менш жорстких пошуків «прихованого» збіжжя наприкінці 1932 та на початку 1933 рр., що, імовірно, і пояснює нижчий рівень тут прямих втрат сільського населення в 1933 р. й у цілому для 1932–1934 рр. (див. табл.3).

По-друге, нижчий показник прямих втрат у Вінницькій області, порівняно з Київською та Харківською, можна до деякої міри пояснити прикордонною гіпотезою, оскільки нижчі рівні втрат населення в районах, прилеглих до держкордону, знижують середній рівень втрат по області.

По-третє, на низький рівень прямих втрат на Донеччині вплинуло декілька специфічних обставин. Ця область мала найнижчу частку сільського населення, і водночас, що дуже важливо, перебувала на особливому постачанні з огляду на стратегічне значення для центрального уряду розміщеної тут промисловості. Робітники місцевих підприємств належали до привілейованих списків карткової системи,

⁷⁷ Ploky S. Mapping the Great Famine... – P.375–405.

за якими отримували достатні продовольчі пайки, і це, імовірно, дозволяло їм допомагати своїм родинам у селах. Якщо не брати до уваги Молдавську АСРР, три показники свідчать про привілейоване становище Донеччини, а саме: 1) найбільше серед степових областей загальне скорочення плану хлібозаготівель (див. табл.5); 2) найнижче число зареєстрованих так званих «терористичних актів»; 3) найнижчий показник натуральних штрафів, включаючи такі серед одноосібників (див. табл.7)⁷⁸.

Табл.10

Порівняння областей із вищими (Київська, Харківська) та нижчими (Одеська, Дніпропетровська) втратами сільського населення через надсмертність від Голодомору

	Показник	Області з вищими втратами	Області з нижчими втратами
	Втрати через надсмертність серед сільського населення в 1932–1934 рр., на 100 населення	23	13
А – Показники хлібозаготівель			
1	План хлібозаготівель на 1932 р.: % незернових та інших культур	16%	4%
2	% плану 1932 р., що припадав на одноосібників	29%	7%
3	% загального скорочення хлібозаготівельного плану 1932 р.	53%	35%
4	% виконання хлібозаготівельного плану 1932 р. станом на січень 1933 р.	81%	70%
5	% виконання плану щодо заготівлі насіннєвого фонду, 1933 р.	18%	32,5%
Б – Показники опору та репресій			
6	Заяви про вихід із колгоспів, 1932 р.:		
	– кількість заяв	7212	460
	– число колгоспів	212	24
	– число районів	57	9
7	Кількість осіб, на яких накладено натуральні штрафи, 1932 р. ¹	350	299
8	% одноосібників серед усіх оштрафованих, 1932 р.	99 ²	93
9	Число зареєстрованих «терористичних актів», 1932 р. ¹	80	69
В – Ситуація в 1933 р.			
10	Співвідношення втрат через надсмертність у 1933 р.: червень – січень, разів	14	8
11	Продовольча допомога 1933 р., кг на 1 сільського жителя	5,1	21,3

Примітки: 1 – У розрахунку на 1 млн сільського населення.

2 – Дані лише для Київської області, помилка в первинних даних для Харківщини.

Джерело: авторські розрахунки на основі архівних даних.

⁷⁸ Молдавську АСРР було виключено з нашого аналізу. Ураховуючи її невелику площу й те, що вона, як окрема адміністративна одиниця, входила до складу України тільки впродовж певного часу (1924–1940 рр.), це не має значного впливу на розуміння регіональної динаміки втрат від Голодомору.

Залишається пояснити відмінності в показниках надсмертності між Київською й Харківською, з одного боку, та Одеською і Дніпропетровською областями – з іншого⁷⁹. Показники, підсумовані в табл.10, указують на те, що значно вищий рівень прямих втрат у Київській і Харківській областях, ніж в Одеській та Дніпропетровській, можна пояснити впливом кількох факторів: економічною гіпотезою, значно вищим рівнем опору й репресій у перших двох областях та вибірковою розподілом продовольчої допомоги в 1933 р.

Ще один важливий підсумок нашого дослідження полягає у статистичному підтвердженні вже відомого факту про те, що динаміка Голодомору була дуже відмінною в 1932 р. порівняно з 1933 р. Початок і розгортання голоду відзначалися регіональними відмінностями в темпах колективізації, виконанні плану хлібозаготівель, поширеності селянського опору колективізації та хлібозаготівлям і рівнем репресивного реагування з боку влади на цей опір. Різке вибухове зростання смертності й, відповідно, втрат населення від голоду впродовж першої половини 1933 р. можуть пояснюватися тільки як наслідок дій уряду, реалізованих наприкінці 1932 та на початку 1933 рр. (див. пункт «1933 р.: Терор голодом»). Хоча не знайдено офіційних документів із прямою вказівкою про конфіскацію не лише зерна, але й інших продуктів харчування під час пошуку «схованого» чи то «вкраденого» збіжжя, отримані демографічні дані не залишають підстав для будь-якого іншого пояснення⁸⁰. Виявлені регіональні відмінності у втратах населення в 1933 р. до певної міри пояснюються вкрай вибірковою розподілом продовольчої допомоги. Зв'язок з історичними подіями 1919 р., активним антирадянським опором у 1920-х і початку 1930-х рр. може бути ще одним чинником.

⁷⁹ С.Віткрофт припускає, що високий рівень смертності в Київській області пояснюється тим, що міста тут на відміну від промислових центрів на сході й півдні отримали мало або зовсім не отримали продовольства з центральних фондів. Це змусило саме місцеву владу Київщини забрати всі продзапаси з села задля того, щоб прогудувати населення своїх міст (див.: *Уіткрофт С., Гарнаут А. Потери населения в отдельных районах СССР (1929–1934): Статистика, карты и сравнительный анализ (особое положение Украины) // Голод 1933: Українці. – К., 2013. – С.376–391*). На нашу думку, є декілька проблем із гіпотезою С.Віткрофта. По-перше, як показано на ілюстр.2, відносні втрати сільського населення на районному рівні розподілено по території Київській області вкрай нерівномірно. Вони варіюють від дуже високого до найнижчого рівнів для цілої країни. Таким чином, якщо гіпотеза С.Віткрофта правильна, вилучення продовольства у сільських районах було дуже вибірковою, що потребує подальшого вивчення. По-друге, мало би сенс забирати збіжжя з районів із найбільшими угіддями та потенціалом зерновиробництва. Натомість порівняння ілюстр. 2 і 3 свідчить, що райони з найвищими показниками надсмертності є досить відмінними від районів із найвищим потенціалом виробництва зерна. По-третє, втрати населення у Харківській області були так само високими, як і в Київській. Розподіли втрат по районах у цих областях також подібні. С.Віткрофт не надає коментарів із цього приводу. По-четверте, С.Віткрофт схиляється до думки, що саме місцева влада відповідальна за високий рівень втрат у Київській області. Таке припущення було б вірогідним, якби місцева влада діяла самостійно й незалежно від розпоряджень Москви, що не відповідає дійсності. Навіть якби представники місцевої влади на Київщині самостійно ухвалювали рішення про вилучення продовольства у сільській місцевості, щоб прогудувати Київ та інші міста, це була б розпачлива реакція на ситуацію, створену центральною владою: а) міста Київської області не одержали продовольчої допомоги з центральних запасів; б) нестачу продовольства загалом було спричинено надмірними хлібозаготівлями та кризою сільськогосподарського сектору, пов'язаною з політикою колективізації.

⁸⁰ *Кульчицький С. Вступне слово редактора // 1933: «І чого ви ще живі?». – С.15.*

Наш аналіз підтвердив складну динаміку Голодомору та виявив декілька питань, які все ще залишаються без відповіді й тому потребують ґрунтовних і системних досліджень: 1) можливий зв'язок між селянськими повстаннями впродовж 1918–1931 рр. та рівнем надсмертності в 1932 р., а також, імовірно, у 1933 р.; 2) аналіз обшуків селян із метою пошуку продовольства наприкінці 1932 й на початку 1933 рр.; 3) роль національного чинника у шансах на виживання.

Зрештою, слід відзначити, що наукові дослідження Голодомору 1932–1934 рр. проводяться окремо в межах двох наук: демографії та історії. Наш підхід, а саме використання демографічного аналізу та історичного дослідження, ілюструє важливість такої комбінованої стратегії. Демографічні результати часто потребують історичних пояснень та аргументів, тоді як демографічні інструменти можуть бути використані для перевірки гіпотез, запропонованих у процесі історичного аналізу. Таке поєднання і взаємодоповнення обох наукових дисциплін дає змогу реалізувати більш продуктивну стратегію для дослідження Голодомору.

Yearly estimates of urban and rural direct losses (excess deaths) from the 1932–1934 famine are presented for the oblasts of Soviet Ukraine. Contrary to expectations, the highest losses are not found in the grain-producing southern oblasts, but in the north-central Kyiv and Kharkiv oblasts. Several hypotheses are proposed and tested to explain this finding. No single hypothesis provides a comprehensive explanation. Losses in some oblasts are due to specific factors, while losses in other oblasts seem to be explained by a combination of economic and political factors. Quantitative analyses are presented of resistance by and Soviet repressions of peasants in 1932, and effects of the food assistance program and historical-political factors on direct losses in 1933 are analyzed.

Keywords: 1932–1934 famine losses by oblast, Holodomor, regional Holodomor losses, Ukrainian famine, urban and rural Holodomor losses.

І.Д.Любчик*

ЛЕМКІВЩИНА Й ЛЕМКИ В РОСІЙСЬКОМУ ДИСКУРСІ НОВІТНЬОЇ ДОБИ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВИЙ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано утвердження серед лемків русофільських ідей, їх розвиток і занепад. Простежуються спроби російських авторів дуже суб'єктивно інтерпретувати лемків-русинів у контексті історичних реалій ХХ – початку ХХІ ст. Зроблено висновок щодо не стільки формування дослідницького середовища, скільки штучної популяризації ідей «російського світу».

Ключові слова: Лемківщина, лемки, русини, русофільство, Пряшівщина, етнополітика.

Упродовж усього новітнього періоду українсько-польсько-словацьке порубіжжя перебувало в умовах перманентної боротьби держав за адміністративний кордон. Етнополітика щодо місцевого населення виходила з різних державних центрів, тож у регіоні переважала множинність самоідентифікацій. На їх формування й утвердження на різних етапах впливали зовнішні фактори, внутрішні бар'єри та домінуючі місцеві особливості. Ця територія міждержавного прикордоння у Східній Європі в минулому була регіоном, де проживала етнографічна група лемків. Її закарпатська частина належить до Східної Словаччини (Пряшівщина) й частково до України (Великоберезнянський, Перечинський райони Закарпатської області). Натомість галицька частина, яка географічно знаходилася в межах Польщі, унаслідок післявоєнних подій 1940-х рр. була позбавлена носіїв лемківської етнокультурної самобутності. Усе це дозволяє констатувати, що в умовах сьогодення Лемківщини як цілісного етнографічного масиву не існує, а самі лемки, котрі, за відсутності етнічного простору самозбереження, розпорошені по всьому світу, об'єктивно стоять перед загрозою зникнення з етнокультурної мапи Східної Європи.

Наше завдання полягає у простеженні впливу русофільської орієнтації серед лемків-русинів до намагання популяризувати її різновиди у сучасному російському науковому дискурсі. Зауважимо, що спроби аналізу історіографії про етнічну ідентичність русинів Карпатського регіону в ХІХ – на початку ХХ ст. здійснили окремі вітчизняні фахівці¹. Водночас автор статті подає дуже загальний огляд історіографічних позицій, оминаючи низку доволі резонансних у науковому світі студій.

---

* Любчик Ігор Дмитрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства і філософії Івано-Франківського національного медичного університету
E-mail: lubczyk-79@ukr.net

¹ Забродський М.П. Вітчизняна та зарубіжна історіографія про етнічну ідентичність русинів Карпатського регіону у ХІХ – на початку ХХ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Т.22: На пошану проф. П.Ф.Лаптіна. – Кам'янець-Подільський, 2012. – С.146–154.

Загальновідомо, що поряд з українською національною орієнтацією на Лемківщині міцні позиції утримувало й москвофільство, яке у цілому було загальногалицьким явищем. Напередодні Першої світової війни складовою імперіалістичної етнополітики Росії та російської церкви було направлення активістів і новачків православно-москвофільського руху на Лемківщину, які своєю діяльністю мали б сприяти утвердженню в регіоні російської ідентичності. При цьому вони одержували від російського уряду значну матеріальну підтримку для придбання помешкання новим священикам, щоб «їх не могли вислати адміністративним порядком»². За нашими підрахунками, станом на 1936 р. мережа читалень імені Михайла Качковського на Лемківщині налічувала 64 осередки³. Власне вони були найбільш активними центрами пропаганди російських впливів серед лемків. Однак гуртки не були чисельними. У Горлицькому повіті з 25 читалень тільки 6 мали понад 50 членів⁴. У зв'язку з поступовою втратою позицій москвофільства на Лемківщині спостерігалися випадки переходу членів читальні імені Михайла Качковського до читальні товариства «Просвіта».

На початку 1930-х рр. москвофільські діячі, усвідомлюючи поступову втрату впливу своїх читалень, намагалися розширити мережу молодіжного гімнастично-пожежного товариства «Запорожець», яке мало б займатися вихованням молодих лемків на основі москвофільських ідей. Із цією метою у квітні 1933 р. у с. Нова Весь Новосончівського повіту відбувся з'їзд сільських відділів товариства «Запорожець». Проте, як свідчать документи, захід «не викликав зацікавлення в лемків»⁵.

Ідейні натхненники москвофілів зосереджували свою діяльність на відзначенні «Днів руської культури» та пам'яті «жертв Талергофа», окремі з яких збирали численну аудиторію. Водночас програму подібних урочистостей часто становили українські самодіяльні колективи. Характеризуючи таке свято на Пряшівщині, у пресі зазначалося, що «академія» була «змістом українська, а лиш фірма була “русская”»⁶. Однак ці заходи з кожним роком мали дедалі меншу підтримку та, як наслідок, позиції москвофільського руху щороку слабшали. Воеводський комітет для справ Лемківщини 1938 р. констатував: «Читальня імені Михайла Качковського здебільшого обмежується паперовими плакатами й не справляє впливів на оточення»⁷.

Русофільському руху в галицькій частині Лемківщини сприяла й наявність православних релігійних осередків. Однак зростання їх кількості в 1930-х рр. призупинилося. Із метою запобігти цьому, у листопаді 1935 р. у Львові почав виходити російськомовний місячник «Воскресіння», присвячений

² Москвофільство: Документи і матеріали / Вступ. ст., ком. та добірка док. О.Сухого. – Л., 2001. – С.106.

³ Див.: Шематизм греко-католицького духовенства Апостольської адміністрації Лемківщини 1936. – Стемфорд-Коннектикат, 1970. – 178 с.

⁴ Archiwum Państwowe w Przemyślu (далі – APP). – Zespół 791. – Sygn.8. – K.2–3.

⁵ Archiwum Państwowe w Krakowie (далі – APK). – Zespół MSW. – Sygn.44a. – K.190 zwrot; Sygn.352. – K.104.

⁶ Допис із Пряшівщини // Українське слово. – 1935. – 20 червня.

⁷ Archiwum Akt Nowych w Warszawie. – Zespół MSW. – Sygn.1058. – K.57.

«відродженню православ'я» на Лемківщині⁸, який щедро субсидувався російською владою.

Громадсько-політичні впливи на галицькій Лемківщині утримували партії русофільського спрямування – Руська селянська організація (РСО) та Руська аграрна партія (РАП), які тісно співпрацювали одна з одною. Уже 1930 р. владі доводилося констатувати, що під впливом зростання української агітації серед членів РСО у західних повітах Лемківщини настала певна зміна політичної орієнтації. У багатьох лемківських діячів партії спостерігалися симпатії до українців⁹. Наприкінці 1930-х рр. діяльність цієї партії на Лемківщині ніяк не проявлялася. Причиною цього, як повідомляють архівні джерела, був «брак активних діячів РСО серед лемків»¹⁰.

Спробу утвердження русофільських політичних симпатій на порубіжжі активісти намагалися здійснити й через мережу Ревізійного союзу руських кооперативів, який лише у західних повітах Лемківщини мав 27 осередків. Однак, як свідчать джерела, «все те майже цілістю – паперове!»¹¹. Кооперативів, які перебували б під впливом москвофілів і розвивали б активну діяльність, на Лемківщині в 1930-х рр. було дуже мало. У регіоні «бракувало священників та вчителів-москвофілів, які займалися б організацією кооперативів»¹².

Після підписання у серпні 1939 р. пакту Молотова – Ріббентропа галицька частина лемківського етнографічного регіону потрапила у сферу особливих інтересів Москви, хоча за умовами самого радянсько-німецького договору мала стати зоною німецької окупації. По всій території галицької Лемківщини доволі швидко розгорнувся переселенський рух. У м. Новий Сонч для західних лемківських повітів було відкрито переселенський пункт і почала діяти радянська місія. За всіма домовленостями переселення мало відбуватися на засадах добровільності. «Однак радянська місія легко вела дуже зручну пропаганду, роздаючи інформаційну літературу, та обіцяла лемкам золоті гори»¹³. Окремі представники лемківської інтелігенції робили спроби протидіяти радянським заходам серед лемків. Зокрема Ю.Тарнович писав про «свій пропагандивний рейд по Лемківщині проти більшовицької агітації за виїзд за Сян»¹⁴, який тривав три місяці. У розмові з о. Венгриновичем він відзначав: «Отче професоре, це гнало мене від Балигороду, вздовж гір, аж до Попраду і Дунайця, щоб зберегти кожен українську дитину й кожен українську хату перед добровільною смертю з рук тих, що намагаються збаламутити наш нарід на Лемківщині»¹⁵. Попри наміри радянських пропагандистів заїтувати на виїзд за Сян 65 тис. українського населення, усе ж з простору цілої Лемківщини виїхало лише близько 3 тис. людей¹⁶.

⁸ Ibid. – Sygn.963. – К.121.

⁹ АРК. – Zespól UWKr. – Sygn.292. – К.316.

¹⁰ Ibid. – К.82 zwrot.

¹¹ Про кооперацію на Лемківщині // Нова зоря. – 1934. – 13 грудня.

¹² АРР. – Zespól 23. – Sygn.53. – К.120.

¹³ *Книш З.* Перед походом на схід: Спогади й матеріали до діяння Організації українських націоналістів у 1939–1941 рр. – Ч.2. – Торонто, 1959. – С.161.

¹⁴ *Бескид Тарнович Ю.* На згарищах Закерзоння. – Торонто, 1954. – С.56.

¹⁵ Там само. – С.65.

¹⁶ Там само. – С.65, 67.

У період Другої світової війни, попри спалахи національно-визвольного руху, серед лемків спостерігалися прояви політичних симпатій, орієнтовані на СРСР. У західних лемківських повітах у той час діяло підтримуване Москвою комуністичне підпілля, а поряд із польським терором 1945 р. ширилася радянська пропаганда. У села приїжджали агенти й описували місцевим мешканцям «спокійне життя» в Радянському Союзі¹⁷.

На початку ХХ ст. у США й Канаді сформувалося лемківське середовище з емігрантів, яке політично теж було неоднорідним. У ньому існували українська та проросійська орієнтації. До чільних товариств проросійського спрямування належав «Лемко-Союз» – організація, створена 1929 р., яка активно розвивалася. У період свого найбільшого злету вона об'єднувала декілька тисяч осіб. Однак наприкінці ХХ ст. наступив її раптовий занепад. Під впливом цієї організації в післявоєнний період у діаспорній історіографії з'явилося видання, в якому робилася спроба довести російську ідентичність лемків. Прикладом може стати праця І.Лемкіна, котрий уже у вступі стверджував, що «лемки національно належать до великої родини слов'яно-руської»¹⁸. Автор виступав активним прихильником поширення русофільських ідей серед лемків і всіляко применшував, а подеколи тенденційно перекичував діяльність українських національних сил у регіоні.

У березні 1945 р. у Пряшеві було засновано Українську народну раду Пряшівщини як репрезентативний орган українського населення краю. Проте від самого початку рада мала не лише прорадянський, але й проросійський характер. У 1949 р. комуністичний уряд Чехословаччини ліквідував УНРП, натомість 1951 р. було засновано Культурний союз українських трудящих (КСУТ), діяльність якого звужувалася суто до сфери культури. Почали з'являтися видання, котрі мали яскраво виражений пропагандистський характер. Особливо виділявся історико-літературний збірник «Пряшівщина»¹⁹, чії автори стверджували, що Пряшівський край – це нібито «російська територія», а мова місцевих жителів – «старий діалект» російської мови.

Позицію радянських властей щодо лемків через православну церкву Московського патріархату знаходимо в документах 1966 р. з приводу підготовки до відзначення 20-річчя Львівського собору. У проекті програми, яку Рада у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР розіслала вповноваженим, відзначалося, що «необхідно провести сесію Священного Синоду [...] прийняти текст синодального послання до колишніх уніатів. Послання має бути саме синодальне, а не патріарше, щоб підкреслити соборну структуру православної церкви на відміну від монархічної римо-католицької». Крім того, уповноваженим пропонувалося заснувати релігійний журнал «Львівський вісник», оскільки «друкування в ньому тематичного матеріалу та поширення його не тільки у колишніх уніатських приходах Західної України, а й у Канаді, Аргентині, США та інших країнах, де багато українців, вихідців із Галичини, Закарпаття,

¹⁷ Киричук Ю. Військово-політична діяльність збройного підпілля ОУН–УПА в Закарзонні (1945–1947 рр.) // Галичина. – 2000. – №4. – С. 76.

¹⁸ Лемкин И. История Лемковины в V частях. – Нью-Йорк, 1969. – С. 24.

¹⁹ Историко-литературный сборник / Под ред. И.С.Шлепещого. – Прага, 1948. – 335 с.

Лемківщини і т. д., недооцінювати не можна»²⁰. Отже проблеми національної ідентичності населення Лемківщини для російської православної церкви, що фактично віддзеркалювала позицію радянських властей, не було. Вихідці з Лемківщини в радянський час однозначно вважались українцями.

Власне в радянський період в українському та російському інформаційному просторі проблема етнічної окремішності серед лемків, як і русинства загалом, не порушувалася. Усіх русинів було визнано українцями. Підтвердженням цьому стала поява 1958 р. в Москві, за підсумками міжнародного з'їзду славистів, збірника з проблем слов'янської філології, в якому вміщено статтю одного з провідних українських мовознавців І.Панькевича. Розмірковуючи над питанням походження лемківських діалектів, дослідник констатував: незважаючи на те, що з усіх українських говорів вони висунулися клином найдалше на захід між польськими та словацькими, усе ж «по обох сторонах Карпат зберегли не тільки характер східнослов'янський, але й український»²¹. Уважаємо, що публікація в академічному виданні статті з подібними висновками означала сприйняття її радянською наукою.

У цьому контексті становить інтерес думка етнолога Г.Скрипник, що «за часів СРСР російські етологи разом із нами вивчали Закарпатський край і стверджували, що тамтешні жителі – єдина монолітна українська спільнота з діалектним регіональним відгалуженням українства. Коли ж тепер представники закарпатського русинства звернулися за експертним висновком до російських учених, то директор Інституту етнології та антропології пан Тішков відповів, що русини – це різновид російської етнічної спільноти, крайня на заході гілка росіян. Отож, це спекуляція, яка має відверто політичний контекст, а не наукове підґрунтя»²².

Доволі цікавим парадоксом етнополітичних трансформацій на пограниччі стало питання поступового занепаду й абсолютна втрата русофільських проявів у регіоні, і натомість активізація представників російського наукового дискурсу. Серед поодиноких представників неорусофільства на території Східної Словаччини можна згадати кошичанина А.Дрібняка (1918–1999 рр.). Фізик за фахом, він підготував сотні розтиражованих екземплярів власних машинописних статей з історії й культури русинів, а свої міркування поширював під грифом «Клубу любителів історії російського народу в Карпатах»²³. Звісно, штучно розкрученій русофільській орієнтації не вистачало прихильників, серед яких майже відсутні молодь і люди середнього віку. На цьому тлі дивним виглядає твердження російських авторів, котрі, ігноруючи внутрішні переконання місцевого населення Пряшівщини, продовжували плекати надії на русофільську орієнтацію, стверджуючи, що «розгорнути свою діяльність їй завадила на

²⁰ Державний архів Івано-Франківської області. – Ф.Р-388. – Оп.2. – Спр.95. – Арк.206–207.

²¹ *Панькевич І.* До питання генези українських лемківських говорів // *Славянская филология: Сб. ст.: IV международный съезд славистов.* – Москва, 1958. – С.197.

²² *Скрипник Г.* Русинство – спекуляція з відверто політичним контекстом // *Українська газета.* – 2008. – №45 (185).

²³ *Дронов М.Ю.* К вопросу о месте русофильства в национально-культурной жизни русинов Словакии в XX ст. // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana: Петербургские славянские и балканские исследования.* – 2010. – №1. – С.86.

початку 1990-х рр. політична атмосфера, внаслідок чого русофільство охопила остаточна маргіналізація»²⁴. Поодинокі представники русофільської орієнтації у краї робили спробу не тільки декларувати, а й пропагувати відповідні настрої. Подібним завданням займався кошицький інженер П.Вірчак, який 2004 р. виступив на шпальтах видання «InfoРусин» із пропозицією запровадити як «загальноруську» мову – російську літературну²⁵.

Реанімоване зацікавленими зовнішніми та внутрішніми силами політичне русинство в умовах сьогодення використовується для дестабілізації становища в Україні. Ця проблема стала складовою широкомасштабної інформаційної війни проти нашої країни, до якої долучилися офіційні й неофіційні кола Росії. Під патронатом окремих університетів та академічних інституцій проходять конференції, круглі столи, учасники котрих насичують публічний простір антинауковими й одночасно антиукраїнськими за своїм характером твердженнями.

Можемо однозначно стверджувати, що в умовах сьогодення проблема лемків-русинів як представників населення порубіжжя активніше пропагується, аніж вивчається в російському науковому дискурсі. Особливий резонанс із політичним підтекстом здобула міжнародна наукова конференція в Ростові-на-Дону, яка відбулася у грудні 2008 р. «Геноцид і культурний етноцид русинів Карпатської України». Цікаво, що на ній не було жодного представника України, натомість були члени так званого «уряду республіки Підкарпатська Русь» та численні представники Російської Федерації. Значну кількість праць, присвячених проблематиці русинства, видано російською мовою. Очевидна підтримка русинського питання російськими організаціями.

Теоретиком політичного русинства можна вважати колишнього науковця співробітника Інституту слов'янознавства АН СРСР та головного редактора журналу «Советское славяноведение» І.Попа, більшість праць якого спонсоровано Карпаторосійським етнологічним науково-дослідним центром у США. Серед помітних представників політичного русинства на Закарпатті – протоієрей Московського патріархату о. Дмитро Сидор – голова так званого «Сойму підкарпатських русинів» та ініціатор Європейського конгресу підкарпатських русинів. Виступаючи на конференції «Підкарпатська Русь і російська цивілізація», яка відбулася у Санкт-Петербурзі, «політичний духовник» на власне риторичне запитання: «Хто ж перший відгукнеться на заклик поневолених підкарпатських русинів? ЄС чи РФ?» сам і відповів: «Краще б, якби відгукнулися всі, і разом допомогли саме підкарпатським русинам відновити їх національність та дорадянський статус їхньої державності»²⁶.

Найактивнішим пропагандистом етнічної окремішності лемків-русинів на пограниччі є історик за фахом М.Дронов, більшість статей якого мають не науковий, а публіцистичний характер. Не випадково журнал «Русин», до складу редколегії якого раніше він входив, характеризує його як «одного з

²⁴ Дронов М.Ю. К вопросу о месте русофильства... – С.86.

²⁵ Вірчак П. Необходимость общего языка для всех русинов // InfoРусин. – 2004. – №7/8. – С.11.

²⁶ Цит. за: Панчук М. Політичне русинство – антирусинський (антиукраїнський) проект // Карпати: людина, етнос, цивілізація. – Вип.2. – Івано-Франківськ, 2010. – С.91.

популяризаторів русиністики в Росії». Посилання у своїх статтях автор робить винятково на промосквофільську та польську літературу. Даючи визначення поняттю «лемки», М.Дронов відзначає: «Як дивно й навіть смішно звучить дане слово для великоросійського вуха», називаючи їх географічно найбільш «західною групою східного слов'янства» (як, до речі, і бойків та гуцулів). Видається, що автор сам не усвідомив для себе, хто такі лемки, оскільки вже в іншій частині своїх міркувань називає їх «субетнічною одиницею в рамках Русі». У висновку М.Дронов висловлює жаль, «що проблеми русинів-лемків залишаються практично поза сферою уваги Росії, з якою їх пов'язує єдиний давній корінь»²⁷.

В іншій своїй публікації російський автор робить спробу відстояти позиції русофільства серед населення Східної Словаччини, більшу частину якої населяє закарпатське відгалуження лемків-русинів. З аналізу тексту статті видно, що авторська інтерпретація не має жодного науково вивіреного обґрунтування, використовується якась антинаукова термінологія («невеликоросійські групи східного слов'янства» та ін.)²⁸. Натомість М.Дронов намагається довести об'єктивність русофільства як концепції утвердження «російськості» в регіоні, пропонує терміни «етнонаціональне русофільство», «етнонаціональне українофільство», «етнонаціональне русинофільство»²⁹.

Звичайно, що ряд публікацій із доволі упередженою й тенденційною авторською інтерпретацією можна було б проігнорувати. Однак особливо відзначимо дисертаційні дослідження. Одне з найновіших – того ж таки М.Дронова³⁰. Актуальність теми дослідження очевидна. Ставши словацьким стипендіатом, автор почав студіювати провідні архівні установи Словаччини. Утім не науковий плюралізм та об'єктивність визначали авторську інтерпретацію джерел. Натомість домінували політична упередженість і тенденційний підхід. Дослідження виконано у відділі східного слов'янства Інституту слов'янознавства Російської академії наук. Дисертант пише про незавершеність національних процесів у русинському середовищі та звертає увагу на малу кількість праць із русиністики в українській історіографії. М.Дронов зауважив наше монографічне дослідження³¹, але, даючи йому оцінку, дисертант не погоджується, що словацьких русинів ми відносимо до лемків, а територію їх проживання, відповідно, до «уявлюваної Лемківщини». Автор стверджує, що «процеси у Східній Словаччині ми розглядаємо з апріорі україноцентричних позицій, що дещо знижує цінність даної, можна сказати, піонерської для української науки, роботи»³².

²⁷ Дронов М. Лемки и Лемковщина: Страницы истории и культуры самой западной Руси // Вестник Юго-Западной Руси. – 2006. – №1.

²⁸ Дронов М.Ю. К вопросу о месте русофильства в национально-культурной жизни русинов Словакии в XX ст. // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*: Петербургские славянские и балканские исследования. – 2010. – №1. – С.77.

²⁹ Там же. – С.84.

³⁰ Дронов М. Роль греко-католической церкви в формировании этнонациональной идентичности русинов Словакии (1919–1938): Автореф. ... канд. ист. наук. – Москва, 2014.

³¹ Любчик І. Етнополітичні процеси на Лемківщині наприкінці XIX – 30-ті роки XX ст.: проблема національної самосвідомості. – Івано-Франківськ, 2009. – 214 с.

³² Дронов М. Роль греко-католической церкви...

Аналізуючи російські історіографічні джерела з проблем русиністики, можемо стверджувати, що вже формуються «наукові школи». Першість належить К.Шевченкові – професорові Мінського філіалу Російського державного соціального університету, одночасно викладачеві кафедри історії південних і західних слов'ян історичного факультету Білоруського державного університету. У 2008 р. в Московському державному університеті імені М.Ломоносова він захистив докторську дисертацію «Лужицьке питання й Чехословаччина 1918–1948 рр.». Перед тим, 2006 р., у Москві побачила світ його праця «Русини та міжвоєнна Чехословаччина: До історії етнокультурної інженерії». У 2010 р. в російській столиці вийшла ґрунтовна монографія К.Шевченка, присвячена Карпатській Русі й русинам у ХІХ – першій половині ХХ ст.³³ Попри широкий і, звичайно, актуальний предмет дослідження, висновки автора не позбавлені політичних та абсолютно антинаукових тверджень. Резюмується, що «специфічною рисою русинського культурного життя був відчутний розрив між русинською “високою культурою”, створеною поколіннями русофільської інтелігенції, орієнтованої на російську літературну мову й російську культуру, і народною “низькою” культурою, розмовні діалекти якої були дуже далекими від російської літературної мови, що створювало об'єктивні проблеми в освоєнні російської культурної спадщини широкими прошарками русинського населення»³⁴. Загалом можемо констатувати слабку репрезентативну базу видання.

Спробу зробити свій внесок у популяризацію русиністики в Росії зробив Г.Миронов³⁵, який підготував дисертаційне дослідження зі спеціальності «всесвітня історія». Захист відбувся в Ростові-на-Дону 27 грудня 2013 р. Обґрунтовуючи актуальність праці, в авторефераті автор пише, що «русини – це унікальна слов'янська етнічна група, яка проживає в основному у Центральній і Східній Європі». Дисертант визнає, що після Другої світової війни русофільський напрям майже повністю втратив свої позиції, оскільки СРСР не цікавила така орієнтація Карпатського регіону – усіх русинів було визнано українцями. Водночас зауважує, що «в постсоціалістичний період великої популярності набула теорія про існування окремого русинського народу. Але в цієї теорії є свої варіанти, за яким русини належать до “російського світу”, “російської цивілізації”, про що говорять русини Закарпатської області й деяких інших країв Карпатського регіону, або представляють собою європейців, які не мають зв'язків із Росією»³⁶. Структурно автор присвячує окремі параграфи русинам Підкарпатської Русі, Словаччини, Польщі, Балкан та США. Щодо визначення лемків стверджує, що «це – найзахідніша частина русинського населення Європи». Загалом Г.Миронов відстоює русинів, але при поступовому зближенні з російським народом, відзначаючи при цьому, що «після кодифікації русинської мови у частини русинського

³³ Шевченко К. Славянская Атлантида: Карпатская Русь и русины в ХІХ – первой половине ХХ вв. – Москва, 2010. – 414 с.

³⁴ Там же. – С.384.

³⁵ Миронов Г. Исторический аспект проблемы идентификации русинского этнокультурного сообщества: Автореф. ... канд. ист. наук. – Ростов-на-Дону, 2013. – 26 с.

³⁶ Там же. – С.16.

населення виникла потреба у зближенні русинської мови з російською літературною мовою»³⁷.

Центром пропаганди русиністики в Росії та за її межами став міжнародний історичний журнал «Русин». Метою видання проголошується публікація досліджень з історії, культури й мови русинів (руснаків) як корінного населення карпато-дністровських земель. Засновано часопис 2005 р. громадською асоціацією «Русь» у Кишиневі. Із 2015 р. його співзасновником став Томський державний університет. Виходить «Русин» за сприяння першоієрарха Російської православної церкви за кордоном митрополита Лавра та включений у перелік рецензованих наукових видань, в яких можуть публікуватися основні наукові результати дисертаційних досліджень на здобуття ступенів кандидата та доктора наук із культурології, літературознавства, мовознавства, історичних наук, археології. Від 2011 р. «Русин» індексується в базі даних «Scopus», а з 2015 р. став міжнародним виданням. Починаючи з 2009 р. журнал одержує грантову підтримку фонду «Російський світ». Під егідою часопису щороку проводяться дві – три міжнародних конференції, матеріали яких і друкуються на його шпальтах.

Таким чином, російський чинник був і залишається важливою складовою етнополітики в контексті нагнітання зовнішньополітичних впливів в умовах пограниччя впродовж усього періоду новітньої історії. Можемо констатувати, що російський науковий дискурс в останні десятиліття еволюціонує від поодиноких спроб авторів розглядати лемків-русинів в окремих статтях до виділення тем під патронатом провідних академічних установ, університетських центрів у дисертаційні дослідження. Представники російської науки, ігноруючи принципи наукового плюралізму, на доволі обмеженій джерелознавчій базі намагаються робити штучні, політично заангажовані висновки. Праці російських авторів характеризуються відсутністю зважених оцінок у питаннях суспільно-політичного життя на пограниччі, аргументованих висновків, і здебільшого написані з виразним ухилом у бік русино- та русофільства. Проявляються явно антинаукові, тенденційні підходи, наслідком чого стають неточності, фальсифікації та деформовані уявлення з досліджених тем.

³⁷ Там же. – С.17.

The article analyzes the establishment of Russophilic ideas among Lemkos, their development and decline. The author traces the attempts of rather subjective interpretation of Lemko-Rusyns in the context of historical realities of 20–21 centuries by Russian scholars. It is concluded that Russian scholars form rather an artificial attempt to promote the idea of “Russian World” than research environment.

Keywords: Lemkivshchyna, Lemkos, Rusyns, russophilia, Priashivshchyna, ethnic policy.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

94:340(4)«12/13»

Т.Д.Гошко*

«САКСОНСЬКЕ ЗЕРЦАЛО»: СИМВОЛИ Й МЕТАФОРИ

«Саксонське зеркало» було найвідомішим записом звичаєвого права в Європі й першим правовим трактатом, написаним світською особою. Воно відбивало ментальність середньовічного суспільства, просякнуту вірою в Бога, християнством і метафоричністю світосприйняття. Тут символічне значення мали жести, числа, одяг, кольори. Метафора тіла використовувалася автором трактату для пояснення сучасних йому суспільних інститутів. На текст «Саксонського зеркала» значний вплив справили Старий Заповіт.

Ключові слова: «Саксонське зеркало», звичаєве право, світське й церковне право, символи, символіка чисел, метафора тіла, ритуали, клятва, Біблія.

Беззаперечно, що людина – істота суспільна, а отже культурна. За словами К.Гірца, «не існує природи людини, незалежної від її культури»¹. І у цьому контексті «культуру краще розглядати не як комплекси конкретних патернів поведінки – звичаїв, традицій, кластерів звичок, – як це взагалі досі було заведено робити, а як набір контрольних механізмів – планів, рецептів, правил, інструкцій (того, що комп'ютерники називають програмами), – які керують поведінкою», адже «людина – це тварина, яка у своїй поведінці найдраматичнішим чином залежить від таких екстрагенетичних контрольних механізмів, від таких культурних програм»². У суті, ці культурні програми визначають людську діяльність, допомагають людині орієнтуватися у суспільстві та взаємодіяти з іншими подібними собі індивідами. Водночас вони відрізняють індивідів різних середовищ один від одного. Маркують культури й суспільства як такі. Навіть більше, наявність подібних культурних патернів – необхідна умова існування суспільства та людини зокрема, адже «не керуючись патернами культури – впорядкованими системами знакових символів, – людина поводи́ла б себе абсолютно некеровано, її поведінка становила б хаотичний набір беззмістовних дій та спонтанних емоцій, її досвід

* Гошко Тетяна Дмитрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри класичних, візантійських і середньовічних студій Українського католицького університету (Львів)

E-mail: hoshko@ucu.edu.ua

¹ Гірц К. Інтерпретація культури: Вибрані есе. – К., 1993. – С.61.

² Там само. – С.56.

був би зовсім неоформленим»³. А оскільки людина живе в певній системі культурних координат, то вона сприймає ці символи як даність, вони допомагають розуміти оточуючий світ, надаючи йому смислів. «Ці символічні джерела світла потрібні людині, щоб орієнтуватися у світі, тому що несимволічні, закладені природою в його організм, дають надто розсіяне світло»⁴. Отже можна стверджувати, що кожна культура має свій набір символів, які впорядковують життя людей в її межах, творять певний код, котрий не просто відрізняє індивідів однієї культури від індивідів іншої, але є зрозумілим лише в межах цієї культури. Тобто для вивчення певного суспільства й певного історичного періоду важливе значення має розуміння системи культурних кодів, або символів, які творять специфіку й у межах цих культур набувають відповідних сенсів.

Культурні маркери, або патерни, насамперед закладено в текстах, продуркованих конкретною епохою. Ці тексти можуть мати різний характер, у тому числі правовий. Одним із таких стало «Саксонське зеркало», з якого власне починається кожне поважне дослідження міського самоврядування у Центрально-Східній Європі. «*Sachsenspiegel*» (у латинському варіанті – «*Speculum Saxonum*») Ейке фон Репкова було створено на замовлення ленного сеньйора автора – графа Гоера фон Фалькенштайна, на що безпосередньо вказано у віршованій передмові до твору. Там само зазначено і про мову написання – спершу латинська, а згодом німецька⁵.

Саме «Саксонське зеркало» було перш за все записом звичаєвого права Східної Саксонії, що, власне, підкреслював автор⁶. У цьому сенсі «*Sachsenspiegel*» – лише одна з низки правових книг, написаних правниками на німецьких землях у проміжку між 1200 і 1500 рр. Цей період дослідники права називають «*Rechtsbücherzeit*» – часом, коли на цих теренах не мало значного впливу римське право, натомість переважало право звичаєве⁷.

Такий пієтет до звичаєвого права не дивний, адже для середньовіччя були властиві певна статичність свідомості, а також уявлення, що лише старе право має моральну вагу. А.Гуревич писав: «Право не виробляється знову, його “шукають” та “знаходять”. [...] Великі законодавці середньовіччя – не творці законів, вони лише “відшукували” старе право, відновлювали його у сяйві його справедливості»⁸. Тож не дивно, що середньовічне право було орієнтоване на минуле.

Структура «Саксонського зеркала» по суті вказує на цільову аудиторію: вільні люди⁹ середнього й вищого суспільних станів. В основу твору

³ Там само. – С.57.

⁴ Там само.

⁵ *Sachsenspiegel: Landrecht / Hrsg von K.A.Eckhardt. – Hannover, 1933. – S.17–18.* Див. також: *Саксонское зеркало: Памятник, комментарии, исследования / Под ред. В.М.Корецкого; пер. Л.И.Дембо. – Москва, 1985. – С.15.*

⁶ *Sachsenspiegel: Landrecht. – S.14.*

⁷ Написані ці правові книги були німецькою мовою, саме тому їх іноді вважають найбільш ранніми пам'ятками німецької прози (див.: *Kisch G. Sachsenspiegel and Bible: Researches in the Source History of the Sachsenspiegel and the Influence of the Bible on Mediaeval German Law. – Notre Dame, 1941. – P.3–4.*)

⁸ *Гуревич А. Категории средневековой культуры // Его же. Избранные труды. Средневековый мир. – Санкт-Петербург, 2007. – С.139–140.*

⁹ У своєму творі Е. фон Репков відкрито виступав проти кріпосної залежності, котра «має своїм джерелом примус, і полон, і несправедливе насилля, що з давніх часів

Е. фон Репкова покладено принцип персоніфікації права (персональне, а не територіальне): «Кожен має відповідати перед королем у всіх місцевостях за своїм правом, а не за правом оскаржувача» (ЗП, III, 33 § 2)¹⁰. Право ж дається людині від народження (ЗП, I, 16 § 1)¹¹.

«Саксонське зеркало» стало першим значним суспільно-науковим трактатом у Німеччині, написаним не духовною, а світською особою. По суті саме з цього твору почалися німецьке правознавство та німецька проза. Книга була задумана для широкої аудиторії, щоб бути цікавою як усередині, так і за межами німецькомовних земель Священної Римської імперії, що, власне, і сталося¹². Саме тому дослідженню «Саксонського зеркала» присвячено сотні джерелознавчих праць різними мовами світу. Популярність твору засвідчують також численні рукописні списки, точна кількість яких залишається невизначеною. Різні автори називають цифри 200¹³, 219¹⁴, 400¹⁵, 450¹⁶, 460¹⁷. Найстарший зі збережених рукописів, Кведлінбурзький із кінця XIII ст., нині зберігається в університетській бібліотеці в Галле¹⁸. Однак найцікавіші ілюстровані списки, з яких до нас дійшло лише чотири: Гайдельберзький, Ольденбурзький, Дрезденський, Вольфенбюттельський¹⁹. Саме вони унаочнюють ті символи, через які автор «Саксонського зеркала» намагався передати особливості епохи та чинного в ті часи права.

Хоч трактат написала світська особа, він, як і будь-який середньовічний твір, зазнав чималого впливу релігійних текстів, зокрема Біблії. Саме звідти походить представлена у «Саксонському зеркалі» теорія «двох мечів», що символізували дві тогочасних влади – духовну та світську. Е. фон Репков намагався займати нейтральну позицію у суперечці між імперією й папством, та все ж у певному сенсі став на бік першої, говорячи про необхідність розмежування сфер впливу.

Доктрину «двох мечів» ще в V ст. сформулював Папа Римський Геласій (492–496 рр.)²⁰. Згідно з його філософією, існують дві влади – церкви («auctoritas

---

выводилось из несправедливого обычая, а теперь хочут перевести у ранг закону» (Земське право (далі – ЗП), III, 42 § 6). Див.: Саксонское зеркало: памятник, комментарии, исследования. – С.95–96.

¹⁰ Саксонское зеркало: памятник, комментарии, исследования. – С.91.

¹¹ Там же. – С.24.

¹² *Dobozoy M.* Introduction // *The Saxon Mirror: A Sachsenspiegel of the Fourteenth Century* / Transl. by M.Dobozoy. – Philadelphia, 1999. – P.7.

¹³ Саксонское зеркало // Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона. – Т.28А (56). – Санкт-Петербург, 1900. – С.105; *Колесницкий Н.* «Саксонское зеркало» // Советская историческая энциклопедия / Под ред. Е.Жукова. – Т.12. – Москва, 1969. – Стб.478.

¹⁴ *Аксененок Г., Кикоть В.* «Саксонское зеркало» и его автор в свете новых исследований // Саксонское зеркало: памятник, комментарии, исследования. – С.266.

¹⁵ *Mirror of the Saxons* [Електронний ресурс]: <http://www.wdl.org/en/item/11620>

¹⁶ *Dobozoy M.* Introduction. – P.34.

¹⁷ *Margadant G.F.* The Illustrations of the Sachsenspiegel: a Medieval German Law Book. – Austin, Tex., 2000. – P.1.

¹⁸ *Дембо Л.* «Саксонское зеркало» – выдающийся памятник истории германского феодального права // Саксонское зеркало: памятник, комментарии, исследования. – С.156.

¹⁹ *Sachsenspiegel* [Електронний ресурс]: <http://www.slub-dresden.de/sammlungen/handschriften/sachsenspiegel>

²⁰ *Pope St. Gelasius I* // *Catholic Encyclopedia* [Електронний ресурс]: <http://www.newadvent.org/cathen/06406a.htm>

sacra pontificum») та імператора («regalis potestas»), кожна з яких має власну сферу впливу. Однак папська влада має більшу вагу, адже має й більшу відповідальність – на Страшному Суді саме понтифік має відповідати перед Богом за діяння імператора. Водночас за доктриною Геласія світські правителі мають найбільше достоїнства («dignitas») серед інших людей²¹. До певної міри це зрівнювало світську й церковну влади, окреслюючи своєрідний баланс між ними.

За папи Григорія VII (1021–1085 рр.)²² теорію «двох мечів» було реанімовано, але вже для утвердження вищості церкви²³. Саме у цей час єпископи Риму почали титулуватися «намісниками Христа» (до того їм належав титул «намісник св. Петра»), і вже як намісник понтифік почав претендувати на «два мечі», одним з яких він орудував безпосередньо, а іншим – побічно. Із того часу вважається, що світських правителів, у тому числі імператорів, багато, а папа – один²⁴. Доктрина «двох мечів» стала надзвичайно популярною у XII ст., а виток її сягають Біблії. Зокрема за Євангелієм від Луки Ісус, звертаючись до своїх учнів у час Тайної вечері, говорить: «Як я вас посилав без калитки, і без торби, і без сандалів, – чи вам бракувало чого?». Вони ж відповідали: «Нічого». «А тепер, – каже їм, – хто має калитку, нехай візьме, теж і торбу; хто ж не має, нехай продасть одіж свою та й купить меча... І сказали вони: “Господи, ось тут два мечі”. А він їм відказав: “Досить!”» (Лк, 22, 35–36, 38). Своєрідним продовженням був пасаж з Євангелія від Матея. Коли Юда зрадив Христа, «тоді приступили та руки наклали на Ісуса, – і схопили Його. А ось один із тих, що з Ісусом були, витягнув руку і меча свого вихопив та й рубонув раба первосвященника, – і відтяв йому вухо. Тоді промовляє до нього Ісус: Сховай свого меча в його місце, бо хто візьме меча, – від меча і загинуть. Чи ти думаєш, що

²¹ Полдников Д. Двух мечей теория // Православная энциклопедия [Електронний ресурс]: <http://www.pravenc.ru/text/171523.html>

²² Pope St. Gregory VII // Catholic Encyclopedia [Електронний ресурс]: <http://www.newadvent.org/cathen/06791c.htm>

²³ Із цією ж метою, для утвердження вищості влади церкви, за папи Григорія VII, а особливо за Інокентія III, почали використовувати теорію «двох світил», яка також спиралася на біблійні символи. У книзі Буття зазначалося:

«І сказав Бог: “Нехай будуть світила на тверді небесній для відділення дня від ночі, і нехай вони стануть знаками, і днями, і роками. І нехай вони стануть на тверді небесній світилами, щоб світити над землею”. І сталося так. І вчинив Бог обидва світила великі – світило велике, що воно керувало днем, і світило мале, щоб керувало ніччю, також зорі. І Бог умістив їх на тверді небесній, щоб світили вони над землею. І щоб керували днем та ніччю, і щоб відділювали світло від темряви. І Бог побачив, що це добре. І був вечір, і був ранок, – день четвертий» (Бт 1, 14–19).

Відповідно до теорії «двох світил», в епоху середньовіччя для церкви «великим світилом», Сонцем, був папа, а меншим світилом, Місяцем, – імператор або ж король. Примітно, що Місяць не світить, а лише відбиває сонячне світло; папа був символом дня, на відміну від імператора, особа якого символізувала ніч. Як слушно зауважив із цього приводу Ж. Ле Гофф, «якщо згадати, що означали день і ніч для середньовічної людини, зрозуміло, що вся світська ієрархія виявилась для церкви світом підозрілих сил, тіньювою частиною соціального тіла» (див.: *Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовічного Запада*. – Москва, 1992. – С.255). Як і теорія «двох мечів», концепція «двох світил» відображала тогочасну запеклу боротьбу між світською й церковною владою у традиційний для середньовічної людини символічний спосіб.

²⁴ Див. докл.: *Берман Г.Дж. Право і революція: формування західної традиції права* / Пер. Т.Бенько, О.Межевікіної, Н.Соколової. – К., 2001. – С.89–90.

не можу тепер упросити Свого Отця, – і він дасть мені зараз більше дванадцяти легіонів Анголів? Але як має збутися Писання, що так статися мусить?» (Мат., 26, 51–54).

Відповідно до даної теорії, обидва «мечі», будучи в руках апостола Петра, мають бути використані по-різному. Один із них, який символізував світську владу, Господь запропонував вкласти в піхви, адже священник має служити Богові, а справи світські слід передати імператорові як представникові світської влади й помазаникові Божому на землі. Тож світська влада встановлюється духовною та залежить від неї. Владі короля чи імператора має належати все земне, а владі первосвященника – усе духовне. Але оскільки духовне життя – вище земного, то й духовна влада має бути вище світської, яку перша встановлює та судить. Саме таке трактування присутнє в текстах прихильників посилення прерогатив Риму, зокрема монаха Гуго Сен-Вікторського (1096–1141 рр.)²⁵. Папський імперіалізм найяскравіше сформулював Боніфацій VIII у своїй буллі 1302 р. «Unam sanctam», яка постулювала два головних принципи: папа – глава церкви, і послух йому є необхідною умовою спасіння; обидва мечі належать церкві, лише світський меч використовується світською владою за наказом і дозволом священника²⁶. Цей документ став широким узагальненням того, що постулював ще папа Інокентій IV (1243–1254 рр.), який вів запеклу боротьбу з імператором Фрідріхом II Гогенштауфеном²⁷.

Однак подібне трактування створювало нові приводи для боротьби та протистояння між двома владами в тогочасному світі, і до певної міри суперечило покликанню первосвященників зважати на духовні небесні цілі, указані Христом. Така суперечність знайшла своє відображення у трактатах Бернарда Клервоського (1091–1153 рр.)²⁸. Зокрема, звертаючись до папи Євгена III, богослов писав: «Меч духовний і меч матеріальний – обидва належать церкві, але перший має бути піднятий за церкву, тоді як другий – самою церквою; перший вкладений у руку священника, другий – у руку солдата, але за знаком священника й за наказом імператора»²⁹. Папа, як і будь-який представник духовної влади, мав зосередитися на духовному світі, на пізнанні Бога, а справи світські мали відійти для нього на другий план, їх слід було доручити імператорові, чия влада утверджується за посередництва влади церковної.

Представники світської влади у цій суперечці між папою та імператором віддавали перевагу опертю не на богословські трактати, а на твори тогочасних правників. Тож не дивно, що популярна теорія «двох мечів» знайшла своє

²⁵ Чичерин Б. История политических учений. – Ч.1: Древний мир, средние века [Електронний ресурс]: http://dugward.ru/library/gosipravo/chicherin_ist_pr1.html#dvm

²⁶ Unam Sanctam // Catholic Encyclopedia [Електронний ресурс]: <http://www.newadvent.org/cathen/15126a.htm>

²⁷ Див. також: Себайн Дж.Г., Торсон Т.Л. История политической думки. – К., 1997. – С.253–257; Фёдорова М. Классическая политическая философия [Електронний ресурс]: <http://texts.news/filosofiya-politiki-knigi/teoriya-dvuh-mechey-avreliya-avgustinafome-18663.html>

²⁸ Про теоретичні основи богословської концепції о. Бернарда див.: Тимофеев А. Философско-теологические воззрения Бернарда Клервоского в контексте европейской истории философии: Дисс. ... канд. философ. наук. – Днепр, 2016. – 238 с.

²⁹ Цит. за: Фёдорова М. Классическая политическая философия [Електронний ресурс]: <http://texts.news/filosofiya-politiki-knigi/teoriya-dvuh-mechey-avreliya-avgustinafome-18663.html>

віддзеркалення і в тексті Е. фон Репкова, однак у своєрідному, «світському», трактуванні:

«Два мечі надав Бог земному царству для захисту християнства. Папі належить духовний, імператорові – світський. Папі належить їздити верхи в належний час на білому коні, а імператор має тримати йому стремено, щоб сідло не сповзло. Це означає: хто чинить спротив папі й не може бути засуджений церковним судом, того імператор має судити судом світським, щоб був у послушенстві в папи. Так само й духовна влада має допомагати світському суду, якщо він цього потребує» (ЗП, I, 1)³⁰.

Відповідно, понтифік і духовна влада мають свою компетенцію: «Папа не може встановити ніякого права, яке погіршувало б наше земське чи ленне право» (ЗП, I, 3 § 3)³¹. За «Саксонським зеркалом», папа не міг усунути за власним бажанням імператора з моменту його освячення, за винятком трьох випадків: якщо останній засумнівався в істинності віри, якщо він покинув свою законну дружину, або якщо він зруйнував божий храм (ЗП, III, 57 § 1)³². Це було доволі сміливе трактування відомого символу, адже у середньовіччі теорію «двох мечів» найчастіше використовували для обґрунтування первинності саме духовної влади.

Тож нічого дивного в тому, що врешті чотирнадцять статей «Саксонського зеркала» 1374 р. буллою «*Salvator humani generis*» папи Григорія XI було визнано не відповідними церковним поглядам та канонічному праву й заборонено³³. У багатьох пізніших рукописах ці статті («*articuli reprobate*») опускалися, натомість у виданні Миколая Яскера їх уміщено як окремий розділ³⁴.

Теорія «двох мечів» мала довге життя, однак на рубежі XIV–XV ст. її використовували дедалі рідше й поступово вона втратила своє значення³⁵. Щоправда, у другій половині XVII ст. ці погляди реанімував на руських землях Лазар Баранович, перу якого належить збірка проповідей із промовистою назвою «Меч духовний» (1666 р.)³⁶.

³⁰ Саксонское зеркало: памятник, комментарии, исследования. – С.16. Див. ілюстр.: Landesbibliothek Oldenburg digital [Електронний ресурс]: <http://digital.lb-oldenburg.de/ihd/content/pageview/192441>

³¹ Саксонское зеркало: памятник, комментарии, исследования. – С.18.

³² Там же. – С.103.

³³ *Salvator humani generis* [Електронний ресурс]: <http://www.totustuustools.net/denzinger/g11salva.htm>; http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_1374-04-08_SS_Gregorius_XI_Salvator_Humani_Generis_IT.doc.html; *Rivers T.J. Sachsenspiegel // Dictionary of the Middle Ages. – Vol.10. – New York, 1988. – P.603; Падох Я. Історія західньо-європейського права. – Ч.1: Історія німецького права. – Мюнхен, 1947. – С.164.*

³⁴ *Juris provincialis, quod Speculum Saxonum vulgo nuncupatur libri tres... / Ed. N.Jaskier. – Cracoviae, 1535. – P.164–166.*

³⁵ Двух мечей теория // Православная энциклопедия [Електронний ресурс]: <http://www.pravenc.ru/text/171523.html>

³⁶ *Баранович Л. Меч духовный. – К., 1666. – 28+764+3 с. [Електронний ресурс]: <http://old.stsl.ru/manuscripts/staropechatnye-knigi/373?fnum=15>.* Цей збірник проповідей було написано у час загострення боротьби між світською й церковною владою в Московії (між царем Олексієм Михайловичем та патріархом Никоном). Лазар Баранович присвятив «Меч духовний» першому, символічно віддавши йому повноту влади. Книжку було презентовано Олексієві Михайловичу в 1666 р., напередодні Московського собору, де її в 1667 р. схвалили й за кошти уряду розіслали

Крім образу мечів, у «Саксонському зерцалі» присутні ряд інших символів, що побутувати в тогочасному науковому богословському та світському дискурсі. Зокрема вже сама назва твору метафорична, на що вказує автор на перших же сторінках своєї праці, пояснюючи її назву:

«Название примет пусть оно
“Зерцало саксов”, оттого
Что право саксов в нём дано.
И чтоб оно правдиво отражало,
Как образ женщины – зерцало...»³⁷.

Тобто читач мав би, зазирнувши у трактат, як у дзеркалі побачити своє життя, вади й неправомірні вчинки, а вгледівши їх – виправити. М.Добозі вважає, що ця метафора Е. фон Репков запозичив у теолога та філософа XII ст. Гонорія Августодунського³⁸, автора трактату «*Speculum Ecclesiae*»³⁹.

Узагалі, як стверджував Ж. Ле Гофф, образ «зеркала» є одним із низки великих образів середньовіччя, весь корпус яких «по-різному означає образи, глибинні, більш чи менш складні відповідно до суспільного стану й культурного рівня, ментального універсуму чоловіків і жінок середньовічної Європи»⁴⁰. Бачення світу через символи та метафори було характерною особливістю доби середньовіччя і знайшло своє відображення у цілому ряді тогочасних філософських трактатів. Доклалися до такого осмислення символізму епохи й філософи-патристи, зокрема Діонісій Ареопагіт, св. Августин, Іоанн Дамаскін⁴¹. Цю особливість часу відображено й у правових трактатах, у тому числі у «Саксонському зерцалі».

Як відомо, середньовіччя було епохою «панівного християнства, християнства, яке водночас є релігією та ідеологією, яке перебуває, отже, у дуже складному стосунку до феодального світу, заперечуючи та виправдовуючи

по монастирях та спархіях. Тож не дивно, що у другій половині XVII ст. «Меч духовний» був у Московщині найрозповсюдженішим виданням, випередивши навіть «Киево-Печерський патерик» (див.: *Матушек О.* Реценсія проповіді Лазаря Барановича в XVII ст. // *TeKa Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych.* – 2011. – №VI. – S.132; *Матушек О.* «Схід» – «Захід» у передмові до «Меча духовного» Лазаря Барановича // *Питання літературознавства.* – Вип.79. – К., 2010. – С.181). Одним із перших читачів «Меча духовного» був патріарх Никон, який намагався утвердити першість церковної влади та православної церкви. Він написав критичну відповідь Барановичу – «Сувій», де звинуватив останнього в «латинській ересі» та надмірному цитуванні латинських джерел. У 1669 р. Лазар Баранович написав відповідь «Послання ко бывшему Патриарху Никону, обхуждающему через писание сию книгу, именуемую Меч духовный», де рішуче відкинув усі звинувачення, зазначивши, що джерела його міркувань – Старий і Новий Заповіт, а запозичення з «чужих писаній», якщо вони вірі не суперечать, а є добродесними й корисними, церква не забороняє (див. докл.: *Матушек О.* Книги Лазаря Барановича в реценсії російського православ'я XVII ст. // *Вісник Харківського університету імені В.Н.Каразіна: Серія «Філологія».* – Вип.61. – Х., 2011. – С.171). Про Старий і Новий Заповіти як джерело своїх міркувань Лазар Баранович говорив і у самому збірнику, зокрема в «Передмові до читача» (див.: *Баранович Л.* Меч духовный – С.11 зв. [Електронний ресурс]: <http://old.stsl.ru/manuscripts/staropechatnye-knigi/373?fnun=15>).

³⁷ Російський віршований переклад – Л.І.Дембо.

³⁸ Honorius of Autun (Honorius Augustodunensis) // *The Catholic Encyclopedia* [Електронний ресурс]: <http://www.newadvent.org/cathen/07461a.htm>

³⁹ Див.: *Dobozu M.* Introduction. – P.8.

⁴⁰ *Ле Гофф Ж.* Передмова // *Його ж.* Середньовічна уява. – Л., 2007. – С.9.

⁴¹ Див. докл.: *Михалевич В.* Гносеологічний статус символу в духовному житті середньовіччя // *Вісник Національного авіаційного університету: Серія «Філософія. Культурологія».* – Вип.2. – К., 2008. – С.170–172.

його воднораз»⁴². Тож весь світопорядок сприймався як підтвердження Святого Письма, і все в ньому могло бути пояснене як натяк на щось вище та наближене до Бога⁴³. Іншими словами, за влучним виразом Ж. Ле Гоффа, «культурні, ідеологічні, екзистенціальні помисли людей були спрямовані до Неба»⁴⁴. Тож Е. фон Репков і вказував на метафізичну основу свого твору, зазначаючи, що Бог і є закон, а отже йому важлива справедливість. Саме любов Святого Духа керувала, за словами автора, його пером, а написаний твір було створено для благодаті Божої та на благо світу⁴⁵.

У «Саксонському зеркалі» чітко прочитується безпосередній вплив Біблії. Наприклад, у ст.42 третьої книги розділу про земське право, де автор, заперечуючи природність нерівності між людьми, посилався на авторитет Старого Заповіту⁴⁶:

«Бог створив людину за своєю подобою і своїми стражданнями звільнив одного так само, як й іншого» (ЗП, III, 42 § 1); «[...] правду кажучи, мій розум не може зрозуміти того, що будь-хто має бути у власності іншого. І про те, що так було, ми не маємо ніяких свідчень. Деякі говорять, що вони помиляються, що власність на людину почалася з Каїна, який убив свого брата. Потомство Каїна загинуло, коли був усесвітній потоп, так що нічого від нього не залишилося. Також деякі говорять, що власність на людину походить від Хама, сина Ноя. Ной благословив двох своїх синів, відносно третього він не згадував про власність. Хам зайняв Африку своїм потомством; Сім залишився в Азії; Яфет, наш предок, зайняв Європу. Отже, ні один з них не належав іншому. Потім деякі говорять, що власність на людину походить від Ізмаїла. Святе Письмо згадує про Ізмаїла як про сина служниці⁴⁷, і, окрім того, нічого не говорить про власність на нього. Потім деякі говорять що вона походить від Ісаї. Якова благословив його батько, і він повелів йому бути паном над своїм братом. Ісаю він не проклинав, і про власність він не згадує. Ми ще й зараз маємо у нашому праві те положення, що ніхто не може сам себе передати у власність іншому і що це можуть оскаржити його нащадки. Як же міг тоді Ной чи Яків одного передати у власність іншого, якщо ніхто навіть сам себе не може передати у власність?» (ЗП, III, 42 § 3)⁴⁸.

Дослідники вважають, що «Саксонське зеркало» зазнало переважного впливу саме Старого Заповіту⁴⁹.

Із Біблії Е. фон Репков запозичив і символіку чисел. Автор неодноразово використовує 2, 3, 6, а найчастіше число 7, яке повторюється у Святому Письмі, у тому числі у Старому Заповіті⁵⁰. Тут воно асоціюється з ідеєю універсальності

⁴² Ле Гофф Ж. За довге середньовіччя // *Його жс.* Середньовічна уява. – С.28.

⁴³ Див.: *Хейзинга Й.* Осень середньовіччя. – Москва, 1988. – С.226.

⁴⁴ Ле Гофф Ж. С небес на землю (Перемены в системе ценностных ориентаций на христианском Западе XII–XIII вв.) // *Одиссей: Человек в истории.* – Москва, 1991. – С.30.

⁴⁵ *Sachsenspiegel: Landrecht.* – S.18. Див. також: *Dobozy M.* Introduction. – P.8–9.

⁴⁶ *Kisch G.* Jewish thought in the *Sachsenspiegel.* – New York, 1938. – P.4–5.

⁴⁷ Ізмаїл – син Авраама і невільниці-египтянки Агар (Кн. Буття, 16; 2–4).

⁴⁸ Саксонское зеркало: памятники, комментарии, исследования. – С.95.

⁴⁹ *Kisch G.* Jewish thought in the *Sachsenspiegel.* – P.4–5.

⁵⁰ Див. докл.: *Стюарт М.Д.* Удивительное значение чисел и цветов в текстах Священных Писаний / Пер. с англ. В.Монастырёва, М.Стеценко. – Москва, 2001. – С.31–39.

й завершеності. Г.Кіш навіть вважає, що саме це пояснює певну пристрасть євреїв до містики чисел⁵¹. У «Саксонському зерцалі» читаємо:

«Бог відпочивав у сьомий день. Сьомий тиждень він також велів шанувати, коли він дав закон євреям і нам Святе Письмо. Він наказав шанувати також сьомий місяць і сьомий рік, це називається роком визволення. Тоді мали бути звільнені й залишені вільними всі, хто був узятий у полон і переданий у рабство в тому одязі, в якому були полонені, якщо вони хотіли бути звільнені й бути вільними. Після семи разів по сім років прийшов п'ятдесятити рік, це значить, рік радості. Тоді кожна людина мала бути звільненою й бути вільною, хотіла вона цього чи ні» (ЗП, III, 42 § 4)⁵².

Е. фон Репков, намагаючись пояснити своє бачення світового укладу, використовував семирівневий поділ, надаючи особливого сакрального значення саме цьому числу, при тому вказуючи на джерело своїх роздумів – твір Ісидора Севільського «Origines». Однак якщо останній говорив лише про шість віків⁵³ (число шість – число людське⁵⁴), то автор «Саксонського зеркала» – уже про сім віків:

«“Origines” передбачав у свій час, що має бути шість віків, кожний вік по тисячу років, а на сьомому світ має загинути. Так от, нам відомо зі Святого Письма, що з Адама почався перший вік, із Ноя – другий, з Авраама – третій, із Мойсея – четвертий, із Давида – п'ятий, із народженням Христа – шостий. У сьомому ми живемо без певного ліку» (ЗП, I, 3 § 1)⁵⁵.

На сім категорій ділив Е. фон Репков і сучасне йому суспільство:

«Так само встановлено сім військових щитів, з яких королеві належить перший, єпископам, абатам і абатисам – другий, світським князям – третій, якщо вони стають васалами єпископів, сеньйорам – четвертий; особам, що можуть бути шеффенами і васалам – п'ятий, а їхнім васалам – шостий. Як християнство у сьомому віці точно не знає, як довго цей вік буде існувати, так само і про сьомий щит невідомо, чи має він ленне право й військовий щит⁵⁶. Шостий щит перетворився у сьомий завдяки тому, що світські князі стали васалами духовних князів, чого раніше ніколи не було. Як феодальна драбина закінчується на сьомому

⁵¹ Kisch G. Jewish thought in the Sachsenspiegel. – P.9. Тут див. (виноска 19) перелік літератури щодо значення числа 7 як сакрального.

⁵² Саксонское зеркало: памятник, комментарии, исследования. – С.96.

⁵³ Ісидор Севільський поділяв історію людства на шість періодів, які відповідають шести періодам у житті людини: вік немовляти, дитинство, отрочество, юність, зрілість, старість (див.: Уколов В. Рождение средневекового энциклопедизма: Исидор Севильский [Електронний ресурс]: http://antology.rchgi.spb.ru/Isidorus_Hisp/medenc.htm).

⁵⁴ Див. докл.: Стюарт М. Д. Удивительное значение чисел и цветов в текстах Священных Писаний. – С.28–30.

⁵⁵ Саксонское зеркало: памятник, комментарии, исследования. – С.17.

⁵⁶ Військовий щит – символ належності до стану, що володів ленним правом, і водночас позначник певного рангу у системі феодальної ієрархії. Згідно з нормами ленного права, сьомий щит не користувався ленним правом (ЛП, I, 4–5; Саксонское зеркало: памятник, комментарии, исследования. – С.119).

щиті, точно так само й родова спорідненість закінчується на сьомому ступені» (ЗП, I, 3 § 2)⁵⁷.

Подібне міститься й серед норм ленного права: «Ленний щит починається з короля і на сьомому щаблі закінчується. По-друге, світські князі переходять у третій щит, коли вони стають васалами єпископів, і шостий щит переводять у сьомий». (ЛП, I, 2–3)⁵⁸.

Автор використовував різні числові комбінації, які також асоціювалися з числом 7: «Якщо треба довести сімома людьми, то можна опитати двадцять одну людину для засвідчення цього» (ЗП, II, 22 § 4)⁵⁹; «коли пфеніги (певного карбування) забороняють, то впродовж 14 ночей (після заборони) можна ще цією монетою платити й викуповувати заставу» (ЗП, II, 26 § 6)⁶⁰; «після досягнення 21-го року чоловік стає повнолітнім» (ЗП, I, 42 § 1)⁶¹. Деякі пасажі щодо значення числа 7 Е. фон Репков запозичив не тільки з Біблії, а й з окремих богословських трактатів, зокрема Петра Коместора⁶².

У часи середньовіччя, коли віра в Бога пронизувала всі сфери життя, невід'ємною частиною світосприйняття були символи, ритуали⁶³, клятви та прокляття. Наповнення різних елементів життя символічними сенсами допомагало людині орієнтуватися у часі, просторі, а ритуалізація сприяла «органічному існуванню всередині своєї рідної культури»⁶⁴. Цьому у великій мірі зараджувало християнство, і в першу чергу Святе Письмо, яке доносило до читача й мирянина зміст через символи та ритуали. Для середньовічної людини вже «саме писання було ритуалом»⁶⁵. Тож не дивно, що йому надавали такого значення. Порушення встановленого ритуалу іноді могло підважити законність того чи іншого рішення або події, а клятва набувала сили закону. Це знайшло своє відображення й у «Саксонському зеркалі»:

«Будь-який доказ, який будь-хто має представити суду при звинуваченні чи при захисті, чи то справа про майно, чи про власність, має супроводжуватися попередньою клятвою його свідків, а потім і його власною клятвою» (ЗП, III, 88 § 5). [...] Якщо хтось має щось довести через суд, то це мають завірити своєю присягою судді королівської милості, потім шеффени, рівно ж як і всі інші засідателі» (ЗП, III, 88 § 1)⁶⁶.

⁵⁷ Саксонское зеркало: памятник, комментарии, исследования. – С.17.

⁵⁸ Там же. – С.119.

⁵⁹ Там же. – С.59.

⁶⁰ Там же. – С.61.

⁶¹ Там же. – С.34.

⁶² Kisch G. Sachsenspiegel and Bible... – P.100–102; *Idem.* Jewish thought in the Sachsen-spiegel. – P.10.

⁶³ Існує чимало визначень поняття «ритуал». На думку британського антрополога В.Тернера, це «стереотипна послідовність дій, які охоплюють жести, слова й об'єкти, виконуються на спеціально підготовленому місці та призначаються для впливу на надприродні сили чи істоти в інтересах і цілях виконавців» (див.: *Тэрнер В.* Символ и ритуал / Сост. В.Бейлис. – Москва, 1983. – С.32).

⁶⁴ *Афанасьева О.* Поняття ритуалу в соціокомунікативному вимірі // *Вісник Київського національного університету ім. Т.Шевченка: Іноземна філологія.* – Вип.1. – К., 2014. – С.47–48.

⁶⁵ *Берман Г.Дж.* Право і революція: формування західної традиції права. – С.61.

⁶⁶ Там же. – С.116–117.

Король теж мав би присягнути на вірність державі, і це вважалося найбільшою запорукою:

«Коли обирають короля, він має скласти клятву вірності державі в тому, що він зміцнюватиме правду й каратиме неправду, і захищатиме інтереси імперії, як він тільки може та буде на силі. Після цього він ніколи більше не має складати присяги, хіба тільки його звинуватить папа в тому, що він сумнівається в істинності віри» (ЗП, III, 54 § 2)⁶⁷.

А вже якщо присягали, то лише персонально, навіть, коли йшлося про жінок (ЗП, I, 47 § 1)⁶⁸.

Опис присяги був присутній як у «Саксонському зерцалі», так і в усіх тих правових збірниках, які на ньому базувалися. Зростання ролі клятви у суспільних відносинах та утвердження відповідного ритуалу дослідники пов'язують із поширенням християнства. На цьому наголошує, зокрема, Г.Дж.Берман:

«Християнство істотно вплинуло й на доведення шляхом принесення клятви, адже клятва почала набирати християнських форм і підтримувалася церковними санкціями. Клятви приймалися священиками у церквах, біля вівтаря, на святих мощах. На брехуна накликалися Божі кари. Неправдива клятва каралася церковним покаанням. Більше того, клятви стали основним способом Божого суду поряд із випробуванням. Випробування збереглося для тих, хто не мав родичів, щоб ті присягнули за них (або для тих, хто з інших причин не спромігся представити компургаторів⁶⁹), а також для таких людей, чия погана слава робила їхні клятви абсолютно не вартими довіри; крім того, випробування застосовувалося щодо певних злочинів. А в усіх інших випадках скріплена клятвами присяга стала доволі поширеним методом доведення. Як і раніше, компургаторів прикликали здебільшого з числа родичів, і тут був присутній сильний елемент вірності, що містився у самому понятті *допомоги* в клятві»⁷⁰.

Важливість присяги, як свідчить Б.Гроїцький⁷¹, визначалась тим, що у свідки брали самого Бога, він же й карав за кривоприсяжництво:

«Не бери надаремне ім'я Боже. Бо хто бере надаремне ім'я Боже й ним свій фальш підтверджує, певною та не помилковою річчю є, що помсти від Бога не уникне. Написано у Законі Божо-

⁶⁷ Берман Г.Дж. Право і революція: формування західної традиції права. – С.101–102.

⁶⁸ Там же. – С.35.

⁶⁹ Компургатор – свідок, що відводить звинувачення від звинувачуваного за посередництвом клятви, якою засвідчує невинуватість останнього (див.: [Електронний ресурс]: <http://slavar-vocab.com/russian-english/juridical-dictionary/kompurgator-1454779.html>).

⁷⁰ Берман Г.Дж. Право і революція: формування західної традиції права. – С.63.

⁷¹ Б.Гроїцький, спираючись на норми «Саксонського зерцала», детально описав інститут присяги в міському праві (див.: *Groicki B. Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburkiego w Koronie Polskiej.* – Warszawa, 1953. – S.143–151; *Idem.* Artykuły prawa majdeburkiego które zowią *Speculum Saxonum* z łacińskiego języka na polski przełożone i znowu drukowane roku pańskiego 1629 // *Idem.* Artykuły prawa majdeburkiego: Postępek sądów około karania na gardle. Ustawa placej u sądów. – Warszawa, 1954. – S.32; також: *Idem.* Artykuły prawa majdeburkiego które zowią *Speculum Saxonum* z łacińskiego języka na polski przełożone i znowu drukowane roku 1559. – S.61–63 [Електронний ресурс]: http://www.pbi.edu.pl/book_reader.php?p=34229).

му: *Non habebit insontem Dominus eum, qui assumpserit nomen Domini Dei sui frustra*. А попри те, відповідно до права кривоприсяжник стає нищим і до свідчення, і до жодного достоїнства не буде допущеним. Spe. Sax. li. 2 art.11»⁷².

Присягати мали до полудня⁷³. Вочевидь, це було пов'язано з уявленнями про час і пору дня у середньовіччі, що перепліталось з біблійними інтенціями. У Біблії згадуються різні складові дня. Вечір для євреїв поділявся на дві частини: перша починалась близько 3-ї години, а остання – близько 5-ї години пополудню. Спаситель умер на хресті на початку першої частини вечора, а на початку другої – його з хреста зняли⁷⁴. У часи Ісуса Христа день в євреїв уже поділявся на 12 годин, які рахувались від сходу сонця до заходу. Водночас день поділявся на чотири тригодинні частини й називався першим, третім, шостим і дев'ятим часом. У старозавітних євреїв молитви читалися в певний період дня, що було прив'язано до храмових жертвоприношень. Цю традицію успадкували християни. У літургійних часах, практика читання яких витікає з юдейських звичаїв, читали молитви в певні години дня, близько 3-ї години дня правиться дев'ятий час (Дії 3, 1), або так звана нона (лат. «Nona»)⁷⁵. Власне тоді згадують про смерть Спасителя. Ж. Ле Гофф указує, що між X і XIII ст. відбулася дуже важлива еволюція денної хронології, яка залишилася майже непоміченою: нона поступово перемістилася на відмітку полудня. Нона (тепер полудень) стала також елементом поділу робочого дня, що було остаточно закріплено у XIV ст.⁷⁶ Відтак день до полудня асоціюється з життям Ісуса, а час після полудня – з його смертю. Саме тому присягати, беручи у свідки Бога, треба було до полудня.

Вірогідно, що саме з таким біблійним розумінням часу був пов'язаний припис, що стосувався процедури суду: «Всі, хто має брати участь у судовому процесі, мають перебувати [очікувати] у суді від сходу сонця до полудня, коли присутній суддя» (ЗП, III, 61 § 4)⁷⁷.

Присяга, як і сам судовий процес, були доволі формалізованими. Навіть розташування учасників суду чітко визначалося, і дотримання приписів мало чимале значення для Е. фон Репкова та його сучасників: «Оскаржувати рішення потрібно стоячи. Пропонувати рішення наказом короля треба сидячи, кожен у своєму суддівському кріслі» (ЗП, I, 12 § 13)⁷⁸.

У середньовічному християнстві доволі амбівалентним було ставлення до тіла⁷⁹, тоді ж укорінилося метафоричне використання образу тіла для позначення різних суспільних інститутів⁸⁰. Саме образ людського тіла допоміг

⁷² Groicki B. Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej. – S.143.

⁷³ Ibid. – S.145.

⁷⁴ Библиейная энциклопедия / Изд. архим. Никифор. – Москва, 1891. – С.190.

⁷⁵ Литургия часов [Електронний ресурс]: http://ru.wikipedia.org/wiki/Литургия_часов

⁷⁶ Ле Гофф Ж. Время труда в период «кризиса» XIV в.: от средневекового времени к времени современному // *Его же. Другое средневековье*. – Москва, 2002. – С.50.

⁷⁷ Саксонское зеркало: памятник, комментарии, исследования. – С.105.

⁷⁸ Там же. – С.54.

⁷⁹ Див. докл.: Шпідлік Т. Духовність християнського Сходу: Систематичний виклад / Пер. з італ. М.Прокопович. – Л., 1999. – С.99–103.

⁸⁰ Наприклад, у трактаті Діонісія Ареопагіта метафору тіла використано для пояснення окремих властивостей небесних сил (див.: *Діонісій Ареопагіт*. Про небесні категорії [Електронний

Е. фон Репкову прояснити систему родинних стосунків:

«Далі відзначимо, де спорідненість починається, а де вона закінчується: у голові знаходиться чоловік і жінка, які поєднані законним шлюбом. Місце шиї займають діти, якщо вони повнорідні, народжені від одного батька й однієї матері. Неповнорідних (єдинокровних чи єдиноутробних) відсувають у наступні частини тіла. Якщо, однак, два брати одружуються з двома сестрами, а третій брат – зі сторонньою жінкою, то їхні діти все ж рівні при отриманні спадку, якщо вони рівного походження. Діти повнорідних братів знаходяться там, де плечі сходяться з руками; так само, як і діти сестер. Це перший ступінь спорідненості, яку зачисляють до рідні – діти братів, діти сестер. У ліктьовому суглобі міститься другий (ступінь спорідненості). У зап'ясті – третій. У першому суглобі середнього пальця – четвертий. У другому суглобі – п'ятий. У третьому суглобі середнього пальця – шостий ступінь спорідненості. На сьомому місці є ніготь, а не суглоб, тому тут закінчується спорідненість, і її називають нігтевою спорідненістю. Ті, що містяться між головою й нігтем, і можуть віднести себе до однакового ступеня спорідненості, отримують спадок у рівній частці. Хто може віднести себе до ближчої спорідненості, той першим отримує спадок. Спорідненість закінчується на сьомому ступені спорідненості, хоч папа дозволив брати дружину до п'ятого ступеня спорідненості. Але папа не може встановлювати ніякого права, яке погіршувало би наше земське чи ленне право» (ЗП, I, 3 § 3)⁸¹.

Те, що нам нині здається надто витіюватим і заплутаним, було абсолютно зрозумілим і наочним для середньовічної людини. Для неї уособленням макрокосму був Усесвіт, а людина з усіма частинами її тіла – це мікрокосм, що містить у собі всі фізичні й духовні складові макрокосму. Як зазначає Ж.-К.Шмітт, «одним з найбільш промовистих виразів цієї метафори ми зазначаємо Гонорію Августодунському, який порівнює голову людини (з сімома її отворами), а також груди, живіт, ноги, п'ять чуттів, кістки, нігті й волосся з природними елементами та їхніми різноманітними характеристиками»⁸². Тож не дивно, що саме образ людського тіла, його символіку використав Е. фон Репков у своєму творі.

Тіло напряму пов'язане з жестом, який став потужним засобом комунікації. Він власне допомагав середньовічній людині виражати як свої почуття, так і свою віру. Ще Августин обґрунтував тезу, що для того, аби небесний світ відчув, що до нього звертаються, треба було подати відповідний знак. Тож «константою, яка проходить через усю епоху середньовіччя, є потреба виражати свою релігійність за допомогою матеріальних знаків, а найкраще – власним тілом»⁸³. Саме тому за середньовіччя жест відігравав таку велику роль.

ресурс]: www.magister.msk.ru/library/bible/comment/areopag/areopag1.htm; див також: *Ле Гофф Ж., Трюон Н.* История тела в средние века / Пер. с фр. Е.Лебедевой. – Москва, 2008. – С.10, 151–157).

⁸¹ Саксонское зеркало: памятник, комментарии, исследования. – С.18.

⁸² Шмітт Ж.-К. Сенс жесту на середньовічному Заході / Пер. з фр. Н.Колибіної. – Х., 2002. – С.383.

⁸³ Дінцельбахер П. Релігійність. Середньовіччя // Історія європейської ментальності / За ред. П.Дінцельбахера; пер. з нім. В.Кам'янця. – Л., 2004. – С.163.

Ба більше, в окремих випадках візуальна комунікація, комунікація мовою жестів ставала важливішою, ніж письмо, адже писане слово було доступним обмеженому колу людей. Жести були допустимими і пристойними та непристойними й небажаними. Зокрема у середні віки не віталась активна жестикуляція. Відмінними були жести жінок і чоловіків, мирян і кліриків, і для кожної суспільної групи був характерним свій комплекс усталених жестів (наприклад, для феодальної аристократії – «жести крові»). Саме у цьому контексті Ж.-К.Шмітт зазначав, що,

«звертаючись до ідеології трьох соціальних станів (*ordres*) феодального суспільства, варто вказати на те, що так само, як існують жести “першої функції”, характерні для людей церкви, *oratores*, і [...] жести “третьої функції”, або жести ручної праці *laboratores*, трударів, існують також і жести “другої функції” – функції воїнів, *milites* або *bellatores*. Отож розрізнення трьох “станів” може бути загальним орієнтиром при аналізі відмінностей між усіма цими жєстами»⁸⁴.

Тож жестикуляція нап'язу пов'язана з поведінковою естетикою кожної соціальної групи. Чи не найважливішими у цій системі були жести рук. Виділяє їх і «Саксонське зеркало». Так, клятву треба виголошувати, піднісши праву руку (ЗП, II, 12, § 8)⁸⁵, а за порушення цієї клятви можна було цю ж таки руку втратити (ЗП, II, 15, § 1)⁸⁶. Жести рук були важливими й чітко визначеними і при принесенні ленної присяги: «Після смерті батька син має впродовж року та шести тижнів перед своїм паном зі складеними руками визнати себе васалом за батьківським леном і наблизитись до пана настільки, щоб він міг взяти його руку своїми руками» (ЛП, I, 45)⁸⁷. Подібний «ритуал присяги на вірність», як підкреслював М.Блок, багато разів описувався у середньовічних текстах, його зображали на різних мініатюрах та барельєфах. Такий знак покори, коли той, хто хоче служити, кладе свої долоні в долоні того, кому він служитиме, часом підкріплювався ставанням навколішки⁸⁸. Але й жєсту самих рук іноді було цілком досить. Покликання у свідки Бога підвищувало авторитет дійства, і тут жєсти рук відігравали одну з ключових ролей, адже коли клялися на реліквії – клали на неї руку. Символічним і характерним був жест судді, котрий виносив вирок, піднісши руку та виставивши догори два пальці.

Ця символіка жєсту знайшла своє відображення в ілюстраціях до «Саксонського зерцала»⁸⁹, що добре видно, наприклад, зі статті про злочини неповнолітніх, де у двох зображеннях маємо оповідь і про злочин, і про сплату за нього

⁸⁴ Шмітт Ж.-К. Сенс жєсту на середньовічному Заході. – С.407–408.

⁸⁵ Саксонское зеркало: памятник, комментарии, исследования. – С.53.

⁸⁶ Там же. – С.56.

⁸⁷ Там же. – С.124.

⁸⁸ Блок М. Феодальне суспільство. – К., 2001. – С.158–159.

⁸⁹ Ілюстрації до «Саксонського зерцала» неодноразово аналізувалися як у спеціальних дослідженнях, так і в популярних виданнях. Серед найновіших див.: *Sachsenspiegel und Magdeburger Recht – Grundlagen für Europa: Saxon Mirror and Magdeburg Law – The Groundwork for Europe.* – Potsdam, 2010. – S.46–59; *Келлер О.* Распространение средневекового немецкого права на землях Центральной и Восточной Европы в XIII–XVIII вв.: Дисс. ... д-ра ист. наук. – Минск, 2015. – С.116–118.

вергельду опікуном дитини, і про покарання неповнолітнього через тягання за волосся, і про присягу на реліквії опікуна⁹⁰.

Усі ілюстрації до «Саксонського зеркала» мають змістове навантаження. Наприклад, інформативним був одяг зображуваних персонажів. Якщо чоловік – сакс або шваб, то його зображали в короткому одязі, усіх інших – у довгому. Якщо зображали божевільного, то обов'язково в довгій одежині, обвішаний дзвіночками, а у дворянина мав бути зображеним щит на рівні стегна тощо. Єврея зображали в лійкоподібному капелюсі, папу – у трирівневій короні, а короля чи імператора – у короні однорівневій із трьома прикрасами, схожими на листя конюшини (їх мало бути чотири, але одну не видно). Заміжню жінку зображали із шаллю, зав'язаною навколо голови, а незаміжню – із шаллю, просто накинутою на голову, яка вільно розвивається на вітру. Селянина завжди зображали у солом'яному капелюсі⁹¹. Не меншого значення надавали колористиці ілюстрацій, адже кожен колір мав своє символічне значення, про що добре відомо було людям тієї епохи⁹². Більше того, Г.Ф.Марґадан вважає, що ілюстрації в окремих рукописах «Саксонського зеркала» виконують три функції: а) передають мову жестів; б) презентують алегорії; в) створюють піктографічний супровід тексту. Що зрозуміло, адже «наше внутрішнє життя складається більше із зображень, аніж з абстрактних ідей, наша душа все ще, на щастя, картинна галерея, а не буква прагматичних формул»⁹³.

Таким чином, ілюстрації у «Саксонському зеркалі», візуалізуючи, роз'яснюють чимало статей цього правового збірника й у такий спосіб удосконалюють його людям різного рівня освіти. Особливо це важливо щодо тих випадків, коли текст надто витіюватий і не завжди може бути однозначно трактований. Вони ж допомагали у практичному використанні твору, адже людям середньовіччя, які навіть, якщо й читали, то дуже повільно, ілюстрації дозволяли швидко знаходити потрібне місце в тексті. Іноді малюнки багаторівневі й показують схематично подію, якої стосуються, а не лише її наслідки. Така, зокрема, ілюстрація до статті про оскарження насильства над жінкою чи дівчиною – у нижньому ярусі зображено жертву насильства, а у верхньому – оскарження нею цього злочину у суді й злочинця, затриманого на місці свого злочину⁹⁴.

У невеликому символічному сюжеті, що ілюструє ст.66 другої книги земського права, і яка з використанням біблійних сюжетів оповідає про свято-

⁹⁰ Див.: ЗП, II, 65, § 1; ЗП, II, 65, § 2. Ілюстр.: Heidelberg historische Bestände – digital [Електронний ресурс]: <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg164/0035?sid=31fa4a691e732d744276f3eec5715cd9> (Гайдельберзький рукопис «Саксонського зеркала»).

⁹¹ *Margadant G.F.* The Illustrations of the Sachsenspiegel. – P.8.

⁹² До прикладу, у популярних богословських текстах Діонісія Ареопігита читаємо: «Стосовно різних кольорових каменів, то треба думати, що білий колір відображає світлість, червоний – полум'яність, жовтий – златовидність, зелений – юність і бадьорість; у кожному виді символічних образів ти знайдеш таємниче пояснення» (див.: *Дионисий Ареопагит*. О небесной иерархии [Електронний ресурс]: <http://lib.pravmir.ru/library/readbook/730>). Значення окремих кольорів (білого, чорного, червоного) у сучасних примітивних культурах, зокрема племені ндембу, описує В.Тернер (див.: *Turner V.* Colour Classification in Ndembu Ritual // *Anthropological Approaches to the Study of Religion* / Ed. by M.Banton. – London; New York, 2006. – P.47–84).

⁹³ *Margadant G.F.* The Illustrations of the Sachsenspiegel. – P.5, 11–27.

⁹⁴ Пор.: ЗП, II, 64, § 1, ілюстр. див.: Heidelberg historische Bestände – digital [Електронний ресурс]: <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg164/0034?sid=31fa4a691e732d744276f3eec5715cd9>

ві дні та дні примирення, художник зумів зобразити історію від створення людини до розп'яття Христа⁹⁵. Людям, які виростили на символіці й алегоріях християнства, ця ілюстрація, як і багато інших подібних сюжетів, була добре зрозумілою, натомість сучасному читачеві, не надто обізнаному у сфері символів і жестів середньовіччя, його релігійної культури, трактувати ілюстрації «Саксонського зеркала» доволі складно.

Отже жести у середньовіччі були виявом і тілесності, і духовності. Практично кожен пункт твору Е. фон Репкова віддзеркалював світобачення людей XIII ст. І хоч норми «Саксонського зеркала» давно втратили чинність, та воно залишається безцінною пам'яткою для дослідження не лише права, а й різних аспектів історії європейського середньовіччя, у тому числі середньовічної ментальності, якій був притаманний символізм та метафоричність світосприйняття. Сучасним дослідникам цієї пам'ятки необхідно розшифрувати всі її символи, де закладено глибинні смисли, що допомагають глибшому розумінню як самого тексту, так і епохи загалом. Розшифрування цих символів дозволить краще зрозуміти людей, для яких писався аналізований твір, і культуру, у межах якої він функціонував.

⁹⁵ Див.: Heidelberg historische Bestände – digital [Електронний ресурс]: <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg164/0035?sid=31fa4a691e732d744276f3eec5715cd9> (Гайдельберзький рукопис «Саксонського зеркала», ілюстр. до ст. ЗП II, 66, § 2).

The “Saxon Mirror” (“Sachsenspiegel”) was the most famous account of customary law in Europe and the first legal treatise written by a secular person. It reflected the mentality of medieval society, imbued with faith in God, Christianity, and metaphorical thinking. The gestures, numbers, clothing, colours have symbolic meaning there. The metaphor of the body was used by the author to explain contemporary social institutions. The text of the “Saxon Mirror” was significantly influenced by the Old Testament.

Keywords: “Saxon Mirror” (“Sachsenspiegel”), customary law, secular and canon law, symbols, number symbolism, metaphor of the body, rituals, oath, Bible.

О.О.Федотова, Ю.І.Шаповал*

ПРОСКРИПЦІЯ ЯК ЦІННЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЦЕНзуРИ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Висвітлюється практика започаткування та впровадження органами політичної цензури проскрипційних матеріалів. Проаналізовано основні тенденції здійснення ідеологічного контролю друкованих видань упродовж радянського періоду. Зроблено огляд списків і покажчиків заборонених видань, а також переліків осіб, чий твори підлягали вилученню з бібліотечної та книжоторговельної мережі.

Ключові слова: органи політичної цензури, проскрипційні матеріали, заборонені автори, контроль творів друку, бібліотечна та книжоторговельна мережа.

Проскрипція, що в перекладі з латини значить «письмове оприлюднення», – важливе джерело, яке віддзеркалює історію політичної цензури в Україні за радянської доби. Цей давній вид документів виник ще за часів Римської імперії у вигляді списків осіб, котрі були оголошені поза законом та зазнали переслідувань із певних політичних причин. Майно таких громадян підлягало конфіскації, а переховування загрожувало смертною карою тим, хто співчував інакodomцям.

Історія людства свідчить, що за різних часів правляча верхівка (як світська, так і церковна) ініціювала складання подібних списків, фігурантами котрих виступали як опальні особи, так і книжки. Проскрипції пройшли у своїй еволюції довгий шлях, починаючи від перших списків «істинних» і «хибних» (апокрифічних) творів, започаткованих у Візантії та поширених у Русі, аж до сучасних переліків заборонених творів (прикладом може бути російський «Федеральний список екстремістських матеріалів»). Однак слід зазначити, що найбільшого успіху у справі підготовки різних видів і типів проскрипцій досягла радянська влада. Світова практика не знає аналогів, коли боротьба за уніфікацію інтелектуального життя суспільства набувала б настільки централизованого та всеохоплюючого характеру.

Мета нашої розвідки полягає у висвітленні процесу започаткування й впровадження органами цензури в УСРР–УРСР проскрипційних матеріалів. Завдання дослідження – скласти цілісну картину поетапної еволюції радянських проскрипцій відповідно до задач і напрямів діяльності інститутів комуністичної цензури.

Певні аспекти заявленої проблематики вивчалися у працях С.Білоконя, якому належить одна з перших спроб проаналізувати проскрипції відповідно

---

* Федотова Оксана Олегівна – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри культурно-дозвілєвої діяльності Київського національного університету культури і мистецтв, e-mail: oxana68@ukr.net

Шаповал Юрій Іванович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України імені І.Кураса, відділ теорії та історії політичної науки, e-mail: shapoblu@gmail.com

до історичних етапів розвитку країни та скласти їх перелік¹. Список зведених проскрипційних матеріалів згодом уточнив Ю.Шаповал у процесі висвітлення механізму й основних напрямів радянського політичного контролю². До розгляду повоєнних проскрипційних матеріалів у розрізі історії цензури та специфіки функціонування цензорських установ звернувся В.Баран³. У контексті дослідження цензури друкованих видань перелік радянських проскрипцій розширила О.Федотова⁴. Однак слід зазначити, що донині в українській історіографії відсутні спеціальні праці, присвячені аналізу згаданих матеріалів.

Із приходом до влади більшовиків та початком створення органів ідеологічного контролю укладання проскрипційних списків і покажчиків стало одним із найважливіших напрямів діяльності. Архівні документи свідчать про те, що у структурі Наркомосу УСРР уже в 1919 р. функціонували відділи постачання та розповсюдження, завданнями яких окреслювалися перегляд і складання загальних списків дозволеної й забороненої літератури, що надалі надходили до управління справами Всевидава і, своєю чергою, опрацьовувалися співробітниками наукового підвідділу. Подані в них твори друку оцінювалися за п'ятибальною шкалою⁵. Зауважимо, що перші спроби цензурування літератури та підготовки проскрипційних списків на початковому етапі мали відомчий і відносно ліберальний характер.

1922 р. було створено Головліт СРСР, покликаний реалізовувати централізований нагляд за всіма формами суспільного життя. У його компетенції перебували сфера кіновиробництва, театральна, видавнича, бібліотечна справи, книготоргівля тощо. До поля зору цензурного відомства потрапили також книжкові ресурси країни.

Саме згаданому «міністерству правди» належить практика підготовки на союзному та республіканському рівнях проскрипційних покажчиків і списків заборонених видань, які підлягали вилученню з книготорговельної, бібліотечної, шкільної мереж. До них зараховувалися також індекси «застарілої» літератури. Складалися й зведені проскрипційні покажчики, що друкувалися окремими виданнями, супроводжувалися грифом «Для службового користування», розсилалися за спеціальним списком і перебували на особливому обліку та зберіганні, а їх втрата загрожувала суворим покаранням. Формувалися вони зазвичай за алфавітом осіб і назв заборонених творів.

У 1923 р. в контексті вилучення «контрреволюційних» та «антихудожніх» друків Головополітосвіта й Головліт розробили інструкцію про перегляд книжкового складу бібліотек, яка супроводжувалася списками «застарілих» видань. Документ призначався для масових бібліотек, утім у процесі так званих

¹ Білокін С. На полицях спецфондів у різні роки // Слово і час. – 1990. – №1. – С.69–76.

² Шаповал Ю. Комуністична цензура в Україні: штрихи до портрета // Україна ХХ століття (Особі та події в контексті важкої історії). – К., 2001. – С.158–207.

³ Баран В. Цензура в системі тоталітаризму // Сучасність. – 1994. – №6. – С.104–117.

⁴ Федотова О.О. Книга як об'єкт цензурної політики // Вісник Книжкової палати. – 2002. – №6. – С.30–36.

⁵ Постанова НКО РСФРР 1919 р. «Про порядок реєстрації та обліку книг, що видаються в Києві» (див.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.1. – Спр.716. – Арк.25).

«чистюк» був поширений і на центральні бібліотечні установи. Опублікований перелік заборонених книг викликав широкий резонанс серед громадськості, оскільки до нього ввійшли найвідоміші філософські та літературні твори. 13 жовтня бібліотечний відділ Головополітосвіти надав роз'яснення щодо скасування означених списків⁶. Пізніше до розгляду й аналізу переліків у статті «“Огріхи” Головополітосвіти» звернулася Н.Крупська, визнавши їх за неприпустимі⁷. Показово, що після невдалої спроби проскрипційні матеріали надалі відкрито майже не публікувалися.

Перший зведений проскрипційний перелік республіканського значення, складений у Харкові, з'явився в «Бюлетені НКЮ» 1931 р.⁸ Наступні матеріали побачили світ 1934 р. й супроводжувалися візою наркома освіти В.Затонського⁹. У мотиваційній частині наводилися відомості щодо причин заборони видань.

Існували також проскрипційні списки творів небажаних осіб. Так, скажімо, 3 вересня 1938 р. цензурний комітет надіслав на розгляд до ЦК КП(б)У список №3 «Бібліографія книжок ворогів народу». Він містив рубрики: «Автор», «Назва книжки», «Висновки Головліту УРСР». Серед наведених творів 39 авторів зустрічаємо й ряд видань М.Зерова: «Антологія римської поезії», «Від Куліша до Винниченка», «До джерел» (літературний біографічний нарис), «Нове українське письменство» (історичний нарис), «Слово. Декламатор», «Нова українська поезія». Щодо причин заборони вказувалося: «Історик літератури й критик. Ворог. Твори його за змістом націоналістичні, шкідливі, не мають ніякої цінності»¹⁰. На підставі такої оцінки заступник начальника Головліту УРСР Спокійний та начальник бібсектору Логінов просили надати дозвіл на «вилучення» означених творів.

Наприкінці 1930-х рр. у ході Великого терору проскрипційні списки набули тематичної спрямованості залежно від політичних змін, що відбувались у країні. Лише впродовж 1938 р. було складено такі переліки: «Бібліографія буржуазно-націоналістичної літератури (автори вороги народу)» (списки №5 та №9), «Бібліографія політико-економічної літератури» (список №7), «Політично-економічні та військові збірники на вилучення» (список №18), «Художньо-літературні збірки з віршами, оповіданнями, повістями ворогів – націоналістів» та ін.¹¹

Готувалися також «Списки підручників, знятих з навчання, які треба списати на макулатуру», де фіксувалися автор, назва книжки, видавництво, рік та місце видання, короткий висновок щодо змісту. Зрозуміло, що твори друку зазнавали обмежень переважно з політичних мотивів. Скажімо, із приводу

⁶ Зеленов М.В. Аппарат ЦК ВКП(б) – ВКП(б), цензура и историческая наука в 1920-е гг. – Нижний Новгород, 2000. – 540 с.

⁷ Див.: Крупська Н.К. Педагогічні твори в десяти томах. – Т.8: Бібліотечна справа. Хати читальні. Клубні заклади. Музеї. – К., 1965. – 307 с.

⁸ Зведений список nereкомендованої літератури на 1.1.31 р. – [X.], 1931. – 10 с.

⁹ Зведені списки літератури, що підлягає вилученню з продажу, бібліотек та учбових закладів. – Б.м., [1934]. – 31 с. (Список №1. – С.1–16; Список №2. – С.17–31).

¹⁰ Бібліографія книжок ворогів народу (Список №3) (див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.16. – Спр.15. – Арк.176).

¹¹ Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань в УСРР–УРСР (1917–1990 рр.). – К., 2009. – 352 с.

хрестоматії з української літератури для 5-го класу авторства Є.Кирилюка наводилося таке зауваження: «Відсутні біографії письменників та відомості з теорії літератури. Підручник містить уривки з творів ворога народу та портрет його (стор.22 і 33). Ряд творів, що передбачено програмою, відсутній»¹².

На тому етапі розроблялися й окремі переліки під назвою «Книжки, які треба списати в макулатуру, які застарілі і що потребують виправлення, тому що вони мають цитати, портрети й окремі уривки з творів ворогів народу» з відповідними інструкціями щодо самостійного «виправлення» силами бібліотечно-книготорговельних працівників шляхом вирізування, склеювання, заклеювання й навіть викреслення, видирання, затушовування та видряпування.

В умовах німецько-радянської війни 1941–1945 рр. союзний цензурний комітет підготував і 3 липня 1942 р. випустив «Алфавітний список книжок, що ввійшли до наказів уповноваженого РНК СРСР з охорони військових таємниць у друці й начальника Головліту на вилучення та списання в макулатуру з бібліотек громадського користування за 1938–1941 рр. включно», керуватися яким приписувалося всім уповноваженим особам. До згаданого переліку ввійшла «ідеологічно шкідлива» та «застаріла» література, видрукувана як союзними, так і республіканськими видавництвами. Втрата документа загрожувала суворою відповідальністю¹³. Нацистська цензура, своєю чергою, також складала проскрипційні списки. Один із них мав назву «Автори, що вилучаються, та окремі твори до 1917 р.». До нього потрапили публікації єврейських авторів та антинімецькі видання часів Першої світової війни¹⁴.

На щойно звільнених від окупантів територіях органи радянської цензури поступово перейшли до відновлення всіх форм ідеологічного контролю. Зі звіту про роботу Головліту Української РСР за дев'ять місяців 1944 р. його начальника Є.Барланицького дізнаємося про труднощі, які виникли у ході цієї роботи. Зокрема вказувалося, що перевірки бібліотечних фондів ускладнює відсутність наказів цензурного комітету за попередні роки. Проте вповноважені особи на підставі карток, що збереглися у спецчастині АН УРСР, склали проскрипційні списки авторів, усі твори яких увійшли до наказів Головліту УРСР на вилучення, а також відповідний перелік із художньої літератури¹⁵.

У післявоєнний період новим напрямом роботи Головліту УРСР став нагляд за трофейною та букіністичною літературою, у зв'язку з чим постала потреба розробки нових проскрипцій. Навесні 1947 р. начальник Головліту УРСР К.Полонник у своєму листі на ім'я секретаря ЦК КП(б)У К.Литвина й заступника голови Ради Міністрів УРСР М.Бажана повідомляв про результати

¹² Список підручників, знятих з навчання, які треба списати на макулатуру (Список №4) (див.: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.15. – Арк.185).

¹³ Алфавітний список книг, вошедших в приказы Уполномоченного СНК СССР по охране военных тайн в печати и начальника Главлита на изъятие и списание в макулатуру из библиотек общественного пользования за 1938–1941 годы включительно. – Москва, 1942. – 196 с.

¹⁴ *Білокін С.* На полицах спецфондів у різні роки. – С.69–76.

¹⁵ Виступ виконуючого обов'язки начальника Головліту УРСР Є.Барланицького на нараді начальників обллітів 6 жовтня 1944 р. «Звіт про роботу Головліту Української РСР за 9 місяців 1944 р.» (див.: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.243. – Арк.18–26).

суцільної перевірки книжкових фондів бібліотечної мережі республіки та звертав увагу на наявність величезної кількості нерозібраних книжкових масивів, якими поповнюються фонди книгозбірень. Крім того, автор листа зауважував, що до УРСР постійно надходять неперевірені видання з Держфонду РРФСР. Очільник цензурного відомства просив дозволити республіканському Головліту видати «Зведений список літератури, що підлягає вилученню з бібліотек громадського користування». Стосовно самого переліку уточнювалося, що його сформують близько 4000 назв книжок, які підлягають вилученню за наказами цензури, починаючи з 1933 до 1947 рр., і таке видання є першим у республіці зведеним списком. Паралельно К.Полонник звертався з приводу доцільності «Списку осіб, усі твори яких підлягають вилученню», котрий містив 373 прізвища авторів¹⁶.

Незабаром ЦК КП(б)У дозволив друкувати згадану проскрипцію. Документ було видано під назвою «Зведений алфавітний список книжок, що увійшли до наказів Головліту Української РСР на вилучення та списання в макулатуру з бібліотек громадського користування за період з 1937 по 1 липня 1947 року включно» (Київ, 1947 р.). Він містив понад 3000 позицій, за кожною з яких наводилися дані про прізвище автора (за наявності), назва твору, місце видання, видавництво, рік появи, кількість сторінок, мова¹⁷. Ці відомості варіювалися. У більшості випадків зазначався номер наказу на вилучення книжки.

Початок 1950-х рр. ознаменувався кардинальними змінами у житті радянського суспільства, пов'язаними з розвінчанням «культу особи». На підставі відповідних указівок Головліту розпочалася робота з перегляду списків забороненої літератури та авторів, усі твори яких підлягали вилученню, але котрих уже було виправдано у судовому порядку. Характерно те, що означені процеси мали зворотний бік. Як наголошувалося пізніше в доповідній записці до ЦК КПУ завідувача відділу пропаганди й агітації ЦК М.Хворостяного «Про факти просування до масового читача політично шкідливих книг реабілітованих авторів» (31 березня 1958 р.): «Реабілітація автора не дає жодних підстав для реабілітації всієї без винятку його літературної спадщини»¹⁸.

Тривала також розробка нових проскрипційних матеріалів. У 1954 р. набув чинності «Зведений покажчик застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці» (Харків, 1954 р.), підготовлений за наказом органів цензури співробітниками Книжкової палати УРСР. До посібника було включено 8000 назв творів.

¹⁶ Лист начальника Головліту УРСР К.Полонника секретареві ЦК КП(б)У К.Литвину й заступникові голови Ради Міністрів УРСР М.Бажану (травень 1947 р.) про наслідки суцільної перевірки книжкових фондів бібліотечної системи України (див.: Там само. – Оп.23. – Спр.4506. – Арк.228–229).

¹⁷ Зведений алфавітний список книжок, що увійшли до наказів Головліту Української РСР на вилучення та списання в макулатуру з бібліотек громадського користування за період з 1937 по 1 липня 1947 рр. включно. – К., 1947. – 157 с.

¹⁸ Доповідна записка завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК М.Хворостяного «Про факти просування до масового читача політично шкідливих книг реабілітованих авторів» від 31 березня 1958 р. (див.: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4697. – Арк.72).

На відміну від зведеного індексу 1947 р., він надавав відомості про тиражність творів, однак був позбавлений інформації про накази цензурного відомства щодо їх вилучення¹⁹.

Головліт УРСР продовжував розробляти надсекретні списки авторів, усі твори яких перебували під забороною. Так, наприклад, «Зведений список осіб, всі твори яких підлягають вилученню з бібліотек та книготорговельної сітки згідно наказів Головліту УРСР за період з 1938 по 1954 рр. включно» нараховував 266 прізвищ. Навпроти кожної позиції вказувалася галузь діяльності особи, псевдонім (за наявності) та номер наказу щодо заборони²⁰.

Кількість проскрипцій зростала в геометричній прогресії. Назвемо декілька видань, що на них у своїй діяльності орієнтувалися органи цензури: «Список книжок, які залишені в “Зведеному покажчику застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці”» (Київ, 1954–1959 рр., у п’яти частинах), «Список книжок, які підлягають вилученню з бібліотек громадського користування та книготорговельної сітки» (Київ, 1958 р.) тощо.

Задля прискорення кампанії з «очищення» бібліотечних фондів 1960 р. набув чинності «Список післявоєнних видань, які необхідно вилучити з бібліотек громадського користування на підставі наказів та списків Головліту СРСР і Головліту УРСР (1945 р. – 15.05.1960 р.)». Указаний перелік загальним тиражем 10 000 примірників отримали всі обласні управління культури²¹.

Наприкінці 1950-х рр. відбувся поступовий відхід від демократичних перетворень, однак важливим було те, що на хвилі реабілітаційних процесів із проскрипційних авторських списків, де значилися 3310 осіб, усі твори яких раніше підлягали вилученню з фондів відкритого доступу, станом на 1 січня 1960 р. було знято 2635 прізвищ осіб, чий видання в кількості 18 000 назв передали бібліотекам для відкритого користування²². Надалі у ході перегляду спецфондів було складено «Список книг, що знаходяться в спецфондах бібліотек і підлягають списанню в макулатуру», передбачений для очищення їх від так званої «застарілої літератури»²³.

Із метою уніфікації проскрипційних матеріалів Головліт СРСР скасував 23 наявних наприкінці 1950-х рр. списки. Як альтернативу, Всесоюзна книжкова палата 1961 р. запропонувала «Зведений список книг, що підлягають вилученню з бібліотек і книготорговельної мережі», щодо впровадження якого начальник Головліту УРСР М.Поздняков надав відповідні роз’яснення²⁴. Того ж року республіканський цензурний комітет додатково підготував «Зведений

¹⁹ Зведений покажчик застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці. – Х., 1954. – 413 с.

²⁰ Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань...

²¹ Наказ начальника Головліту УРСР М.Позднякова 1960 р. про введення в дію «Зведеного списку післявоєнних видань, що підлягають вилученню» (див.: ЦДАВО України. – Ф.4605. – Оп.1. – Спр.79. – Арк.23).

²² Баран В. Цензура в системі тоталітаризму. – С.104–117.

²³ Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань...

²⁴ Наказ начальника Головліту УРСР М.Позднякова 1961 р. про введення в дію «Зведеного списку книг, що підлягають вилученню з бібліотек і книготорговельної мережі» (див.: ЦДАВО України. – Ф.4605. – Оп.1. – Спр.83. – Арк.2).

список книг, що підлягають вилученню з бібліотек громадського користування та книготорговельної мережі, згідно наказів Головліту УРСР за період з 1938 по 1951 рр.»²⁵.

Ознакою брежневського періоду став наступ на права людини, що позначився подальшими утисками демократичних свобод і пошуком різного роду «неблагонадійних осіб». Так, навесні 1973 р. у зверненні до ЦК КПУ голови Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі М. Білогурова та начальника Головліту УРСР М. Позднякова йшлося про необхідність вилучення з бібліотечних фондів і книготорговельної мережі творів авторів, які «допустили ідейні збочення та націоналістичні настрої, або скомпрометували себе»²⁶. 24 квітня на підставі вказаного документа завідувач відділу пропаганди й агітації ЦК КПУ Орел направив службову записку на ім'я секретаря ЦК КПУ, де висловлював пропозицію доручити Головліту УРСР скласти списки осіб та авторів, які «скомпрометували себе в суспільно-політичному відношенні, відбувають покарання за антирадянську, націоналістичну діяльність, та таких, що зрадили Батьківщині»²⁷. За результатами опрацювання списків Головне управління з охорони державних таємниць у пресі мало внести доповнення до «Списку осіб, усі твори яких підлягають вилученню з бібліотек загального користування та книготорговельної мережі», а також зведеного покажчика заборонених видань. Характерно, що після 1961 р. нові зведені списки та покажчики небажаних творів республіканський Головліт більше не видавав – усі доповнення вносилися до чинних проскрипційних матеріалів. Проте на союзному рівні підготовка зведених матеріалів тривала аж до останнього моменту функціонування інститутів радянської цензури.

Восени 1973 р. наказом Головліту СРСР №58-дск було введено в дію «Зведений список книг, що підлягають вилученню з бібліотек і книготорговельної мережі» (ч.ІІ)²⁸. Цензурне відомство також провадило роботу щодо перегляду подібного списку, видрукуваного 1961 р. На основі останнього було складено новий посібник, який сформували вилучені в різні часи твори із «значними політичними дефектами», опубліковані впродовж 1917–1940 рр.²⁹ Цікаво, що література, видана після 1940 р., наведена в першій частині згаданого списку, перегляду не підлягала.

Весна 1985 р. ознаменувалася започаткуванням курсу на «перебудову».

²⁵ *Кусий Л.* Відділ спецфондів Львівської наукової бібліотеки АН УРСР (1945–1953) // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка. – Вип. 16. – Л., 2008. – С. 399–425.

²⁶ Лист голови Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі М. Білогурова до ЦК КПУ від 29 березня 1973 р. про факти випуску видань за авторством неблагонадійних осіб (див.: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 876. – Арк. 119–120).

²⁷ Службова записка завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ Орла секретареві ЦК КПУ від 24 квітня 1973 р. із приводу листа М. Білогурова про контроль творів неблагонадійних авторів (див.: Там само. – Арк. 117).

²⁸ Наказ Головліту СРСР №58-дск від 10 жовтня 1973 р. про введення в дію «Зведеного списку книг, що підлягають вилученню з бібліотек і книготорговельної мережі. Ч.ІІ» (див.: ЦДАВО України. – Ф. 4605. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 38).

²⁹ Сводный список книг, подлежащих исключению из библиотек и книготорговой сети. Ч.ІІ. – Москва, 1973. – 330 с.

У нових умовах діяльність органів цензури зазнала суттєвих змін. Розпочався процес опрацювання видань, вилучених із читацьких фондів бібліотек та книготорговельної мережі в 1920–1980-х рр. згідно з наказами Головліту, та повернення їх зі спеціальних у відкриті фонди. Ця робота здійснювалася під контролем ЦК. 13 січня 1987 р. було ухвалено постанову ЦК КПРС №36/14-т про запровадження міжвідомчої комісії у складі представників Головліту СРСР, міністерства культури та Держкомвидаву з метою опрацювання «Зведеного списку книг, що підлягають вилученню з бібліотечної та книготорговельної мережі» та частково «Списку осіб, усі твори яких підлягають вилученню». Наслідком діяльності останньої стало повернення за період із березня 1987 по жовтень 1988 рр. до загальних фондів бібліотек 7930 видань³⁰.

Доповідаючи про стан перегляду на республіканському рівні авторських списків осіб, чий твори перебували під забороною, 21 квітня 1988 р. начальник Головліту УРСР Л.Солодовник у своєму рапорті до ЦК КПУ вказував на те, що за весь період існування цензурного відомства воно розробило чимало директив щодо вилучення з відкритих фондів бібліотек і книготорговельної мережі творів осіб, чий книжковий доробок повністю підлягав зберіганню у спецфондах. За свідченням автора документа, упродовж хрущовської «відлиги» ці документи ретельно переглядалися, унаслідок чого у списку забронених авторів із 289 залишилося 39 прізвищ. Зважаючи на той факт, що у середовищі творчої інтелігенції та у пресі неодноразово порушувалося питання про повернення видань окремих авторів, а також про перевидання їхніх творів, Головліт просив доручити КДБ УРСР, Міністерству культури УРСР, Інституту історії партії при ЦК КПУ, академічним інститутам історії та літератури підготувати пропозиції щодо можливості виключення з означеного переліку деяких прізвищ³¹.

Зазначимо, що на загальному тлі прогресивних тенденцій, як і раніше, усе ж тривали подальші заборони та склалися нові проскрипційні матеріали, адже сама система функціонувала у старому режимі. Тому й не дивно, що 1988 р. з'явився виданий союзним цензурним відомством у двох частинах «Зведений список книг, що підлягають вилученню з бібліотек та книготорговельної мережі», який містив 440 позицій творів, що побачили світ 1917 р.³² До того ж окремим наказом Головліту СРСР №104-дск від 28 грудня було підписано до друку другу частину посібника. У січні проскрипцію розіслали на місця. До переліку ввійшли твори, видані з 1917 до 1960-х рр., однак переважну більшість становила література періоду 1917–1920-х рр.

Проскрипційні матеріали, підготовлені Головлітом СРСР, також можна

³⁰ Баран В. Цензура в системі тоталітаризму. – С.104–117.

³¹ Доповідна записка начальника Головліту УРСР Л.Солодовника секретареві ЦК КПУ Ю.Сльченку від 21 квітня 1988 р. «Про перегляд списку авторів, усі твори яких підлягають вилученню» із метою виключення з нього деяких прізвищ (див.: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.3326. – Арк.25).

³² Сводный список книг, подлежащих исключению из библиотек и книготорговой сети. Ч.2. – Москва, 1988. – 28 с.

вважати значущим джерелом з історії радянської цензури в Україні, оскільки у них доволі часто серед основного наповнення фігурували й українські твори. Не виняток і згаданий вище посібник, до якого потрапили українські видання «антирадянської тематики», різних політичних партій та течій, націонал-патріотичні, присвячені історичним діячам, соціальні, літературознавчі, історико-культурологічні тощо. Зустрічаємо також випадки тотальної заборони окремих книжок, що мають примітку: «Усі видання, усіма мовами».

Загострення кризи в усіх сферах суспільного життя неминуче вело до поступового відмирання радянської політичної системи й тому у січні 1990 р. логічною подією стала поява завершального наказу Головліту УРСР, відповідно до якого належало повернути зі спецфондів до фондів відкритого користування всі твори друку, що підлягали вилученню з бібліотечної та книготоргівельної мереж за списками й наказами Головліту УРСР. Видані раніше проскрипційні списки та покажчики, накази цензурного комітету слід було вважати такими, що втратили чинність.

Якщо підсумувати «творчий доробок» Головліту у вигляді проскрипцій, отримуємо вражаючі дані: на різних етапах своєї історії відомство підготувало й надіслало бібліотекам 44 списки на вилучення близько 30 000 назв творів. І це лише за даними на 1960 р., у той час, коли чинними ще залишалися 23 списки, що містили 12 000 назв видань³³.

Отже одним із наслідків діяльності органів комуністичної цензури стало створення проскрипційних матеріалів, які пройшли «еволюцію» від поодиноких списків до великих зведених покажчиків. Означені документи репрезентовані як персональними переліками заборонених авторів, так і творами друку. Говорячи про значущість проскрипцій як історичного джерела, слід наголосити на нагальній потребі їх детального вивчення шляхом виявлення всіх типів і видів цих матеріалів на основі відповідної класифікації. Наявна у списках та покажчиках інформація щодо директив на вилучення, мотивів обмеження літератури може бути цінною для розуміння як механізму реалізації комуністичною владою політичної цензури взагалі, так і контролю за друкованим словом зокрема. Відомості про авторів, усі твори яких підлягали вилученню, можливо, дозволять реконструювати або відновити творчу спадщину окремих осіб із наступним уведенням її в науковий обіг. Слід також перевидати списки та покажчики заборонених свого часу видань, що сприятиме з'ясуванню масштабів духовної катастрофи у вигляді заборон, обмежень і позбавлення українського суспільства величезного масиву книжкових ресурсів. Очевидно, це також дозволить частково виявити наявні лакуни у фондах бібліотек України. Останнє вельми актуально в контексті формування українського бібліографічного репертуару.

Нижче наводимо документ, який зберігається у Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Текст відтворюється без змін.

³³ Баран В. Цензура в системі тоталітаризму. – С.104–117.

***

Таємно
пр. №1

**Зведений список осіб,
усі твори яких підлягають вилученню з бібліотек
та книготорговельної мережі згідно наказів Головліту УРСР
за період з 1938 по 1954 рік включно**

А

Абчук А. /літер-во/. Наказ №258.

Авдеев /Авдієв М.Б., Авдіїв/. №304.

Агол Ізраїль Йосипович /філософія/. №241.

Альошин А.П. /соцек/. №293.

Амелік М.П. /комсомол/. №258.

Андреев Сергій Іванович. №258.

Андрієнко Іван /худ. літ./. №288.

Антоненко-Давидович Б. /псевдоніми: Антоненко Б., Вірний Богдан/. худ. літ.
№284.

Арнаутов Олексій В. /педагогіка/. №20 /20/.

Артемський А.Я. /літер-во/. №288.

Атаманюк Василь Іванович /псевдонім Яблуненко В./. №288.

Ахматов Л. /юстиція/. №293.

Аштраф'ян З.А. №258.

Б

Баглюк Григорій /худ. літ./. №300.

Бадан Олександр І. /худ. літ./. №300.

Балицький Всеволод Аполлонович. №258.

Балясна Р.Н. /худ. літ./. №40.

Баран Михайло Лукич /соцек/. №369.

Бервицький Олександр Арсеньович /філософія/. №293.

Березинський А. /псевдонім Білецький А./. №300.

Білаш Т. /сільгосп./. №293.

Білик Яків Гаврилович /парт. тематика/. №293.

Блакитний Василь /псевдоніми: Елан В., В.Еланський, Валер Проноза, А.Орталъ,
Гарт, Маркиз Попелястий, Проноза, Мрійник/. №288.

Блонський Павло Петрович /педологія/. №300.

Блудов Я.С. /парт. тематика/. №293.

- Блюмкин А. /соцек/. №369.
Блях Володимир Абрамович /фіз.-ра/. №369.
Бобинський Василь. №288.
Боднар І.М. /сільгосп./. №293.
Бон В. /філософія/. №293.
Бондаренко В.Я. №61.
Борев Борис Семенович. №293.
Борисов Микола Андрійович /худ. та крит. літ./. №284.
Борзаківський Г.В. /сільгосп./. №393.
Боровський Василь Віталійович /сільгосп./. №33 /29/.
Братковський Юрій Вацлавович /міжнар. тематика/. №293.
Булатович Микола Євгенович. №284.
Буценко Опанас Іванович /рад. будів-во/. № 20 /20/.

В

- Вайнерман, Х. /худ.літ./. №6.
Вандурський Вітольд /худ. літ./. №300.
Ванченко Петро. №288.
Варавва Олекса Петрович /худ. літ./. №482.
Василенко Матвій С. /рад. будів-во/. №369.
Вегер Євген Ілліч /парт. тематика/. №369.
Веретенченко Олекса Андрійович. №4 /158/.
Винниченко Володимир Кирилович. №52.
Вікул Сергій С. /рад. буд./. №293.
Вітик Семен Г. /парт. тематика/. №293.
Влизько Олекса Теодорович /худ. літ./. №284.
Водовозенко Федір Панасович /сільгосп./. №33 /29/.
Войцехівський Юрій Олександрович /рад. буд./. №369.
Волощенко Євгенія Іванівна. №61.
Волобуєв Михайло Семенович /ек-ка і пед-гіка/. №293.
Вороний Марко /худ. літ./. №99.
Вороний Микола /худ. літ./. №288.
Вражливий Василь /худ. літ./. №288.

Г

- Галушко Денис Онисимович /худ. літ./. №284.
Ганс І.Я. №61.
Гаско Мечислав /худ. літ./. №288.
Гермайзе І. /Гермайзе Осип Георгійович/ – літер-во. №293.
Гетьє Олександр Федорович /фіз.-ра/. №369.
Гжицький Володимир Зенонович /псевдоніми: Мрія, Вигнанець/. худ. літ. №288.

Гітель Л.А. №258.
 Гольдес О. №1.
 Гомін Лесь /худ. літ./ №284.
 Горський Олексій І. /сільгосп./ №393.
 Гросгейм Микола А. /сільгосп./ №293.
 Грудина Дмитро Яковлевич /літер-во/ №258.
 Грушевська Катерина Михайлівна /фольклор/ №33 /29/.
 Гудим Віктор Іванович /худ. літ./ №284.
 Гуменна Докія. /худ. літ./ №482.
 Гуревич І. №293.
 Гуцуляк Семен Ю. /рад. буд./ №293.

Д

Демченко Микола Нестерович /парт. тематика/ №258.
 Демчук Петро Іванович /філософія/ №369.
 Десняк Василь Трохимович /дійсне прізвище Василенко/ №288.
 Дзеніс Освальд П. /парт. тематика/ №258.
 Дикий Антон Васильович /худ. та крит. літ./ №284.
 Діденко Тодось Кирилович /дійсне прізвище Т.Степового/ №288.
 Досвітній Олесь /худ. літ./ №284.
 Добровольський Аркадій Захарович /худ. та крит. літ./ №284.
 Довгань Кость Андрійович /філософія/ №369.
 Долгін Олександр. №61.
 Донський Яків Петрович /худ. літ./ №4 /158/.
 Дубінін Федір Іванович. №61.
 Дузь-Крятченко Дмитро Пилипович. №33 /29/.
 Дурдуківський Володимир Федорович /педагогіка/ №293.

Е

Епік Григорій Данилович /худ. літ./ №284.

Є

Єфремов Сергій. №300.

Ж

Железногорський Г.А. /юстиція/ №20 /20/.
 Жигалко Сергій /худ. літ./ №300.
 Жуковський Кіндрат Альбинович /геологія/ №393.

З

- Загул Дмитро Юрович /псевдоніми: І.Майдан, Тиверець, Г.Юрась, М.Сучасний, І.М.Підгеревський, З-Л.Д., І.М./ №288.
Загоруйко Пилип Микифорович /худ. літ./ №288.
Затонський Володимир Петрович /соціально-політ. тематика/ №258.
Зеров Микола Костевич /літер-во/ №284.

І

- Іваниця Григорій Микитович /Іваниця І./ – педагогіка. №369.
Івашко Михайло Євдокимович /худ. літ./ №288.
Ігнатюк Дмитро Л. /антирел. тематика/ №20/20.
Ізюмов Овсій Прокопович /мовознавство/ №393.
Ірчан Мирослав /дійсне прізвище Бабюк Андрій/ №288.

Й

- Йогансен Михайло /псевдоніми: Вецеліус В., Крамар М./ №288.

К

- Каган Яків Соломонович /сільгосп./ №393.
Каганович Наум Аркадійович /мовозн-во/ №369.
Каляник Іван /худ. літ./ №300.
Камишан Олександр М. /історія/ №293.
Канторович Соломон Ілліч /медицина/ №369.
Каплан Самуїл Ізраїлевич /економіка/ №293.
Капельгородський Пилип Осипович /худ. літ./ №288.
Карпенко Ол. /освіта/ №293.
Карпов І. /парт-на/ №293.
Кириленко Іван Ульянович /худ. літ./ №288.
Кірієнко Кіндрат Ф. /істор.-військ./ №293.
Кисельов Аркадій Леонідович /рад. буд./ №393.
Кіллерог М.М. /парт-на/ №258.
Клінков Микола. №61.
Коваленко Борис /літер-во/ №258.
Ковальчук Яків Охрімович /худ. літ./ №20/20.
Козирев Георгій Никифорович /сільгосп./ №20/20.
Козоріс Михайло /худ. літ./ №300.
Козубовський Федір А. /археологія/ №293.
Колесник Петро Йосипович /худ. літ./ №284.
Коник Клим Йосипович /питання планування/ №293.
Коряк Володимир Дмитрович /літер-во/ №284.

Косинка Григорій Михайлович /Стрілець/. худ. літ. №284.
 Косіор Станіслав Вікентьевич /політ. тематика/. №513 та №14.
 Коцюба Гордій Максимович /худ. літ./. №288.
 Кравчук Михайло Пилипович /мат-ка/. №33/29.
 Крамер Соломон Михайлович. №293.
 Крицевий М.П. №61.
 Крушельницький Антін /худ. літ./. №284.
 Кулик Іван Юліанович /худ. літ./. №284.
 Кухаренко Іван Антонович /цукр. пром./. №284.
 Кучма Петро Михайлович /худ. та крит. літ./. №284.

Л

Лазоришак Олексій Миронович /профспілк. тем./. №33/29.
 Лакиза Іван /літер-во/. №288.
 Ланге К.П. /садівництво/. №369.
 Ландесман Айзик Яковлевич /суспільств-во/. №369.
 Лебединський Б.Н. /цукр. пром./. №393.
 Левік Р.С. №293.
 Лейбман Я. /сільгосп./. №258.
 Ліберман Х. №288.
 Лісовий Петро /худ. літ./. №288.
 Ліфшиц Яків Ісаакович /медицина/. №20/20.
 Лозовик Григорій /історія/. №393.
 Лурье М.И. /псевдонім «Емель-Эмель»/. №20/20.
 Лурье Н.М. /худ. літ./. №1.
 Луценко Іван /худ. літ./. №300.
 Любченко Микола /Кость Котко/. №284.
 Любченко Юрій Дмитрович /цукр. пром./. №393.
 Любченко Аркадій /худ. літ./. №4.

М

Мазуренко Юрій Петрович /юстиція/. №33/29.
 Майфет Григорій Йосипович. №300.
 Малошійченко /псевдонім Л.Чернов/. №300.
 Маркітан Павло Пилипович /парт. тематика/. №61.
 Марков Микита Опанасович /худ. та крит. літ./. №284.
 Мельник Петро Степанович /худ. та крит. літ./. №284.
 Миколюк Василь Корнійович /худ. та крит. літ./. №284.
 Микитенко Іван Кіндратович /худ. та крит. літ./. №258.
 Мироновський Іван Степанович /агрономія/. №33/29.
 Михайлюк М.В. /юстиція/. №20/20.
 Михайличенко Гнат /псевдонім Ігнатій Михайлов/. №288.

Михайлюк Андрій Семенович /худ. та крит. літ./ №284.
Мішкіс Веніамін Самойлович. №293.
Момот Петро /юстиція/. №20/20.
Мороз Михайло Якимович /худ. та крит. літ./ №284.
Морской В.С. №1.

Н

Навроцький Борис Олексійович /худ. літ./ №300.
Наумов Давид Борисович /питання економіки/. №293.
Ніковський Андрій Васильович /псевдоніми: Приходько А., Яринович, А.Василько, Андрон, В-ко А., Вас-ко Ан./ №369.
Носіков П.М. /залізн. трансп./ №20/20.

О

Оглоблін Олександр Петрович /історія/. №482.
Олесь О. /псевдонім Кандиби Олександра/. №288.
Опшочков Євген Володимирович /геологія/. №393.
Орлов Михайло Хрисанфович /мат-ка/. №369.

П

Панов Андрій /худ. літ./ №288.
Паперний Лесь Лазаревич /соцек/. №33/29.
Парадиський Олексій Петрович. №4/158/.
Патрус-Карпатський А. №13.
Патяк Анатолій Ф. /худ. літ./ №284.
Перебийніс М. /соцек/. №20/20/.
Перелісна Катерина /худ. літ./ №4/158/.
Пилипенко Сергій Володимирович /псевдоніми: Плугатар, Сліпий, Книгочій С.П., Слухач/. №288.
Підгайний Семен. №4/158/.
Підмогильний Валеріан /псевдонім: Лорд Лістер/. №288.
Плевако Микола Антонович. №300.
Плужник Євген В. /поезія/. №288.
Поліщук Валеріян Львович /псевдоніми: Сонцвіт Василь, Філософ з головою хлопчика/. №288.
Попов Микола Миколайович /іст.-парт. тематика/. №258.
Попов Ол. І. /історія/. №4/158/.
Приходько Антон. №369.
Пшеничний П.М. /військова тематика/. №369.

Р

- Рабич Рудольф Михайлович /худ. та крит. літ./ №284.
 Равич-Черкаський М. /парт. тематика/. №293.
 Рашмаділов Григорій Іларионович /комсомол/. №369.
 Річицький Андрій А. №293.
 Рекіс Олександр Олександрович /фінанси/. №258.
 Розов Лев. №258.
 Рохлін Лазар Львович /мед. тематика/. №20/20.
 Рудницький Степан Львович /географія/. №293.
 Рулін Петро Іванович /літер-во/. №300.

С

- Савченко Яків Григорович /худ. та крит. літ./ №284.
 Сапов Іван Андрійович /парт./ №369.
 Саченко Григорій Кирилович /худ. та крит. літ./ №284.
 Семенко Михайло Васильович /худ. літ./ №258.
 Семиволос Іван Терентійович /худ. та крит. літ./ №284.
 Сенченко Антон Григорович. №258.
 Сизонов К.П. /рад. буд./ №393.
 Симиренко Володимир Львович /садівництво/. №369.
 Синявський Олекса Наумович /мовозн-во/. №300.
 Скалига Никифор Ф. /сільгосп. тематика/. №20/20/.
 Скрипник Микола Яковлевич /худ. та крит. літ./ №284.
 Скуба Микола Яковлевич /худ. та крит. літ./ №284.
 Слабченко М.Є. /питання економіки/. Алф. список 1949 р.
 Слісаренко Олекса Андрійович /худ. літ./ №288.
 Сребродольський О.Л. /харч. пром./ №20/20/.
 Старицька-Черняхівська Людм. Михайлівна. №288.
 Сухомлін Кирило Васильович. №369.

Т

- Тарасов Петро Никифорович. №33/29/.
 Тенета Борис /дійс. пріз. Гурій Борис/. №288.
 Ткач Марко Петрович /парт-на/. №393.
 Топчій Іван /худ. літ./ №4/158/.
 Триліський Олексій Лукич /рад. буд./ №369.
 Тулуб Зінаїда Павлівна /худ. літ./ №258.
 Тун Яків /рад. буд./ №33/29/.
 Тютюник Юрій. №369.

Ф

- Фальківський Дмитро /худ. літ./ №288.
Фурер Веніамін Яковлевич /парт-на./ №20/20/.
Фурман Г. /піонерська./ №33/29.

Х

- Хаїт Ізраїль Абрамович /педаг-на./ №393.
Харламов Петро Георгійович /худ. та крит. літ./ №284.
Хатаєвич Мендель Маркович. №258.
Хвильовий Микола /псевдонім Уманець Юрій./ №288.
Хвиля Андрій Ананьєвич. №258.
Хміль Іван Кононович /сільське госп-во./ №33/29/.
Христюк Павло /соцек./ №369.
Хуторський Павло /худ. літ./ №4/158/.

Ч

- Чепурний Дмитро Іванович /худ. літ./ №284.
Черкасенко С. /худ. літ./ Алф. список 1949 р.
Чернявський Володимир Ілліч /парт-на./ №369.
Чехівський Володимир Мусійович /антирел-на./ №369.
Чечвянський Василь Мусійович /антирел-на./ №284.
Чибураєв Мик. Григорович. №284.
Чигирин Віталій /худ. літ./ №284.
Чичкевич М.Н. №293.
Чупринка Григорій /худ. літ./ №288.

Ш

- Шаблювський Євген С. /Шаблювський Є.С./ №258.
Шевельов Ю.В. №4/158/.
Шейдеман Євген Сергійович /військова./ №20/20/.
Шелехес І.С. /парт. рад. буд./ №258.
Шкурупій Юрій /Шкурупій Гео./ №288.
Штангей Володимир Фокович /Любисток./ №300.
Штепа Костянтин. №482.
Шумський Олексій Яковлевич. №293.

Щ

- Щербина Іван Р. /військова./ №20/20/.
Щербина Матвій Лаврентійович /садівництво./ № 393.
Щупак Самійло Борисович. №284.

Ю

Юринець Володимир Олексійович /літер-во/. №300.

Я

Яворський Матвій Іванович /історія/. №293.

Яковенко Григорій Прокопович /Вікторів/. №288.

Якубовський Фелікс Борисович /літер-во/. №284.

Якубський Сергій Васильович. №61.

Яловий Михайло /псевдонім Шпон Юліан/. №288.

Яната Олександр Алоізович /сільське госп-во/. №293.

Ярославенко Степан Семенович /№293/.

Згідно: Начальник 2 відділу /М.Боярер/

ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4034. – Арк. 432–440. Машинопис, оригінал, підпис автограф

The article covered practice of launching and implementation proscriptions by bodies of political censorship of Soviet Ukraine. It is analyzed the main trends of the ideological control over printed issues during the Soviet period. The authors reviews the lists and indexes of banned books, and lists of people, whose works are subject to seizure from the library and book-trade spheres.

Keywords: *bodies of political censorship, proscription materials, banned authors, control of printed issues, library and book-trade network.*

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

УДК 94(477):141.7:172.15:323.13

Р.В.Гула, І.Г.Передерій*

РОСІЙСЬКИЙ ФАШИЗМ: ІДЕОЛОГІЧНІ ОСНОВИ, ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА СУЧАСНІ МОДИФІКАЦІЇ

Зроблено спробу розкрити загальну сутність ідеології фашизму, її модифікації у програмних документах російського фашизму через аналіз провідних виявів організаційної та агітаційно-пропагандистської діяльності Всеросійської фашистської партії, теоретичних праць основоположника й ідейного натхненника російських фашистів К.Родзаєвського, а також їх реанімацію в реваншистсько-мілітаристських світоглядних настановах радикальних форм концепту «російського світу» та новітніх російських політичних формувань екстремістського спрямування. Виокремлено загальні принципи, на основі яких побудовано програми сучасного російського фашизму.

Ключові слова: фашизм, російський фашизм, «російський світ».

Інтерес до філософського осмислення історії різко зростає у кризові періоди розвитку суспільства. У такі часи руйнується звичний світ та уклад життя, сумніву піддаються фундаментальні підвалини. Крайній ступінь радикалізації тенденцій розвитку сучасного світу в умовах глобальних геополітичних трансформацій потребує формування суттєво оновлених ідейно-політичних парадигм для подальшого цивілізаційного поступу.

В умовах системного гібридного конфлікту між Україною та Російською Федерацією нового змісту набуває доктрина фашизму, що використовується сторонами інформаційного, збройного й ідеологічного протистояння як вагомий аргумент у побудові власної світоглядної політики психологічного впливу на населення та збройні сили держав-учасників конфлікту. Тотальне зловживання ідеологічними штампами, що вже на ментальному рівні негативно

---

* Гула Руслан Володимирович – доктор історичних наук, доцент (Полтава), e-mail: gulaslan@i.ua

Передерій Ірина Григоріївна – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства, культури та документознавства Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка, e-mail: iryna1006@yandex.ua

сприймаються суспільством, подеколи виконує функцію маніпулятивної підміни національно-культурного коду нації. Отже розкриття сутності російського фашизму як специфічної ідеології, котру відверто пропагували представники російської емігрантської спільноти першої половини ХХ ст., на наш погляд, надзвичайно актуальне.

Відповідно існує реальна необхідність здійснення критичного історіософського аналізу доктрини фашизму як неоднозначного, варіативного суспільно-політичного феномену колективної свідомості, а також ідеології, у період зародження та функціонування цього світоглядно-пропагандистського продукту. Актуальною є проблема з'ясування змісту концептуальних засад «російського фашизму» («русского фашизма») з метою визначення сутності цього еkleктичного світоглядного продукту в партійному будівництві та ідеологічній, агітаційно-пропагандистській діяльності російських емігрантських кіл 1920–1930-х рр. в умовах сучасних російських реалій відродження фашистських тенденцій у державно-інструментальному підході концепту «російського світу» («русского мира») та політичних фашистських партіях і рухах.

Метою статті вважаємо розкриття сутності ідеології фашизму, її модифікації у програмних документах російського фашизму через аналіз основних виявів організаційної та агітаційно-пропагандистської діяльності Всеросійської фашистської партії, теоретичних праць основоположника й ідейного натхненника російських фашистів К.Родзаєвського, а також їх реанімацію у сучасних російських політичних формуваннях екстремістського спрямування.

Серед зарубіжних дослідників, які розглядають особливості фашизму (зокрема процес формування й функціонування) на прикладі європейських країн, слід відзначити, насамперед, А.Бауеркемпера, Б.Бессонова, В.Віппермана, В.Дашичева, С.Кара-Мурзу, Л.Корневу, В.Лук'янова, Л.Люкса, П.Мілза, П.Рахшміра, А.Умланд, І.Черних. Проблеми зародження, розвитку та функціонування російських фашистських організацій в еміграції в першій половині ХХ ст. досліджено у працях Н.Аблової, В.Бобреньова, Д.Жданова, О.Окорокова, В.Шамбарова.

Питання виникнення й подальшої реалізації концепції «російського світу» досі не отримали належної уваги як серед вітчизняних, так і зарубіжних фахівців. Слід визнати, що в аналізі історіографії проблеми основою для теоретичних узагальнень є праці російських дослідників. До них, насамперед, слід зарахувати розвідки М.Гефтера, О.Дугіна, О.Кара-Мурзи, В.Кирчанова, С.Нікольського, В.Ніконова, Є.Островського, Г.Павловського. В.Тишкова, С.Чернишова, П.Щедровицького, В.Цимбурського. Характерна особливість цих праць – надзвичайно великий спектр трактування змісту концепції «російського світу». Емоційно-ірраціональне сприйняття неоімперського проекту притаманне представникам творчої інтелігенції сучасної Росії – І.Глазунову та М.Михалкову. Ідеї «слов'янського братерства» як синоніма «російського світу» активно пропагуються у проповідях і виступах предстоятеля Російської православної церкви патріарха Кирила. В українському науковому дискурсі цю концепцію аналізують С.Дацюк, Р.Іщенко, В.Корнілов та Ю.Романенко з діаметрально протилежних, навіть антагоністичних позицій.

Парадокси доктрини фашизму

Для розкриття сутності феномену фашизму, його модифікацій і метаморфоз слід стисло схарактеризувати базові документи, які й визначили формування цієї ідеології та політичної практики. Першу згадку про фашизм як ідеологію датовано 6 червня 1919 р. Італійські футурист Ф.Марінетті та націонал-синдикаліст А. де Амбріс у виданні «Il Popolo d'Italia» опублікували «Маніфест італійського союзу боротьби» (іт. «Il manifesto dei fasci di combattimento»), який пізніше отримав неофіційну назву «Маніфесту фашизму». Характерно, що найпомітніші програмні настанови цього документа було запозичено у крайніх лівих партій. Це, зокрема, загальне виборче право (для жінок і незаможних громадян включно), народний контроль за найважливішими галузями господарства шляхом формування «національних рад» промисловості, транспорту, охорони здоров'я, зв'язку. Декларувалася теза про запровадження 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати, посилення ролі профспілок, покращення забезпечення в разі інвалідності. Пенсійний вік планувалося скоротити з 65 до 55 років. Передбачалася націоналізація військових підприємств, відчуження від військових контрактів 85% прибутку, великий прогресивний податок для представників промислових і фінансових кіл. Окрім того, проголошувалася націоналізація церковного майна, ліквідація епархій із подальшою передачею їхніх прибутків на потреби бідняків¹. Цікаво, що характерною рисою «Маніфесту італійського союзу боротьби» була повна відсутність націоналістичної риторики. Отже документ поєднував у собі ідеї класового співробітництва, корпоративізму й демократизму. Компаративний аналіз «Маніфесту...» та програми РКП(б) дає підстави стверджувати, що остання у царині соціальної сфери фактично проголошувала тотожні за змістом положення.

У 1932 р. деякі положення «Маніфесту італійського союзу боротьби» було скориговано в «Доктрині фашизму» Б.Муссоліні та Дж.Джентіле. Зокрема нівелювалися соціалістичні й антицерковні гасла, натомість висувалися настанови «корпоративізму» та «класового співробітництва», ідея, що «фашизм стверджує [...] плідну й корисну нерівність людей». Обидва класи, «нижчий» і «вищий», мають властиві саме їм функції у суспільстві, а тому повинні виконувати відповідні обов'язки та співпрацювати між собою – це й буде запорукою процвітання нації. Головною цінністю проголошувалася фашистська тоталітарна держава – «вища та найпотужніша форма особистості», що є силою, але «силою духовною»². Теоретик італійського фашизму Дж.Джентіле розкривав зміст «тотальної держави» так: «Ніщо людське або духовне не існує саме по собі, набагато меншою мірою воно має якусь цінність поза державою. У цьому сенсі фашизм тоталітарний, і фашистська держава як об'єднання й уніфікація

¹ Manifesto dei Fasci italiani di combattimento, pubblicato su "Il Popolo d'Italia" del 6 giugno 1919 [Електронний ресурс]: https://it.wikisource.org/wiki/Manifesto_dei_Fasci_italiani_di_combattimento_publicato_su_%22Il_Popolo_d'Italia%22_del_6_giugno_1919

² Муссоліні Б. Доктрина фашизма / Пер. с итал. В.Н.Новикова. – Париж, 1938 [Електронний ресурс]: <http://www.nationalism.org/vvv/library/mussolini-doctrina.htm>

всіх цінностей дає тлумачення життя всього народу, сприяє розквіту та надає йому сили»³.

Важливим складником фашизму проголошувався корпоративізм. У виголошеній 20 лютого 1934 р. деканом факультету права Пізанського університету Дж.Боттаї лекції «Фашизм і корпоративізм» зазначалося:

«Корпоративність італійської держави абсолютно відповідає її фашизації. [...] Економічні перетворення не можуть не спричинити подальших політичних змін. [...] Корпоративізм сприяє розумінню цього за допомогою нової концепції держави. Держава, згідно з нею, управляє соціально-економічними силами, створеними громадянами. [...] Управляти наявними соціальними групами, передаючи їм їхні права та навчаючи їх юридичним нормам, як це робить італійський корпоративізм, означає визнати без помилкового страху його значення в державному житті, тобто підняти економічний рівень життя громадян над рівнем соціальним. Корпоративізм може бути визначений як принцип економічних організацій, що повинні прагнути брати участь у політичному житті спільноти»⁴.

Фашизм проголосив «єдність нації» – на противагу марксистській тезі про «боротьбу класів» і ліберально-демократичному партійному принципу⁵:

«Фашизм проти класичного лібералізму, який виник із необхідності реакції на абсолютизм і вичерпав своє завдання, коли держава перетворилася на народну свідомість і волю. Лібералізм заперечував державу в інтересах окремого індивіда; фашизм стверджує державу як справжню реальність індивіда. [...] Фашизм проти соціалізму, що зводить історичний розвиток до боротьби класів і не визнає державної єдності, зливає класи в єдину економічну й моральну реальність; такою ж мірою фашизм проти класового синдикалізму. [...] Фашизм проти демократії, яка приривнює народ до більшості та знижує його до рівня багатих»⁶.

Одночасно філософи ХХ ст. знаходили спільні риси в тоталітарних ідеологіях сталінського соціалізму, німецького нацизму й італійського фашизму. Російський мислитель М.Бердяєв акцентував увагу на діалектичному зв'язку між фашизмом і комунізмом: «Фашизм [...] є не лише породженням війни, а й реакцією проти комунізму»⁷. Одночасно він стверджував, що комунізм і фашизм повстають проти виродження формальної свободи, а це означає скептицизм, безвір'я, байдужість до істини. Але таке заперечення не забезпечує реальної свободи людини як цілісної особистості. Фашизм і

³ Цит. за: *Желев Ж.* Фашизм / Пер. с болг. – Москва, 1991. – С.18.

⁴ *Боттаи Дж.* Фашизм и корпоративизм [Електронний ресурс]: <http://www.sensusnovus.ru/featured/2015/09/26/21719.html>

⁵ *Муссоліні Б.* Доктрина фашизма.

⁶ Там же.

⁷ *Бердяєв Н.А.* Судьба человека в современном мире: К пониманию нашей эпохи // *Философия свободного духа.* – Москва, 1994. – С.337.

комунізм лише переходять до формального та реального заперечення свободи: «Людина перестала бути вищою цінністю, вона підміняється іншими цінностями, які є не більш, а менш вартісними за людину»⁸. Аналізуючи погляди ідеологів фашизму та комунізму на конфлікт особистості й суспільства, М.Бердяєв наголошував на спільних рисах, притаманних цим світоглядам: «Для Муссоліні абсолютною стає держава, для Маркса абсолютним стає суспільство, але принцип той самий, однаково заперечується вічний трагічний конфлікт особистості та держави, особистості й суспільства, і заперечуються невід'ємні її свободи»⁹.

Французький екзистенціаліст А.Камю вбачав у державному терорі діалектичну єдність тоталітарних теорій і практик фашизму й комунізму. «Після того, як з ідеєю “граду Божого” було покинчено, пророчі мрії Маркса та сміливі провидіння Гегеля або Ніцше врешті-решт призвели до створення нового типу держави, раціонального або ірраціонального, але в обох випадках – терористичного»¹⁰, де терор набув державних масштабів. А.Камю під час порівняння «ірраціонального» фашизму (під «фашизмом» мислитель розумів і німецький нацизм) та «раціонального» російського комунізму, наголошував на їх кінцевій спорідненості: «Ті, хто ризикнув кинутися в історію в ім'я ірраціонального, стверджуючи, що вона позбавлена будь-якого сенсу, знаходять у ній рабство й терор і зрештою опиняються у світі концтаборів. Ті, хто ломиться до неї, проповідуючи абсолютний раціоналізм, знаходять рабство та терор і впираються в ту ж табірну систему»¹¹. Але під час визначення сутності фашизму та комунізму французький філософ дійшов цікавого й не позбавленого сенсу висновку, що фашизм, який є втіленням ірраціонального державного терору, та російський комунізм, що здійснює державний терор на основі раціональності, таки мають певні відмінності:

«Було б несправедливо ототожнювати мету фашизму й російського комунізму. Фашизм передбачає вихваляння ката самим катом. Комунізм більш драматичний: його сутність – це вихваляння ката жертвами. Фашизм ніколи не прагнув звільнити людство цілком; його метою було звільнення одних шляхом поневолення інших. Комунізм, виходячи зі своїх найглибших принципів, прагне звільнення всіх людей за допомогою їх загального тимчасового уярмлення. Йому не відмовиш у величчі задумів. Однак цілком справедливим є ототожнення їхніх засобів: політичний цинізм обидва вони черпали з одного джерела – морального нігілізму»¹².

Аналізуючи сучасний науковий дискурс, слід зазначити, що не існує єдиного погляду на визначення поняття «фашизм». За радянського періоду його трактували як відкриту терористичну диктатуру «найбільш реакційних,

⁸ Бердяєв Н.А. Судьба человека в современном мире: К пониманию нашей эпохи. – С.337.

⁹ Там же. – С.339.

¹⁰ Камю А. Бунтующий человек. – Москва, 1990. – С.255.

¹¹ Там же. – С.310.

¹² Там же. – С.304.

шовіністичних елементів фінансового капіталу», в основі ідеології якої – «антикомунізм, ірраціоналізм, крайній націоналізм і расизм (ідея “вищої раси”, нібито покликаної панувати над “нижчими”, “неповноцінними” расами) та антигуманізм, культ сили й особистої влади, пропаганда війни як природного стану людства»¹³. Загалом можна погодитися з такими провідними ознаками фашизму. Одночасно зауважимо, що подане визначення виразно позначене притаманним комуністичній ідеології догматизмом, деяким спрощенням і прагненням до уніфікації. Наприклад, відомо, що расизм не знайшов відображення в офіційній доктрині та політичній практиці італійського фашизму. Також слід звернути увагу на той факт, що йому до 1943 р. не був притаманний і антисемітизм¹⁴. Деякі фашистські угруповання виступали категоричними противниками фінансово-олігархічного капіталу. Однак, як бачимо, радянський агітпроп безпідставно обмежував соціальну базу фашизму лише «елементами фінансового капіталу».

Слід визнати й об'єктивний факт масової соціальної підтримки фашистської ідеології режимів Б.Муссоліні, Ф.Франко, А.Салазара та нацистської диктатури А.Гітлера, у тому числі й з боку робітничого класу та селянства. Одночасно політичний режим імператорської Японії не був за основними ознаками фашистським, але за рівнем мілітаризації суспільства, жорстокості у практичній реалізації імперської політики залишав далеко позаду деякі фашистські й нацистські режими. Загалом радянські автори в поданому вище визначенні еkleктично поєднували ознаки італійського фашизму та німецького нацизму.

Сучасній українській націоналістичній політичній думці притаманна уніфікація фашистських рухів на основі інтегрального націоналізму. Наприклад, ідеолог Всеукраїнського об'єднання «Свобода» А.Ілленко 2007 р. заявив, що «доки не відбудеться кардинальна переоцінка ролі інтегрально-націоналістичних режимів у першій половині ХХ ст., доти вся права Європа буде відірвана від свого коріння і жеврітиме на манівцях ліберального метанаративу». До того ж «ключовий момент цього процесу – це редемонізація націонал-соціалізму»¹⁵. Загальною підвалиною для націоналістичних режимів першої половини ХХ ст. А.Ілленко цілком правомірно вважав інтегральний націоналізм, «представлений у десятках країн, у кожній з яких він мав свої особливості та доволі суттєві відмінності. Без сумніву, італійський фашизм, німецький націонал-соціалізм, хорватський усташизм, автентичний український націоналізм, іспанський фалангізм й інші інтегральні рухи мали одну світоглядну основу»¹⁶. Незважаючи на деяку метафізичність методологічного підходу, слід визнати, що аргументація А.Ілленка, безумовно, не є безпідставною при аналізі функціонування окремих аспектів суспільно-політичної практики.

¹³ Философский энциклопедический словарь. – Москва, 1989 [Електронний ресурс]: <http://terme.ru/dictionary/180/symbol/212>

¹⁴ Веронский манифест Национальной фашистской партии [Електронний ресурс]: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1445692>

¹⁵ Ілленко А. Перспективи нового націоналізму // Український соціальний націоналізм. – Х., 2007 [Електронний ресурс]: <http://www.ar25.org/article/perspektyvy-novogo-nacionalizmu.html>

¹⁶ Там само.

Радикальні українські націоналісти ідентифікують себе як «соціал-націоналісти» та в поглядах на перспективи розвитку Української держави багато у чому суголосні теоретикам автентичного класичного фашизму. Зокрема А.Ілленко розкриває програмні засади сучасного вітчизняного націоналізму так:

«Соціал-націоналізм вимагає демонтажу ліберального режиму антинаціональної окупації, ліквідації олігархічного капіталізму, знищення етичної системи антинародного егоїзму та декадансу. Натомість соціал-націоналізм збудує націократичний політичний режим, соціально-справедливу та підпорядковану волі нації економіку, а також запровадить нову революційну націоналістичну етику»¹⁷.

Підсумком революції повинен бути «демонтаж збанкрутілої й неефективної системи політичної демократії, що не зміцнює силу нації, а навпаки, сприяє її всебічній деградації», оскільки «демократія насправді є прикриттям системи, за якої правлячу верству складають пройдисвіти, ублюдки, холуї та дегенерати, фізичні та моральні уроди, які дбають лише про своє особисте збагачення»¹⁸. На нашу думку, умовиводи А.Ілленка відносно демократичного політичного режиму позначено виразною однобічністю.

Світоглядні позиції сучасних російських політологів радикального гатунку щодо фашизму й нацизму загалом збігаються з поглядами їхніх українських «духовних братів». Ще 1992 р. російський філософ і політолог О.Дугін у статті «Лівий націоналізм» стверджував, що «майбутнє російської політики неминуче буде позначене націоналізмом. Це стосується не лише патріотичної опозиції, а й значною мірою самого панівного режиму, що послідовно еволюціонує у цьому напрямі дедалі більше й більше»¹⁹. Причинами «націоналістичного ренесансу» 1990-х рр. у Росії О.Дугін уважав:

1. Посилення тиску «мас», які однозначно висловили свої симпатії до національних гасел.
2. Заперечення інтернаціонально-ліберальної політики Б.Єльцина практично всіма верствами російського суспільства.
3. Критичне ставлення росіян до комуністичної моделі, що змусило панівну еліту використовувати гасла так званих «патріотів-некомуністів» (монархістів, націонал-демократів, православної спільноти).
4. «Вичерпаність» на початок ХХ ст. усіх магістральних ідеологій інтернаціоналістського напрямку.
5. Прагматичне використання «компенсаторної» ролі нового російського націоналізму під час зміни ідеологічних систем.

Погляди О.Дугіна в оцінці фашизму й націонал-соціалізму практично ідентичні поглядам А.Ілленка, про що свідчить така цитата:

¹⁷ Ілленко А. Націоналізм і псевдонаціоналізм [Електронний ресурс]: <http://www.svoboda.org.ua/dopysy/dopysy/013214/>

¹⁸ Ілленко А. Перспективи нового націоналізму.

¹⁹ Дугин А.Г. Левый национализм // Арктогея: Философский портал [Електронний ресурс]: <http://www.arcto.ru/article/1225>

«Безумовно, терміни “фашизм” і “націонал-соціалізм” українодискредитовано у сучасному світі, оскільки після перемоги двох номінально “інтернаціоналістичних ідеологій” в особі союзників над країнами Осі у Другій світовій війні переможці зробили все можливе, щоб “демонізувати” альтернативний їм політико-економічний устрій. Фашизм для сучасної людини – це “злочин”, “насильство”, “терор”, “геноцид”. Але варто звернути увагу на той факт, що західними лібералами часів холодної війни комунізм також сприймався як синонім “злочину”, “насильства”, “терору” й “геноциду”, а представники комуністичного табору всіма цими негативними характеристиками позначали буржуазний світ. Важко сказати, хто заподіяв більше злочинів людству – історичні комуністи, нацисти чи ліберал-капіталісти (які, до речі, несуть відповідальність за работоргівлю й геноцид індіанців в Америці)»²⁰.

Принциповий антагонізм у поглядах російських та українських «редемонізаторів» нацизму й фашизму полягає в їх ставленні до комуністичної ідеології. Якщо українські націоналісти займають ортодоксально антикомуністичні позиції та заперечують будь-які форми співпраці з комуністами²¹, то позиція О.Дугіна вирізняється помітнішою гнучкістю:

«Лівий націоналізм або російський фашизм помірковано ставиться до комуністів, оскільки між ними існує певна близькість соціальної програми й антибуржуазний пафос. Але для реального та повноцінного політичного співробітництва самі комуністи повинні переглянути свій застарілий і неадекватний догматизм та назавжди відмовитися від антифашистської риторики»²².

Основною домінантою політичного розвитку російської нації О.Дугін вважає механізм «російської національної революції» як синтезу традиціоналізму (вірність «національним кореням», релігії, етиці) та комунізму (соціальна справедливість, обмеження ринкової економіки, заборона біржових спекуляцій). Результатом цієї революції буде створення «російського соціалізму». На думку О.Дугіна, він матиме селянську, кооперативну, регіональну спрямованість.

Цікаво, що вищим ступенем розвитку «євразійської ідеї» в Росії О.Дугін вважає фашизм, який є «націоналізмом [...] революційним, романтичним, ідеалістичним, що апелює до великого міфу та трансцендентної ідеї, намагається реалізувати нездійсненну мрію». Економічні складники фашизму – це підпорядкування індивідуальних економічних інтересів принципам «блага нації», «справедливості» та «братерства». У духовній сфері – радикальна відмова від гуманізму²³. Фактично О.Дугін реабілітує нацизм і фашизм та пропонує Росії ці моделі як своєрідний «третій шлях»:

²⁰ Там же.

²¹ Див., напр.: Програма ВО «Свобода» – Програма захисту українців [Електронний ресурс]: <http://svoboda.org.ua/party/program/>

²² Дугин А.Г. Левый национализм.

²³ Дугин А.Г. Геополитика Постмодерна [Електронний ресурс]: http://yanko.lib.ru/books/politologiya/dugin-geopolitics_postmodern-a.htm

«Саме ідеологія “третього шляху”, не ліберального й не комуністичного, у політичній історії ХХ ст. лягла в основу того, що звикли називати фашизмом або нацизмом, оскільки фашистський режим Італії та націонал-соціалістична держава Гітлера були засновані саме на такому принципі поєднання національних і соціальних аспектів. Саме наявність елементів ідеології “третього шляху”, а не расизм, антисемітизм, тоталітаризм, етатизм тощо, властиві фашизму й нацизму, є основною рисою лівого націоналізму в найширшому розумінні цього слова»²⁴.

Отже суперечливість і плутанина, міфотворчість та наукоподібність геополітичних, державотворчих концепцій ускладнюють сприйняття й інтерпретацію вчення О.Дугіна. Проте на початку 2000-х рр. він відмовився від ідеологем «російського фашизму». Причиною такого радикального кроку стало заперечення ним універсального характеру фашистського вчення.

У західній науці взагалі відсутні єдині підходи до визначення фашизму. Цей термін штучно був пов'язаний із політичними організаціями, які виступали проти лібералізму та комунізму. Найпопулярнішою дефініцією у сучасному західному науковому дискурсі стало визначення британського філософа й політолога Р.Гріффіна, згідно з яким фашизм – це «палінгенетичний ультранаціоналізм»²⁵. Автор стверджує, що це унікальний синтез палінгенезі та радикального націоналізму. Палінгенезія – теорія німецького філософа А.Шопенгауера про те, що воля людини ніколи не вмирає, а проявляє себе знову в нових індивідах. Як приклад можна навести звернення Італійської асоціації націоналістів від 1920 р. (вступила у союз з італійськими фашистами в 1923 р.):

«Італійська нація складається не тільки з 36-ти мільйонів італійців, які живуть зараз, але й усіх сотень, тисяч, мільйонів італійців, які житимуть у майбутніх століттях і яких теж потрібно розглядати як компоненти єдиного цілого. У цій концепції кожне покоління та кожен індивід із покоління – нескінченно мала частина нації, клітина національного організму. Так само, як клітини народжуються, живуть і вмирають, а організм при цьому залишається незмінним, так й індивіди народжуються, живуть і вмирають, тоді як нація продовжує своє тисячолітнє існування»²⁶.

У праці «Революція правих: фашизм» Р.Гріффін розкрив другий складник фашизму – ультранаціоналізм:

«Фашизм є за сутністю революційною формою ультранаціоналізму (тобто значною мірою шовіністичним, антиліберальним націоналізмом). Він характеризується популізмом, що містить у собі мобілізацію мас на щирі (а не просто зрежисовану або

²⁴ Дугин А.Г. Левый национализм.

²⁵ Griffin R. The Nature of Fascism. – London; New York, 1991. – 249 p.

²⁶ Цит. за: Griffin R. Fascism (Oxford Readers). – Oxford University Press, 1995. – P.37–38 [Електронний ресурс]: <http://www.amazon.co.uk/Fascism-Oxford-Readers-Roger-riffin/dp/0192892495>

до відповідного організаційно-партійного процесу³⁵. У нашій статті ми розглянемо особливості партійної структури й теоретичні здобутки Російської фашистської партії, у діяльності якої найбільш яскраво спостережено синтез ідей класичного фашизму, нацистської ідеології та російського радикального націоналізму.

У середині 1920-х рр. група випускників і студентів Харбінського юридичного факультету – емігрантського російського навчального закладу, який діяв на автономних правах – захопилася італійським фашизмом³⁶. Є.Корабльов, О.Покровський, Б.Румянцев та їхні послідовники – сини білогвардійських генералів В.Голіцин і М.Матковський, син козацького офіцера П.Грибановський, син банківського службовця В.Олесов, емігрант Б.Лівенцов – побачили у фашизмі свіжі соціально-політичні ідеї, які могли бути використані під час конструювання моделі майбутньої, звільненої від комуністичної диктатури Росії.

У 1925 р. за їхньої ініціативи на юридичному факультеті було створено Російську фашистську організацію (РФО) під організаційним «прикриттям» так званого Російського студентського товариства³⁷, а 1929 р. відкрився Російський клуб – як постійне місце зустрічей однодумців. У травні 1931 р. РФО перетворилася на Російську фашистську партію (РФП) із жорсткою організаційною структурою. «Вождем» став К.Родзаєвський³⁸. 1934 р. на об'єднаному з'їзді РФП і Всеросійської фашистської організації А.Вонсяцького у Харбіні було створено Всеросійську фашистську партію. У 1937 р. унаслідок організаційного розколу її у черговий раз перейменували на Російський фашистський союз (РФС). 1 червня 1943 р. японська окупаційна влада Маньчжурії офіційно закрила РФС через посилення серед його членів антинімецьких та антияпонських настроїв.

Друкованими органами РФП були газета «Наш путь», щомісячний журнал «Нация» і часопис «Фашист». У 1931 р. було створено Ідеологічну раду та Комісію з вивчення СРСР, які готували щомісячні інформаційні зведення про становище у «країні Рад» для журналу «Нация»³⁹.

Ідеологічна підготовка перших російських фашистів у період існування РФО здійснювалася через політичні курси у формі щотижневих лекцій і співбесід. Пізніше було створено поетапну систему політосвіти: початкову (елементарні курси фашизму), середню (районні школи фашизму), вищу (Фашистська академія імені П.Столипіна)⁴⁰.

³⁵ Русская эмиграция и фашизм: Статьи и воспоминания / Отв. ред. и сост. В.Ю.Жуков; науч. ред. В.Ю.Черняев. – Санкт-Петербург, 2011. – 264 с.

³⁶ *Аблова Н.Е.* КВЖД и российская эмиграция в Китае. – Москва, 2004. – 432 с.; *Стефан Д.* Русские фашисты: Трагедия и фарс в эмиграции: 1925–1945 / Авториз. пер. с англ. Л.П.Делюсина. – Москва, 1992 – 441 с.

³⁷ *Родзаевский К.В.* Отчёт о моей 20-летней антисоветской деятельности // Кентавр. – 1993. – №3. – С.97.

³⁸ *Аурилене Е.* Русская эмиграция в Китае: в поисках будущей России // Вестник Евразии. – 2002. – №2. – С.11.

³⁹ *Базанов П.Н.* Издательская деятельность политических организаций русской эмиграции (1917–1988 гг.). – Санкт-Петербург, 2004. – 432 с.

⁴⁰ Див. докл.: *Онегина С.В.* Крах расчётов и иллюзий («Внутрисоюзная работа» Всеросийской фашистской партии в Маньчжурии) // Кентавр. – №5. – 1995. – С.48–59.

Кількість членів РФО (РФС), за заявами К.Родзаєвського, становила 30 тис., із відділеннями у 26 країнах. Але ці дані значно перебільшені. За інформацією радянської розвідки, нараховувалося близько 4 тис. членів РФО. Ця цифра корелюється й з накладом газети «Наш путь» – 4 тис. примірників.

Організаційно РФО (РФС) було побудовано за корпоративно-віковим і територіальним принципами. Із 29 березня 1934 р. до його складу входив Російський жіночий фашистський рух (від 1 березня 1941 р. – Союз російських жінок), який ідеалом держави бачив «національну трудову Росію», що ґрунтується на корпоративній системі російського фашизму, де жінка посіла б «по праву належне їй місце – носія ідеї краси та берегині сімейного вогнища (дружини, матері), забезпечене законом». На 1941 р. в організації нараховувалося 226 жінок⁴¹.

Союз фашистської молоді (СФМ) було утворено 1936 р. Поділявся він на молодшу й старшу групи з різними виховними програмами. Кожна група мала два ступеня: юних фашистів і фашисток; авангардистів та авангардисток (для переходу на вищий ступінь складали іспити). 12 квітня 1939 р. виник Антикомуністичний союз молоді, який також став резервом поповнення лав РФО (РФС). 22 квітня 1934 р. було сформовано дитячі та юнацькі організації: Союз юних фашистів «Авангард» (хлопчики від 10 до 16 років), Союз юних фашисток-авангардисток (дівчатка від 10 до 16 років). 28 лютого 1941 р. останній перейменували на Союз російських дівчат, який налічував 153 особи. Крім того, 10 травня 1934 р. було засновано Союз фашистських крихіток (СФК; діти від 3 до 10 років)⁴². Територіально найбільш чисельні осередки РФО (РФС) діяли у Харбіні, Хайларі, Шанхаї, Тяньцзіні, Сінцзіні, на ст. Маньчжурія.

Постать лідера російських фашистів Костянтина Володимировича Родзаєвського (1907–1946 рр.) заслуговує окремої уваги. Він народився в м. Благовещенськ, у сім'ї нотаріуса. 1925 р. виїхав за кордон. Наступного року вступив до Харбінського юридичного факультету, вивчав право. Там і долучився до фашистського руху. У 1928 р. на черговій маніфестації російських фашистів К.Родзаєвський скинув і розірвав радянський прапор, що висів на стіні юридичного факультету (він містився в будівлі, яка перебувала під юрисдикцією Китайсько-Східної залізниці (КСЗ; рос. Китайско-Восточная железная дорога, КВЖД). На вимогу радянських дипломатів К.Родзаєвського за цей учинок було виключено зі складу студентів навчального закладу. Після зміни військово-політичної обстановки (конфлікт навколо КСЗ між Китаєм і СРСР), К.Родзаєвський у 1929 р. поновився на юридичному факультеті, де він і здобув вищу освіту⁴³.

К.Родзаєвський виявив себе надзвичайно плідним теоретиком. Із-під його пера одна за одною виходили книжки. Найвідомішою стала «Азбука фашизму» – 100 питань і відповідей, яка акумулює у собі фашистське вчення. За визначенням автора, «фашизм як світовий рух прагне до перебудови

⁴¹ Ожороков А.В. Фашизм и русская эмиграция (1920–1945). – Москва, 2002. – С.173.

⁴² Усов В.Н. Советская разведка в Китае: 30-е годы XX века. – Москва, 2007. – С.170–171.

⁴³ Шамбаров В.Е. Фашистская Европа. – Москва, 2014 [Электронный ресурс]: http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=8275682

сучасних ліберально-демократичних (капіталістичних) і соціалістичних (комуністичних) держав на таких засадах: панування духу над матерією (релігії), нації та праці (соціальної справедливості) – фашизм є релігійний, національний, трудовий рух»⁴⁴.

Для теоретичних поглядів К.Родзаєвського була характерна ірраціональна віра у близький крах радянської системи, що покладала на плечі фашистів-емігрантів завдання особливої ваги: підготувати сили, здатні покінчити з радянським режимом і відродити вільну Росію. Така концепція фактично поєднувала погляди російських фашистів з євразійством⁴⁵.

Фашисти бралися за порятунок Росії під гаслом: «Бог – нація – праця», значною мірою реанімуючи формулу монархічної ідеології графа С.Уварова: «Православ'я – самодержавство – народність». Вони не протиставляли свою ідеологію православ'ю та всіляко намагалися підкреслити спадкоємність між ними. У програмі РФП зазначалося: «Православна релігія, як релігія більшості російської нації, як релігія переважних творців російської культури й російської історії, користується особливим заступництвом загальнодержавної влади»⁴⁶. А щорічне партійне свято припадало на день св. Володимира й відзначалося під гаслом: «Під стягом святого Володимира – до відродження святої Русі!»⁴⁷. Програмні документи російських фашистів мали яскраво виражений антисемітський характер, що поєднувало їх з ідеологією німецького нацизму.

«Усеросійська фашистська партія основною метою має: повалення єврейської комуністичної диктатури над російською країною [...], усунення від влади партійного центру ВКП(б), який узурпував “диктатуру пролетаріату” в інтересах світового єврейського капіталу; [...] євреї мають свою землю за межами російської держави, і, крім того, є винуватцями найтяжчих бід російського народу, євреї в майбутній Росії повинні визнаватися за небажаних іноземців»⁴⁸.

«Євреї є органічними ворогами всякої національної держави. Євреї здавна не мають своєї держави, живуть у середовищі інших націй. Розсіяні по всьому світу, вони, [...] завдяки своїм расовим і побутовим особливостям, тісно пов'язані між собою, представляють єдину інтернацію. У кожній нації, у середовищі якої вони живуть, євреї прагнуть посісти панівне становище, пробратися на соціальні верхи та зрештою підпорядкувати всі нації своєму впливу, встановити світове єврейське панування»⁴⁹.

Отже особливістю ідеології російського фашизму слід уважати виразну антисемітську складову, сутність якої полягала у відверто гіпертрофованому

⁴⁴ *Родзаевский К.В.* Азбука фашизма. – Харбин, 1934. – С.3.

⁴⁵ *Гула Р.В.* Російський месіанізм та Україна... – С.191–200.

⁴⁶ *Родзаевский К.В.* Завещание русского фашиста. – Москва, 2001. – С.470.

⁴⁷ *Нация: Орган Рос. фашист. союза – Рос. нац. фронта / Ред. Г.В.Тараданов; изд. Л.П.Охотин (Харбин). – 1939. – 1 августа. – №22 (44). – С.1.*

⁴⁸ *Родзаевский К.В.* Завещание русского фашиста. – С.462–463.

⁴⁹ *Родзаевский К.В.* Азбука фашизма. – С.15.

потрактувати ролі та місця «світового єврейства» в новітній історії Росії. Значною мірою це пояснювалося тотальним пануванням у свідомості російських фашистів «конспірологічної версії» визначення закономірностей розвитку історичного процесу винятково «єврейським інтернаціоналом».

Водночас К.Родзаєвський не поділяв поглядів нацистів на слов'ян як «унтерменшів». Іншим народам, що населяли колишню Російську імперію, російські фашисти обіцяли «повагу та рівноправність». В основу цих поглядів було покладено визначення поняття «нація» як «духовне єднання людей на основі усвідомлення єдності історичної долі в минулому, загальної національної культури, національних традицій тощо та прагнення продовжувати своє історичне життя в майбутньому»⁵⁰. Тому «Всеросійська фашистська партія вважає, що російська нація є організмом, який об'єднує всі народи Росії на основі єдності історичної долі, загальної культури та свідомості спільних інтересів. Повноправними громадянами Росії повинні бути не тільки великороси, українці, білоруси, але й усі інші народи Росії: татари, вірмени, грузини»⁵¹. Характерно, що К.Родзаєвський чітко розрізняв слов'ян (росіян, українців, білорусів) та «усі інші народи Росії».

Російській фашистській ідеології була притаманна еклектична суміш не тотожних, а інколи й протилежних поглядів: євразійства, нацизму, монархізму, фашизму. К.Родзаєвський пояснював це тим, що «найголовніша відмінність російського фашизму від інших фашистських рухів полягає в тому, що він повинен прийти на зміну комунізму, у той час як фашизм в Італії й Німеччині замінив собою ліберально-демократичну державу та капіталістичний лад»⁵². Тобто, на думку російських фашистів, з урахуванням специфіки Росії слід використовувати положення тих доктрин, які ментально близькі росіянам.

Пострадянська держава мала будуватися на «корпоративній основі», на засадах «класової солідарності» та «примирення праці й капіталу». У ній люди однієї професії об'єднуються в національні спілки за принципом належності до певного сектору економіки, а ті – у національні корпорації. На переконання К.Родзаєвського, «поєднання корпоративної системи фашизму з реформованими у процесі національної революції профспілками дасть новий національно-трудовий лад фашистської Росії»⁵³. До речі, обґрунтовуючи корпоративізм як основу побудови нової російської держави, російські фашисти апелювали до історичного минулого. Зокрема прообраз майбутньої корпоративної організації державної влади вони бачили у земських соборах XVI–XVII ст.

Передбачалося, що на перехідний період новітнього державотворення слід установити «фашистську національну диктатуру», яка забезпечить «тимчасовий порядок» на противагу «революційному хаосу», закладе основи національних спілок і тим самим підготує скликання Всеросійського собору. У 1939 р. К.Родзаєвський переконував співвітчизників у тому, що національна диктатура не має нічого спільного з диктатурою ВКП(б), вона «спирається на націю,

⁵⁰ Там же. – С.5.

⁵¹ Родзаевский К.В. Завещание русского фашиста. – С.463–464.

⁵² Родзаевский К.В. Азбука фашизма. – С. 23.

⁵³ Родзаевский К.В. Завещание русского фашиста. – С.464.

усі класи та відображає волю й прагнення нації, усіх класів» в особі їх ініціативних і вольових еліт⁵⁴.

Із початком бойових дій на німецько-радянському фронті РФС задекларував гасло: «Проти єврейського фашизму у СРСР, за російський фашизм РФС» («СРСР – вотчина ВКП(б), отже – світового єврейства»)⁵⁵. Претендентом на роль зовнішнього союзника була Японія. К.Родзаєвський і його соратники не приховували готовності виступити на її боці, якщо та почне війну проти СРСР. Російські фашисти вважали, що незалежно від суб'єктивних цілей держав, які воюють із Радянським Союзом, війну слід розглядати не як війну проти Росії, а як «стихийну подію, що сприятиме звільненню Росії»⁵⁶.

У 1945 р. під враженням перемог СРСР К.Родзаєвський написав листа до Й.Сталіна, в якому визнавав, що російські фашисти не помітили головного – їхні провідні програмні настанови вже давно зреалізувала ВКП(б). Автор констатував: «Функції національної партії натеper у Росії [...] здійснюються Всеросійською комуністичною партією (більшовиків) [...] Ради СРСР, залежно від входження в них нової, молоді російської інтелігенції, стають дедалі більш національними». Фактично «держава російської нації» реально існує, це – Радянський Союз. Задовольняється релігійне почуття, оскільки за радянського режиму релігія «знайшла свій першохристиянський основний сенс і стала релігією трудящого народу». Гасло російських фашистів: «Звільнення Батьківщини від єврейського комунізму за будь-яку ціну», на думку К.Родзаєвського, було фатальною помилкою, причиною «хибної генеральної лінії» партії під час війни Німеччини з СРСР (зауважимо, попереду ще була «справа лікарів-убивць» і масовий антиєврейський психоз радянського суспільства, але К.Родзаєвський інтуїтивно правильно визначив майбутню антисемітську тенденцію ВКП(б) у системі своїх логічних умовиводів). Помилковим визнавалося вживання терміна «фашистська» в назві партії. За роки радянської влади «інтернаціональний марксизм» трансформувався в «ленінський націоналізм» і «вселюдський сталінізм». А сталінізм – це є «наш російський фашизм, очищений від крайнощів, ілюзій та облуд»⁵⁷.

Наприкінці серпня 1946 р. в Москві відбувся судовий процес щодо «справи колишнього білогвардійського отамана І.Семенова, керівника Російського фашистського союзу К.Родзаєвського й інших». За вироком Військової колегії Верховного суду СРСР, у вересні того ж року підсудних стратили.

Отже російський фашизм К.Родзаєвського – це суміш ідей власне італійського фашизму, німецького нацизму, євразійства, монархічної ідеології,

⁵⁴ *Родзаевский К.В.* Русский путь. – Харбин, 1939. – С.62.

⁵⁵ *Родзаевский К.В.* Азбука фашизма. – С.17.

⁵⁶ *Назаров М.В.* Русская эмиграция и фашизм: надежды и разочарования // Наш современник. – 1993. – №3. – С.135.

⁵⁷ *Балакишин П.П.* Финал в Китае: возникновение, развитие и исчезновение белой эмиграции на Дальнем Востоке. – Т.2. – Сан-Франциско; Париж; Нью-Йорк, 1959. – С.122, 124; *Родзаевский К.В.* Вождю народов, председателю Совета народных комиссаров СССР, генералиссимусу Красной армии Иосифу Виссарионовичу Сталину [Електронний ресурс]: <http://imperialcommiss.livejournal.com/610034.html>

православ'я, фашистського глобального бачення політичних та історичних реалій першої половини ХХ ст. зі специфічною російською проблематикою. Наприкінці життя ідеолог руху пережив глибоку трансформацію своїх переконань. З іншого боку, це можна пояснити тим, що прихильникам фашизму не так уже й важко прийняти іншу тоталітарну ідеологію.

Сучасний російський фашизм

Системні деструктивні процеси у СРСР наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. поряд з актуалізацією питань незалежнення та подальшого державотворення в колишніх радянських республіках, спровокували появу й низки проектів збереження імперської наддержави, які об'єктивно мали ознаки реанімації фашистської ідеології.

Початок 1990-х рр. Російська Федерація зустріла у стані комплексної кризи, яка в духовно-ідеологічній сфері визначалася декількома чинниками.

1. Втрата статусу наддержави, розпад СРСР, радянської армії спровокували появу у суспільній свідомості так званого «ваймарського» постімперського синдрому. В аналітичній доповіді Вільного історичного товариства Росії констатувалося: «У логіку невідворотного прогресу країна була вписана (до розпаду СРСР – *Авт.*) як світовий лідер і головна рушійна сила. Громадяни СРСР відчували себе на гребені історії та на піку морально-політичної еволюції людства. Ці переживання зберігаються в історичній пам'яті й відтворюються зараз як щось втрачене та мало не зражене. Це породжує потужні фрустрації з ефектами ресентименту й політичного нарцисизму»⁵⁸.

2. Дискредитація комуністичної ідеології та створення у суспільній свідомості міфологізованого образу гуманістичної сутності капіталістичного Заходу з подальшим розчаруванням у його цінностях, об'єктивно стали причиною ностальгічних настроїв за радянським минулим і його глорифікації.

3. Розпад СРСР створив для російської нації абсолютно нову геополітичну й етнополітичну ситуацію, яка вимагала радикальної трансформації національної свідомості, переходу від її радянського типу до нових форм ідентичності.

4. Запропонований «ною» політичною елітою Росії ліберально-громадянський проект «російської нації», з огляду на об'єктивно притаманний йому етноцентризм, не міг повністю ізолюватися від російської ідентичності та був сприйнятий як невдала копія проекту «радянського народу».

5. Дезорієнтація населення в питаннях ідейних основ існування й розвитку суспільства нової країни, розвінчання міфів радянської доби з системною дегероїзацією історичних персоналій призвели до моральної деградації суспільства на тлі катастрофічної економічної кризи.

6. Масштабна міграція російськомовного населення із Закавказзя, Середньої Азії, зменшення частки російськомовного населення трактувалося Москвою як втрата геополітичного впливу на теренах колишнього СРСР.

⁵⁸ Доклад Вольного исторического общества «Какое прошлое нужно будущему России» [Електронний ресурс]: <https://komitetgi.ru/analytics/3076/>

7. Негативні соціальні настрої російського суспільства часто спрямовувалися маргінальними політичними гравцями в русло антисемітизму, українофобії та ксенофобського «кавказького синдрому».

8. Розвиток незалежної історичної науки у країнах пострадянського простору об'єктивно ґрунтувався на стійкій тенденції максимального дистанціювання від історичних парадигм Російської імперії, СРСР, РФ, що викликало активне несприйняття в російських наукових колах, які були здебільшого орієнтовані на традиційну модель трактування історичного розвитку.

9. Формування дивного симбіозу сприйняття історичного минулого та перспективного бачення майбутнього в лавах так званих «червоних» і «білих» патріотів Росії на основі нової трансформованої моделі самодержавного пострадянського панславізму, де близькість (а в деяких моментах і тотожність) сучасної ідеології КПРФ із багатьма тезами російського націоналізму сьогодні є реальністю.

10. У новітній історії Росії «за лічені роки відбувся різкий розворот від модернізації до традиції, від модернізму до традиціоналізму, від прогресизму до консерватизму з охоронним і навіть реакційним ухилом»⁵⁹.

Цей комплекс причин сприяв появі в Росії низки націоналістичних організацій відверто фашистського спрямування з елементами ідеології нацизму. За далеко неповними даними, у Російській Федерації станом на 1 січня 2017 р. легально, напівлегально, нелегально діють 53 угруповання, що за своїми програмними цілями можуть бути віднесені до фашистських⁶⁰. Загальними принципами, на основі яких побудовано програми сучасного російського фашизму, стали радикальний російський націоналізм, націонал-соціалістична ідеологія, православна ортодоксія, традиціоналізм, ксенофобія, антилібералізм, імперіалізм.

Радикальний російський націоналізм притаманний здебільшого всім сучасним фашистським організаціям. Головною метою російських фашистів є створення етнічної російської держави.

«Ми виступаємо за побудову в Росії російської національної держави, під якою розуміємо державу, що ставить на перше місце права й інтереси російського народу. Використовуємо слово “нація” у примордіальному значенні [...] Наша мета – відновлення російської національної державності у формах і з інститутами, які обере сам народ після набуття ним справжньої незалежності»⁶¹.

Водночас фашистські організації виступали за надання росіянам преференцій титульної російської нації. Заборонений у РФ Слов'янський союз СС

⁵⁹ Доклад Вольного исторического общества...

⁶⁰ В России действуют 53 фашистские организации [Електронний ресурс]: <http://bramaby.com/ls/blog/rus/632.html>

⁶¹ Манифест Этнополитического объединения «Русские» [Електронний ресурс]: <http://rusnat.com/o-nas.html>

заявленою метою вважає створення Росії на чолі з титульною російською нацією та з правом національного самовизначення російського народу⁶².

Поряд із тим, в ідеології сучасного російського фашизму спостерігаються своєрідні інтернаціоналістські тенденції переважно панславистського змісту на основі монархічного трактування «триєдиного» російського народу та пріоритетності соціодуховних констант титульної нації для інших народів Росії. У програмі Російської національної єдності (РНС) вказано, що організація «розглядає Росію як єдину державу росіян (“русских” – Авт.) (великоросів, малоросів і білоросів), а також росіян – інших неросійських корінних народів, для яких творення й захист Росії стали історичною традицією, а Росія є єдиною Вітчизною»⁶³.

Націонал-соціалістичну ідеологію проголошено світоглядною основою у відверто екстремістських організаціях, які в РФ заборонені. Наприклад, ультраправе неонацистське громадське об'єднання Націонал-соціалістичне товариство позиціонує себе як єдина націонал-соціалістична організація в Росії, готова боротися за політичну владу у країні. Товариство проголошувало своїм завданням створення в Росії націонал-соціалістичної партії для створення російської національної держави на основі відповідної ідеології⁶⁴. На тотожних світоглядних позиціях ґрунтується політична діяльність організації Російська національна єдність – Російська революційна армія⁶⁵.

Водночас расистські постулати нацизму притаманні й легальним політичним спільнотам. Ось, наприклад, формулювання «боротьби за чистоту раси» у програмі останньої згаданої вище організації: «РНС вважає одним із найважливіших завдань відновлення біологічної якості й охорону генетичної чистоти російської нації. Будь-яке примушування до вступу в мішаний шлюб або зв'язок, що завдають шкоди генофонду російської нації та ведуть до її розмивання, повинні припинитися»⁶⁶.

Православна ортодоксія у фашистських організаціях зазвичай дублює світоглядні константи відомої монархічної тріади «православ'я – самодержавство – народність»⁶⁷. Ідеалізованою формою державного устрою православні фашисти вважають Російську імперію. Найстаріше об'єднання російських націоналістів (із 1972 р.) – Російський фронт визволення «Пам'ять» – організація російських православних націонал-революціонерів, світоглядною ідеологією проголошує релігійний націонал-монархізм⁶⁸. Інше політичне

⁶² Славянский союз [Електронний ресурс]: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1231639>

⁶³ Основы социально-политической концепции ВОПД РНЕ [Електронний ресурс]: <http://rusnation.org/org.shtml>

⁶⁴ *Сватов Н.* СпецNAZZ НСО проводит приём всем желающим [Електронний ресурс]: <http://www.reakcia.ru/article/?935>

⁶⁵ *Кузьмин А.Г.* Раскол в русском национальном единстве (РНЕ): жизнь после смерти? [Електронний ресурс]: <http://www.politex.info/content/view/435/30>

⁶⁶ Основы социально-политической концепции ВОПД РНЕ [Електронний ресурс]: <http://rusnation.org/org.shtml>

⁶⁷ *Гула Р.В.* Особливості розвитку та функціонування православ'я у системі монархічної ідеології на українських етнічних землях Російської імперії у 1900–1914 рр. // Військово-науковий вісник. – Вип. 15. – Л., 2011. – С. 3–10.

⁶⁸ Русский фронт освобождения «Память» [Електронний ресурс]: http://www.politcenter.org/rfo_pamyat/

об'єднання – Гвардія Христа – позиціонує себе як патріотичний рух: «Ми – монархісти, фашисти, ми – це нове дихання російської нації, ми – гвардійці Сина Божого Ісуса Христа». Метою проголошується «відродження на Русі істинно російського православного порядку»⁶⁹ у формі теократичної держави. Союз православних хоругвоносців головним завданням вважає «зміцнення та поширення православної віри, відновлення самодержавної монархії, відродження російської національної самосвідомості й імперського російського патріотизму на всій території Російської імперії»⁷⁰.

Традиціоналізм в ідеології російських фашистів базується на визнанні міфологізованих уявлень про «самобутній» історичний шлях російського народу⁷¹. У статуті Конгресу російських громад основною метою створення організації проголошено «сприяння зміцненню в Російській Федерації традиційних форм управління й формування громадянського суспільства»⁷². «Відродження національної самосвідомості російського народу й інших корінних народів Росії на основі їхніх історичних, релігійних і культурних традицій» є головним завданням партії Російський загальнонародний союз⁷³.

У програмних документах традиціоналізм часто ототожнюється з православною ортодоксією. Наприклад, у програмі Російської національної єдності вказано, що «це всеросійський громадський патріотичний рух російської нації (російського народу), заснований на принципах православної традиції й російської національної ідеології»⁷⁴.

Ксенофобія у сучасній фашистській ідеології Росії, як правило, поліваріантна. Об'єктами її застосування виступають американці, євреї, народи Кавказу та Середньої Азії, останнім часом – українці. Наприклад, Істинна російська національна єдність – Російська революційна армія світоглядною константою ідеології проголошує антиамериканізм⁷⁵. Заборонений у Російській Федерації Рух проти нелегальної імміграції виступає за припинення неслов'янської імміграції в Росію, за депортацію нелегальних іммігрантів. Але насправді бореться з будь-якою, нелегальною та легальною, іноетнічною імміграцією (за винятком східних слов'ян)⁷⁶.

Слід зазначити, що навіть відносно помірковані політичні об'єднання Російської Федерації вкрай радикально ставляться до проблем міграції. У програмі Всеросійської національно-демократичної партії зазначається: «Ми вважаємо за необхідне припинити безконтрольну міграцію. Потрібне негайне запровадження візового режиму з колишніми радянськими республіками

⁶⁹ Гвардія Христа [Електронний ресурс]: <https://vk.com/club22995675>

⁷⁰ Союз православних хоругвоносцев [Електронний ресурс]: <http://rusckie.org/info/index.shtml>

⁷¹ Гула Р.В., Гула В.Д. Агонія Левиафана: Часть I: Пассионарии и юродивые: Политический террор и терроризм в Украине (1900–1914 гг.). – К., 2016. – С.115–118.

⁷² Устав Конгресса русских общин [Електронний ресурс]: <http://kro-rodina.ru/ustav>

⁷³ Устав политической партии «Российский общенародный союз» [Електронний ресурс]: <http://izbiraem.ru/party/i/128>

⁷⁴ Основы социально-политической концепции ВОПД РНЕ [Електронний ресурс]: <http://rusnation.org/org.shtml>

⁷⁵ Кузьмин А.Г. Раскол в русском национальном единстве...

⁷⁶ Движение против нелегальной иммиграции (ДПНИ) [Електронний ресурс]: <http://lurkmore.to/%D0%94%D0%9F%D0%9D%D0%98>

Середньої Азії». Крім того, ксенофобські догмати сучасних російських фашистів умотивовано з позицій економічної доцільності. «Ми – категоричні противники необґрунтованих субсидій республікам Північного Кавказу, які є джерелом нестабільності»⁷⁷.

Антилібералізм принципово заперечує всі універсальні ідеології: демократію, соціалізм, лібералізм – і єдиною формою державного устрою вважає авторитарну модель. Істинна російська національна єдність – Російська революційна армія головною метою вважає побудову теократичної православної християнської держави, яка заперечує будь-які форми ліберальної влади⁷⁸.

Імперіалізм у програмних документах сучасних російських фашистських організацій пов'язаний зазвичай із «захистом російської діаспори» на пострадянському просторі та відновленням «історичної справедливості» об'єднання російського народу, що створює небезпечні умови для повторення сценаріїв Криму й Донбасу. Уперше цей принцип «захисту співвітчизників» у країнах колишнього СРСР було проголошено у програмі політичного об'єднання імперсько-націоналістичної орієнтації Конгрес російських громад 1994 р. і на цей час він наявний майже в усіх програмах партій фашистського спрямування⁷⁹. Зокрема у програмі РНЕ імперсько-націоналістичний аспект постулюється таким чином: «Головною метою руху є забезпечення гідного майбутнього російської нації, а на сучасному етапі – повернення російській нації втрачених у ХХ столітті геополітичних позицій і визначальної ролі у світовій історії»⁸⁰.

Загроза радикалізації суспільного життя й домінування націоналістичного тренду об'єктивно спровокували проблему пошуку нової моделі ідеологічного наповнення національної ідеї нової Росії, вироблення стратегії геополітичного розвитку на теренах колишнього СРСР, одним із варіантів якої стала концепція «російського світу», що в низці наукових підходів репрезентує константи фашистської ідеології: імперіалізм, націоналізм, месіанізм, релігійно-світоглядну ортодоксію. На нашу думку, концепція сучасного «російського світу» за основними світоглядними чинниками, характерними рисами та суспільно-політичною практикою може бути розглянута й крізь призму *державно-інструментального підходу* як форма боротьби, сукупність спеціальних (політичних, економічних, дипломатичних, технологічних, військових, інформаційно-маніпулятивних та ін.) методів, способів і засобів масового впливу з боку державних, соціальних інститутів та інформаційно-комунікативної інфраструктури держави на суспільну свідомість.

Особливістю застосування концепції «російського світу» у внутрішній політиці РФ є доволі нейтральне ставлення до її постулатів у науковому дискурсі.

⁷⁷ Программа Всероссийской политической партии «Национально-демократическая партия» [Електронний ресурс]: <http://rosndp.org/Home/Programa>

⁷⁸ Кузьмин А.Г. Раскол в русском национальном единстве...

⁷⁹ Прибыловский В. Конгресс русских общин [Електронний ресурс]: <http://panorama.ru/works/vybory/party/kro.html>

⁸⁰ Основы социально-политической концепции ВОПД РНЕ [Електронний ресурс]: <http://rusnation.org/org.shtml>

У суспільно-політичній практиці – свідоме акцентування на інтернаціональному складникові – російському народі на відміну від «русского». Але у зовнішньополітичному аспекті концепція використовується як інструмент різних форм тиску на країни пострадянського простору. У виступі на I Всесвітньому конгресі співвітчизників, які проживають за кордоном (2001 р.) президент Росії В.Путін уперше вжив термін «російський світ» («русский мир»), стверджуючи, що це «поняття [...] споконвіку не визначалося географічними межами Росії чи російського етносу»⁸¹, і зрештою означило націоналістичну траєкторію функціонування зовнішньої політики РФ та пріоритетні напрями розвитку світоглядної думки націоналістичного сегменту наукового соціуму сучасної Росії.

Сутність концепції «російського світу» як форми сучасного радикального російського націоналізму з елементами фашистської ідеології під час використання державно-інструментального підходу можна розглядати як:

- ідеологію, політику й соціальну практику протиставлення націй у дихотомії «свій – чужий» на основі абсолютизованої культивуації почуття власної унікальності (месіанізму);

- програму політичної мобілізації мас елітою, яка узурпує основоположні цінності й тотально підкорює інтереси індивіда колективістському служінню нації в умовах формування жорстко авторитарної вертикалі державного управління;

- синтезоване явище суспільного життя, що розкривається через визнання пріоритетними догматизованих цінностей власної нації перед демократією, правами людини та громадянина заради «величі» держави;

- соціокультурний феномен свідомості людини, його ставлення до нації як світоглядного ідеалу;

- силу, яка провокує виникнення конфліктів, воєн між націями та державами на основі абсолютизації національних цінностей і державних інтересів⁸².

Слід зазначити, що варіативність наукових підходів у розкритті змісту цього ідеологічного продукту не дозволяє трактувати його як повністю реанімаційний фашистський проєкт. Наприклад, культурно-цивілізаційний, історико-ментальний, геокультурний підходи⁸³ виключають фашистський складник із цієї геополітичної моделі.

Отже радикальний «російський» («русский») моноетнічний націоналізм розглядає російську націю суто як «російський» («русский») етнос, що сформований або на принципах мовної, історичної та культурної уніфікації, або на основі стратегії сепаратного етноізоляціонізму⁸⁴. Радикалізація зовнішньої політики й суспільно-політичного життя сучасної Росії об'єктивно створює

⁸¹ Путин В.В. Национальный успех России должен стать нашим общим успехом (Выступление на конгрессе соотечественников в Москве, 2001) [Электронный ресурс]: <http://www.russkymir.ru/out.php?cat=15&did=384>

⁸² Гула Р.В. Патриотизм и национализм: Опыт историсофского анализа. – Днепропетровск, 2014. – С.79–81.

⁸³ Гула Р.В. «Русский мир» – фантом чи реальність? Аспекти політологічного аналізу // Наукові праці МАУП. – Вип.50. – К., 2016. – С.7–14.

⁸⁴ Дорожкин Ю.Н. Русский национализм как социально-политический феномен постсоветского периода [Электронный ресурс]: www.bagsurd.ru/tmpoee/detail.phpID=1293

передумови для розвитку та функціонування як ідеології новітнього фашизму, так і політичних партій та рухів екстремістського спрямування.

***

1. Досліджуючи феномен фашизму, потрібно мати на увазі ту обставину, що в 1920–1930-х рр. це поняття ще не було остаточно осмислене. Соціально-політичне явище, котре мало місце у зазначений період в Італії та визначалося терміном «фашизм», істотно відрізняється від змісту, якого набув цей термін у політичній літературі після досвіду Другої світової війни.

2. Поява російського фашизму стала результатом впливу об'єктивних загальних політичних тенденцій в Європі, пов'язаних із кризою демократичних політичних форм і поширенням тоталітарної течії у вигляді фашизму. Саме загальна криза ідей лібералізму та парламентської демократії, яка викликала фашизацію й посилення антидемократичних проявів у деяких країнах, вплинула на настрої частини російської еміграції, особливо емігрантської молоді, що врешті призвело до появи російської фашистської організації із запозиченою відповідною ідеологією й теорією будівництва нової постбільшовицької тоталітарної державності в Росії, яка мала прийти на зміну радянській системі, що за своєю сутністю теж була тоталітарною. Російський фашизм як форма й організація структури влади не був зреалізований. Цей рух мав місце поза межами країни, стосовно якої розроблялася модель фашистської держави. Фактично його представники, за своїм глибоким переконанням, не були фашистами у класичному розумінні, не поділяли крайніх форм расизму та терору. Фашизм розглядався більшістю з них лише як засіб боротьби з більшовизмом.

3. На розвиток російського фашизму катастрофічно вплинула відсутність базової творчої ідеї. Він заперечував демократію, лібералізм, комунізм, але не зміг висунути прогресивної продуктивної перспективної ідеї розвитку суспільства. Фактично останньому була запропонована чергова химера відновлення старої великої імперії, котра виявляється й сьогодні у вигляді гібридного воєнного й ідеологічного конфлікту між Російською Федерацією та Україною. Сучасний російський фашизм – явище поліваріантне й багатоаспектне. Спектр теоретичних концептів і форм суспільно-політичної практики коливається в доволі широкому діапазоні від помірковано фашистського до екстремістсько-нацистського. У реаліях сучасної РФ більшістю фашистських організацій керують радикально-екстремістські політичні маргінали, які відверто спекулюють символом нації, зводячи його лише до примітивного расизму, зоологічного шовінізму й тотальної ксенофобії.

4. Концепція «російського світу» на сучасному етапі теоретичного розвитку характеризується виразною еклектикою та світоглядним хаосом. Народившись на уламках суперечливого симбіозу монархічної ідеології й комуністично-месіанської утопії, ця концепція, на нашу думку, реалізувалася на практиці у формах радикального російського націоналізму, в основі яких лежать діаметрально протилежні процеси культурної автаркії та глобалістських

геополітичних потуг, утопічно-ідеалістичні погляди на складний спектр політичних симпатій до українського суспільства й ірраціональні ксенофобські уявлення про «вороже оточення» російського народу, історична міфологія та спроби реалізації квазідержавних проектів на теренах колишнього СРСР. Слід зазначити, що політичному керівництву сучасної Росії вдалося сформувати значний прошарок населення, яке лояльно сприймає постулати концепції «російського світу» у формі ірреальних ідеалізованих почуттів. «Ми маємо справу з ментальною катастрофою – результатом міфологізації свідомості та систематично насадженого невігластва», – констатується в аналітичній доповіді Вільного історичного товариства Росії⁸⁵.

5. Як свідчить історичний досвід розвитку сучасних держав, штучно сформовані утопічно-еталонні ідеології не мають перспектив у майбутньому. Тому лише звільнення від догматів радикального націоналізму, формування національної ідентичності в кордонах російської держави, незважаючи на наявність рецидивів постімперської свідомості, дасть можливість російській нації завершити історично об'єктивні процеси трансформації національної свідомості на принципах пріоритетності гуманізму, інтернаціоналізму й толерантності.

⁸⁵ Доклад Вольного исторического общества «Какое прошлое нужно будущему России» [Електронний ресурс]: <https://komitetgi.ru/analytics/3076/>

The article deals extensively the overall essence of the ideology of fascism, its modification into policy documents of Russian fascism through the analysis of the main manifestations of the organizational and outreach activities of the All-Russian Fascist Party, the theoretical writings of the founder and ideological inspirer of Russian fascists K.Rodzaevsky, and their resuscitation in revanchist and extremist direction, installation of radical forms of the “Russian World” concept and modern Russian political extremist parties. The common principles were mentioned and on the basis of this programs of contemporary Russian fascism were built.

Keywords: *fascism, Russian fascism, “Russian world”.*

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

УДК 091:930.1(477)«Чижевський»

Д.І.ЧИЖЕВСЬКИЙ

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ЕПОХИ

***

У розвідці українського вченого-славіста Д.Чижевського представлено спробу сконструювати та структурувати історію на засадах культурної і стильової цілісності, подібно до концептуалізації минувшини мистецтва, літератури та культури. Висувається й обґрунтовується концепт культурно-історичної епохи як ідеального поняття-маркера для конструювання та представлення простору культури як певного діапазону стилів, що своєрідним чином розгортаються, переломлюються й трансформуються в низці сфер історичного буття. Обстоюється думка про хвилеподібну теорію (схему) представлення культурних стилів, а також звертається увага на роль перехідних або межових стильових формацій, як-от передреформація, маньєризм, сентименталізм, бідермаєр, імпресіонізм та ін.

Ключові слова: історія культури, історія літератури, історія мистецтва, інтелектуальна історія, культурно-історична доба, культурні стилі, теорія культурних хвиль, історизм, морфологія культури, Чижевський.

Поняття «стиль» продукує в нашій свідомості яскраві та барвисті асоціації. Тож в уявному калейдоскопі постають гострі шпилі готичних соборів, сувора простота геометричних ліній класицизму, вигадливі, розкішні форми бароко, романтичний колорит балад і романів В.Скотта, кричущі натуралістичні замальовки західноєвропейських письменників другої половини XIX ст., символічний підтекст модерністської архітектури, багато інших неповторних образів. Та вони немовби зникають, розчиняються за розмаїтими предметними значеннями й багатоманітними смислами стилю, котрі по-стали впродовж численних століть людської історії.

Недаремно впродовж XVIII–XIX ст. викристалізувалося смислове розуміння художнього стилю як явища мистецтва та культури, що репрезентує цілі пласти культурної історії. Зазвичай предметне значення стилю вирізнялося мінливістю ознак, які варіювалися залежно від виду мистецтва чи пам'яток культури, котрі породжували неабияке розмаїття інтерпретацій, оцінок і думок. Скажімо, німецький філософ

Г.В.Ф.Гегель підкреслював, що стиль є таким способом художнього втілення, котрий підпорядковується як умовам, які диктуються матеріалом, так і відповідним вимогам певних видів мистецтва та законам, зумовленим самим предметом¹.

Отож цілісність стилю, зокрема щодо окреслення часової, мистецької чи жанрової належності низки предметів та об'єктів культурного світу, розглядалася як визначальна характеристика його смислу. Із плином часу важливого значення набула організуюча функція стилю, котра вимагала розглядати фрагмент мистецького твору чи уривок тексту з перспективи стильової цілісності. Відтепер часто-густо окрема ознака асоціювалася з відповідним культурними явищем, тобто зі способом і формою художнього/літературного/мистецького мислення – стилем.

Найбільше розробкою теорії стилів переймалися дослідники історії мистецтва та літератури. Саме літературна й мистецька минувшина висвітлювалася, конструювалася з перспективи чергування і змагання стилів², а за великим рахунком – способів художнього мислення та світосприйняття. Заразом ширилася тенденція до культурно-історичного універсалізму, властива класичному історизму. Тому у творчості багатьох тогочасних учених і мислителів споглядаємо прагнення до єдиного та всеохоплюючого впорядкування образу/образів світу людського буття. Зокрема з'являються терміни «дух часу» й «дух століття», запровадження яких приписують французьким філософам-просвітникам XVIII ст. – Ш.-Л. де Монтеск'є та Вольтеру³.

Упродовж XIX ст. ці поняття набули неабиякої популярності в європейській думці, зокрема в німецькому культурному просторі. Стильова цілісність як спосіб універсальної організації строкатого й суперечливого культурного/духовного світу виявилася вельми привабливою для багатьох німецьких інтелектуалів. Приміром, філософ Ф.В.Й. фон Шеллінг уважав, що (тут і далі у вступній статті курсив наш – О.Я.) «*стиль, який виробляє у себе індивідуальний художник, є для нього тим, що для філософа в науці чи для практика в його сфері є система мислення*»⁴. Заразом він дотримувався думки, що «*загальний стиль творчості, може належати не тільки окремому індивідууму, але й часу*»⁵. За висловом А.Шопенгауера, стиль відображає дух письменника та якість його мислення⁶. Схожі думки побутували й у працях німецьких істориків. «*Кожний час має свій стиль*», – стверджував Ю.Мезер⁷.

У XIX – на початку XX ст. ширилися спроби структурувати загальну історію на засадах культурної чи духовної цілісності, подібно до концептуалізації минувшини мистецтва та літератури, зокрема шляхом виділення певних періодів, епох тощо. Взаємозв'язок різноманітних культурно-історичних явищ мотивував мислителів дедалі частіше порушувати проблеми з обсягу культурної та стильової єдності часу. У такому сенсі стиль трактувався як специфічна історична чи національно/соціально зумовлена

¹ Гегель [Г.В.Ф.] Сочинения. – Т.12: Лекции по эстетике. – Кн.1. – Москва, 1938. – С.302.

² Кон-Винер Э. История стилей изящных искусств / Пер. с нем. под ред. и с добавл. М.С.Сергеева. – Москва, 1913. – С.5.

³ Савельева И.М., Полетаев А.В. Знание о прошлом: теория и история: В 2 т. – Т.2: Образы прошлого. – Санкт-Петербург, 2006. – С.243.

⁴ Шеллинг Ф.В. Философия искусства / Пер. П.С.Попова; под общ. ред. М.Ф.Овсянникова. – Москва, 1966. – С.180.

⁵ Там же.

⁶ Шопенгауер А. Мир как воля и представление / Пер. с нем. – Т.2. – Москва, 1993. – С.224.

⁷ Цит. за: Мейнеке Ф. Возникновение историзма / Пер. с нем. В.А.Брун-Цеховой. – Москва, 2004. – С.254.

форма виразу суб'єктивного «духу часу»⁸, точніше відповідної культурно-історичної доби. Водночас ідея часової єдності продукувала й новітній смисл стилю як певного способу світобачення, себто акцентувала увагу на специфічних темпоральних рисах історичної свідомості. Приміром, швейцарський історик і філософ Я.Буркгардт тлумачив поняття «стиль часу» як особливий ракурс у сприйнятті світу, котрий властивий тій чи іншій історичній добі⁹.

Впливи Я.Буркгардта помітні й у студіях його учня – мистецтвознавця Г.Вельфліна, який розглядав історію модерного мистецтва з перспективи внутрішнього розуміння природної зміни різних форм світобачення – стилів. Водночас він обстоював думку, що стиль передусім відображає настрої доби та народу, з одного боку, і є виразом особистого темпераменту митця – з іншого¹⁰. Тож Г.Вельфлін сприймав стиль як своєрідну формальну структуру, хоч і тлумачив її у двоєдиному сенсі як художній і позахудожній (соціокультурний) феномен¹¹.

Кардинальні зрушення у соціогуманітаристиці спричинив неокантіанський поворот, який не тільки трансформував засадні уявлення у цій царині, що відтепер ототожнювалися з науками про культуру/дух і світом цінностей, а й упровадив інструментальне розуміння ролі та функцій понять. Одним із найважливіших постулатів цієї версії трансцендентального ідеалізму стала думка про внутрішній зв'язок між об'єктами чи предметами, котрий не залежить від емпіричного спостереження, а конструюється у свідомості через поняття, що, власне, і формують зміст знання.

На початку ХХ ст. стиль перетворився в одне з найуживаніших операційних понять тогочасної естетики та культурології, з яким асоціювався загальний образ («обличчя») певної культурної/духовної доби, її внутрішня будова, спосіб та ритми буття. У такому онтологічному сенсі це поняття вживав О.Шпенглер¹², який навіть використовував термін «стиль культури»¹³.

Таким чином, поняття «стиль» і похідні дефініції дедалі ширше застосовувалися для позначення соціокультурної єдності різноманітних форм, явищ і процесів з обсягу людського буття, урешті-решт для конструювання цілісного образу тієї чи тієї епохи у просторі та часі. Та стиль уживався і як інтегральна характеристика певної доби, котрою послуговувалися для того, щоби досягнути феномен культури. Ці новації споглядаємо в текстах В.Дільтея, Е.Гуссерля, Г.Ріккєрта, О.Шпенглера та інших мислителів перших десятиліть ХХ ст.

Д.Чижевський (1894–1977 рр.) як інтелектуал значною мірою сформувався в річці західноєвропейської, точніше німецької, філософської традиції. За споминами його приятеля юнацьких років П.Феденка, ще під час навчання у Санкт-Петербурзькому університеті напередодні Першої світової війни молодий студент захоплювався диспутами нових кантіанців й інтуїтивістів, які саме набули неабиякої популярності.

⁸ Устюгова Е.Н. Стиль и культура: Опыт построения общей теории стиля. – 2-е изд. – Санкт-Петербург, 2006. – С.56.

⁹ Парахонский Б.А. Стиль мышления: Философские аспекты анализа стиля в сфере языка, культуры и познания / Отв. ред. С.Б.Крымский. – К., 1982. – С.29–30.

¹⁰ Вельфлин Г. Основные понятия истории искусств. Проблема эволюции стиля в новом искусстве / Пер. с нем. А.А.Франковского. – Санкт-Петербург, 1994. – С.16.

¹¹ Устюгова Е.Н. Стиль и культура... – С.58.

¹² Шпенглер О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории: В 2 т. / Вступ. ст., прим. и пер. с нем. К.А.Свасьяна. – Т.1: Гештальт и действительность. – Москва, 1993. – С.367–370.

¹³ Там же. – С.373.

Зауважимо, що дипломну роботу Д.Чижевського 1919 р. в Київському університеті було присвячено філософській еволюції Ф.Шиллера¹⁴.

З інтелектуальними інтенціями Д.Чижевського активного конкурували його політичні устремління. Зі студентських років він брав діяльну участь у революційному русі, зокрема був членом РСДРП (меншовицьке крило). Саме як представник партії російських меншовиків Д.Чижевський увійшов до Української Центральної Ради та Малої Ради. 22 січня 1918 р. на засіданні останньої він голосував проти IV Універсалу. 14 березня того ж року молодий політик виступив супроти ратифікації мирного договору, підписаного українською делегацією в Бресті-Литовському, позаяк уважав її передчасною з огляду на загрозу нової руйнівної війни¹⁵.

Хтозна, яким був би подальший життєвий сценарій Д.Чижевського, коли б його не заарештували чекісти, але щасливий випадок допоміг йому звільнитися. Залишатися на території, підконтрольній більшовицькому режиму, котрий Д.Чижевський відверто називав варварським, було вкрай небезпечно, хоч він й отримав запрошення на доцентуру по кафедрі загального мовознавства Вищих жіночих курсів і по кафедрі філософії інституту народної освіти в Києві¹⁶. Улітку 1921 р. молодий учений емігрував до Польщі, а згодом – до Німеччини.

У 1922–1923 рр. Д.Чижевський студіював філософію й логіку в університетах Гайдельберга та Фрайбурга. Він здобув чудовий вишкіл у зіркової плеяди тогочасних європейських мислителів, як-от Е.Гуссерль, Ю.Еббінгауз, Й.Кон, Р.Кронер, Г.Маер, Г.Ріккерт, М.Гайдеггер, К.Ясперс та ін. У той час на прожиття Д.Чижевський заробляв тим, що викладав латинську мову японським студентам. Зрештою наукові студії початкуючого вченого, оприлюднені в міжвоєнну добу, виказували задатки інтелектуала європейського масштабу.

Утім Д.Чижевський був людиною з дуже складною, суперечливою та багатогарною культурною свідомістю. До середини 1920-х рр. він підтримував зв'язки з російською й німецькою соціал-демократією, проте згодом розірвав ці політичні стосунки та став прихильником Німецького християнського єкуменічного руху. Від 1924 р. Д.Чижевський викладав філософію та логіку в Українському високому педагогічному інституті ім. М.Драгоманова та Українському вільному університеті у Празі. Заразом упродовж 1925–1930 рр. активно співробітничав із російськими вченими-емігрантами у столиці Чехословаччини, приміром із Російським історичним товариством та Російським народним університетом, а також був членом знаного Празького лінгвістичного гуртка. Як інтелектуал він був близький до багатьох відомих російських мислителів-емігрантів, таких, як М.Бердяєв, С.Булгаков, М.Лоський, Ф.Степун, М.Трубецької, С.Франк та ін.

У 1932 р. Д.Чижевський посів кафедру славистики в університеті міста Галле (Німеччина), в якому мешкав до закінчення Другої світової війни. Причому рекомендацію йому дав Е.Гуссерль. Останній назвав Д.Чижевського філософом, для якого «характерна подиву гідна широта вченості, що охоплює різні ділянки культури»¹⁷.

¹⁴ Феденко П. Дмитро Чижевський (4 квітня 1894 – 18 квітня 1977): Спомин про життя і наукову діяльність // Український історик. – 1978. – №1/3. – С.108–109.

¹⁵ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С.183–184.

¹⁶ Феденко П. Дмитро Чижевський... – С.117.

¹⁷ Валявко І.В. До інтелектуальної біографії Дмитра Чижевського: празький період

Наступного року Д.Чижевський захистив докторську дисертацію, присвячену Г.В.Ф.Гегелю та впливам його вчення в Росії. Утім за нацистського режиму він не зміг габілітуватися на професора у жодному університеті – ані в Галле, ані у Відні, ані у Братиславі, позаяк йому закидали єврейське походження дружини.

По Другій світовій війні Д.Чижевський переїхав із Галле, що опинилося в радянській зоні окупації, до Марбурга (американська зона), де викладав славистику в місцевому університеті, зокрема організував Слов'янський семінар і став його керівником. У 1949 р. він перебрався до США, зокрема читав історію слов'янських літератур і проводив компаративні студії в Гарвардському університеті. Та вже 1956 р. Д.Чижевський повернувся до ФРН. Викладав славистику як професор-консультант у Гайдельберзькому університеті, а також став одним із фундаторів і директором Слов'янського інституту при цьому виші. Завдяки його зусиллям зазначений дослідницький осередок тривалий час уважався найкращою славистичною інституцією післявоєнної Європи. Однак 1968 р. внаслідок реформи вищої освіти у ФРН Д.Чижевський був змушений залишити Гайдельберг. Пізніше він викладав філософію та історію слов'янських літератур на запрошення кількох західнонімецьких університетів, оскільки отримував дуже скромну пенсію.

Розмах ерудиції, працездатність та оригінальні повороти мислення Д.Чижевського, котрий вільно володів багатьма європейськими мовами, вражали сучасників. Як згадували О.Пріцак та І.Шевченко, кишені Д.Чижевського «завжди надималися від чистих карточок, на котрих примудрявся робити записи за будь-якої нагоди – навіть провадячи розмову з гостем»¹⁸. Наприкінці життя Д.Чижевський залишився самотнім, здобувши, зокрема, реноме надзвичайно конфліктної, колоритної, ба навіть легендарної особи. Побутує думка, що саме він став прототипом персонажа з однойменної повісті відомого російського письменника В.Набокова – ексцентричного й дивакуватого професора-холерика Пніна, котрий не зміг адаптуватися до американського стилю життя¹⁹.

Утім, незважаючи на такі рефлексії щодо Д.Чижевського, слід підкреслити, що він був позбавлений більшості національних і культурних упереджень, оскільки плідно співпрацював і підтримував розгалужену комунікацію з багатьма європейськими та американськими інтелектуалами. Приміром, він у край негативно поставився до політизації й ідеологізації української науки в діаспорі, зокрема вийшов із колегії професорів Українського вільного університету. Водночас Д.Чижевський піддав нищівній критиці радянську політику знання, передусім гостро засудив сумнозвісну тезу академіка І.Білодіда про «злиття» націй і мов, яку назвав антинауковою.

Зацікавлення Д.Чижевського теоріями стилів і культурних епох, точніше їх інструментальними й організуючими можливостями вмотивовувалося його неймовірно широкими та багатоманітними науковими студіями, котрі охоплювали величезні предметні поля з історії української, російської, слов'янських літератур, європейської філософії й культури, суспільно-політичної думки, логіки, славистики,

---

(1924–1932) // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – Т.25: Філософія та релігієзнавство. – К., 2004. – С.84.

¹⁸ Пріцак О., Шевченко І. Пам'яті Дмитра Чижевського (23 березня 1894 р. – 18 квітня 1977 р.) // Філософська і соціологічна думка. – 1990. – №10. – С.91.

¹⁹ Вінценз А. Дмитро Чижевський // Сучасність. – 1988. – №7/8. – С.113.

бібліотеко- та книгознавства, компаративного літературознавства, структурної лінгвістики тощо²⁰.

Зауважимо, що хронологічно його праці та дослідницькі інтереси обіймали часи від середньовіччя до ХХ ст. з екскурсами до античної доби. За висловом професора А.Вінценца, «*Чижевський був єдиною знайомою мені людиною, яка могла говорити про “тридцять сьомий рік”, маючи на увазі не 1937 чи 1837 рік (так, як говоримо про тридцять перший чи шістдесят третій рік), а про 1037, в якому він почувався так само вдома, як і у сучасній добі*»²¹.

Вочевидь, вихований у душі німецької культурно-історичної традиції, Д.Чижевський з огляду на написання ряду систематичних і компаративних нарисів з історії філософії та літератури рано чи пізно мав замислитися щодо проблем конструювання, представлення й організації багатоманітного, строкатого та суперечливого матеріалу з обсягу різних історичних епох. Імовірно, до таких роздумів і спостережень його підштовхнули студії на ниві барокової літератури й культури за часів Другої світової війни. Недаремно в одній із праць, присвячених літературному бароко, Д.Чижевський зауважував (розрядка автора – О.Я.):

*«Закони мистецької техніки не є законами природи: вони можуть мінятися; вони справді змінюються і то досить значно в зв'язку з “духом часу”; вони змінюються в зв'язку з тією функцією, яку дана певна форма мистецького виразу виконує в цілому мистецького твору; закони мистецької техніки змінюються в залежності від панування того чи іншого мистецького стилю; вони міняються нарешті в залежності від мистецького ґатунку (“жанру”) певного мистецького твору; вони змінюються і в залежності від тих завдань, які ставить собі сам мистець. Зміна законів мистецької техніки не свавільна, а підлягає певним закономірностям. – Реально ця змінливість законів мистецької техніки визначає: неможливо вимагати від архітектора часів барока, щоб він будував в готицькому стилі або в стилі “модерн”; неможливо вимагати від барокової ц е р к в и, щоб вона випадала, яко бароковий з а м о к...»*²².

Така думка Д.Чижевського про залежність мистецьких творів від «духу часу» та певного культурного/мистецького стилю вповні вписувалася в горизонт концептуальних пропозицій, виплеканих німецькою соціогуманітаристикою першої третини ХХ ст. Більше того, вона намічала чи анонсувала майбутню концептуальну й інструментальну пропозицію автора, котра здобула оформлення вже в повоєнний час.

²⁰ Бібліографію Д.Чижевського див.: A Bibliography of the Publications of Dr. Dmitry Cyzevsky in the Fields of Literature, Language, Philosophy and Culture. – Cambridge, 1952. – 46 p.; Gerhardt D. Schriftenverzeichnis von D.J.Cyzevsky, 1912–1954 // Festschrift für Dmytro Cyzevskij zum 60. Geburtstag: Veröffentlichungen der Abteilung für slawische Sprachen und Literaturen des Osteuropa Instituts (Slawisches Seminar) an der Freien Universität Berlin / Herausg. von M.Vasmer. – Bd.6. – Berlin, 1954. – S.1–34; Winkel H.-J. Schriftenverzeichnis von D.I.Tschiżewskij (1954–1965) // Orbis scriptus: Dmitrij Tschiżewskij zum 70. Geburtstag / Herausg. von D.Gerhardt, W.Weintraub und H.-J. zum Winkel. – München, 1966. – S.35–48; Вчений-енциклопедист: Дмитро Іванович Чижевський (1894–1977): До 100-річчя з дня народження: Бібліографічний покажчик / Упор. О.Чуднов. – Кіровоград, 1994. – 20 с.

²¹ Вінценз А. Дмитро Чижевський. – С.109.

²² Чижевський Д. Український літературний барок: Нариси. – Ч.1. – Прага, 1941. – С.6.

Схожі роздуми та пасажі віднаходимо й в інших текстах Д.Чижевського. Скажімо, в одній із праць воєнної доби він розмірковував про ідеологічну вартість епохи бароко в українській літературі та культурі. *«Розуміється, немає історичних епох, що виробили би, хоч би й в межах лише однієї країни або народу, єдину, одностайну ідеологію. Навпаки, здебільша життя духовної єдності йде шляхом одночасного розвитку полярно-протилежних ідеологій»*, – наголошував Д.Чижевський²³. Ця авторська заувага вказувала його рефлексії стосовно осягнення можливого ступеня культурного розмаїття та, разом, культурної єдності, котрі притаманні певній історичній добі.

У післявоєнні роки Д.Чижевський неодноразово порушував розмаїту проблематику з обсягу історії філософії, літератури, культури, котра тією чи іншою мірою нав'язувала цілісне осмислення як багатьох культурних явищ і процесів, так і мистецьких, літературних творів. Не випадково у його текстах побутує ціла низка розумувань щодо «духу часу», котрі продукували тезу про культурну єдність історичної доби.

Наприклад, у розвідці 1948 р., присвяченій бароковому століттю в українській духовній історії, Д.Чижевський відзначав: *«XVII сторіччя – і не лише в історії України – не проста хронологічна рамка для певних повільних процесів розвитку та раптових катастрофічних подій. І ті, й ті виростили на певному ґрунті, в межах певного суцільного культурного стилю, і ті, і ті овіяні тим самим “духом часу”*; окремі події та окремі діячі XVII сторіччя мають між собою більше спільного, аніж події чи представники майже всіх інших часів української політичної та культурної історії»²⁴. Ця сентенція Д.Чижевського свідчить про дальше оформлення його концептуальної пропозиції, позаяк «дух часу» дедалі більше ототожнюється з культурно-стильовими ознаками доби.

Того ж таки 1948 р. побачила світ і студія «Культурно-історичні епохи». Її архітектоніка вибудована в річищі звичної для Д.Чижевського «мозаїчної композиції», коли навіть велика оглядово-синтетична праця немовби розбивалася на низку дрібних фрагментів. Відтак в авторському викладі кожен «пазл» із такої мозаїки неначе відігравав роль маленького кольорового скельця у загальному калейдоскопі думок і спостережень, який крок за кроком наближав читача до найголовніших смислів.

Почасти подібну архітектоніку праць і навчальних курсів Д.Чижевського можна пояснити впливами формалістичної школи російського літературознавства, позаяк він високо цінував студії Б.Ейхенбаума й В.Томашевського, а також цікавився працями князя М.Трубецького зі «структурального мововедення»²⁵. Проте вирішальну роль, очевидно, відігравали прагматичні мотиви, оскільки навіть дрібні розвідки Д.Чижевського зазвичай сповнені компаративних сюжетів, які спираються на відмінні площини висвітлення та репрезентації фактографічного матеріалу, а також ідеї й концепти, котрі циркулювали на обширах різних суспільних і гуманістичних наук. Отож «Культурно-історичні епохи» складаються з шести смислових фрагментів, які автор розділив арабськими цифрами, проте так і не позначив окремими назвами.

²³ Чижевський Д. Історія української літератури. – Кн.2: IV. Ренесанс та реформація; V. Барок. – Прага, 1942. – С.130.

²⁴ Чижевський Д. Сімнадцяте сторіччя в духовній історії України // Арка (Мюнхен). – 1948. – №3/4. – С.8–9.

²⁵ Валявко І.В. До інтелектуальної біографії Дмитра Чижевського... – С.86.

Можливо, він розглядав цю розвідку як свого роду попереднє есе – вільний і первинний нарис думок, які виношував у попередні роки.

Перший фрагмент статті представляє міркування Д.Чижевського щодо ідеї культурної єдності історичної епохи, котрі автор розгортає як на основі низки спостережень на полі класичного історизму, так і середньовічних християнсько-теологічних візій історії. Приміром, він не тільки згадує про метафізичний «дух» І.В.Ф.Гегеля та романтичні візії ХІХ ст., а й наголошує на їх абстрактному характері. Саме на противагу абстрактним конструкціям минувшини Д.Чижевський розмірковує про «перевідкриття» класичної спадщини за доби Ренесансу, коли намітилися перші спроби представити, характеризувати окремі епохи за їх «стилем».

У другій частині розвідки йдеться про те, що історія мистецтв впродовж ХІХ ст. стала «історією стилів». Натомість структурування й маркування епох на полі академічного історієписання відбувалося здебільшого випадково, переважно відповідно до певних подій або доволі абстрактних означень, як-от «доба руїни» чи епоха «національного відродження». Більше того, Д.Чижевський навіть обстоює тезу, що теорія поступу, котра домінувала за часів класичного історизму, спричинилася лише до поширення абстрактних схем концептуалізації. Натомість акцентує увагу на тому, як розгорталося поширення «історії стилів» на найрізноманітніші сфери студювання минувшини. На його думку, це дає підстави для твердження про те, що *«кожна епоха є цілістю, системою рухів та змін, які мають усі якийсь спільний напрям; кожна епоха має своє обличчя, свій власний характер, свій “стиль”*. Однак разом із тим Д.Чижевський звертає увагу на складності та суперечності, котрі постають у концептуалізації минувшини культури на засадах «історії стилів». Водночас він намічає/окреслює схему або теорію культурних епох.

Третій смисловий блок статті Д.Чижевського переводить сферу його спостережень і тлумачень із царини концептуальних побудов на ниву їх практичного вжитку, зокрема у працях українських науковців з історії літератури, мистецтва, культури тощо. Скажімо, автор обстоює думку, що застосування загальноєвропейських віх культурної історії до української минувшини дозволяє представити її як частину «європейської культурної цілості».

Четвертий фрагмент тексту Д.Чижевського у широкому розумінні можна назвати інструментальним. Тут автор намагається з'ясувати, чи варто поняття «культурного стилю» вживати щодо студювання конкретного матеріалу. Загалом ця розвідка яскраво демонструє спосіб мислення Д.Чижевського, котрий хоч і спирався у своїх рефлексіях на дуже добротні та широкі теоретичні підвалини, але сприймав концептуальні пропозиції передусім із перспективи їх практичного використання на фактографічній конкретиці. Не випадково він згадує про своєрідну запізнілість українського культурного розвитку, котрий мав немовби наздоганяти/надолужувати «занедбаний час», що пояснює певні стильові відхилення у творчих практиках знакових діячів, або спізнілих літературних тенденціях.

П'ятий пункт статті Д.Чижевського майже повністю присвячено «теорії культурних хвиль», котру він розглядає в розрізі формального протиставлення різних стилів. Тож автор зупиняється на проблемах і ризиках культурно-історичної періодизації, зокрема наголошує на релятивності в локалізації тієї чи іншої доби й підкреслює неможливість, точніше неспроможність, засобами «механічної» хронологізації

представити культурну єдність і багатоманітність. Натомість він обстоює тезу, що культурно-історична періодизація вимагає конструювання «ідеальних типів», які зможуть представити найяскравіші, типові явища епохи. Звідси походить ідея Д.Чижевського про те, що культурно-історична епоха є поза- або надчасовою цілістю, котра не підлягає суворій хронологічній локалізації, себто може по-різному розгортатися чи виявлятися в різних культурних, духовних, мистецьких, інтелектуальних пластах. Видається, що Д.Чижевський уважав цю проблему ключовою в інструментальному застосуванні концепту «культурно-історична епоха», позаяк пов'язував її з розглядом ряду проміжних або перехідних стилів, як-от передреформація, маньєризм, сентименталізм, бідермаєр та імпресіонізм. За великим рахунком, в авторській репрезентації ці перехідні стилі наочно демонструють складність і варіативність розгортання культурно-історичних епох.

Урешті шостий фрагмент розвідки Д.Чижевського можна назвати скептичним. Адже насамкінець автор не резюмує наведені аргументи для ствердження означеної концептуальної пропозиції, а навпаки – зважає доводи *pro et contra* на уявних терезах думки. Скажімо, він обмірковує, чи можна перевести/звести теорію культурних хвиль до морфології культурних явищ і процесів, або відійти від усталених уявлень історизму початку ХХ ст. тощо. У цих прикінцевих пасажах добре простежується палітра мислення Д.Чижевського як інтелектуала, котрий, навіть висуваючи певну концептуальну пропозицію, водночас подумки проектував можливі альтернативи та заперечення.

***

Стаття Д.Чижевського відтворюється за виданням 1948 р.²⁶ Правопис першої публікації збережено. Окремі друкарські огріхи виправлено без спеціальних застережень. До тексту долучено примітки історіографічного спрямування.

*Доктор історичних наук, провідний науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.В.Ясь*

1.

Наші часи, десь з другої третини 19-го віку, а то й з його початку, час-то звуть часами «історизму», пробудження історичної свідомості, якоїсь окремої уваги до історичних процесів. Свідомість, що часи змінюються, що раніше не було так само, як тепер, – розуміється, не нове з'явище: на Україні, зокрема, така свідомість мала підставу в низці історичних катастроф... Згадаємо лише меланхолійні думки нашого літописця Величка: «видіх пространній

²⁶ *Чижевський Д.* Культурно-історичні епохи. – Авґсбург, 1948. – 16 с. Передруки: Те саме. – 2-ге вид. – Авґсбург; Монреаль, 1978. – 16 с. (Slavistica, №78); Те саме // Єлисавет: Історико-краєзнавчий додаток до газети «Народне слово» (Кіровоград). – 1992. – 28 жовтня. – Вип.12. – С.2; Те саме // *Його ж.* Українське літературне бароко. – К., 2003. – С.345–357; Те саме // *Його ж.* Філософські твори: У 4 т. / Під заг. ред. В.Лісового. – Т.2: Між інтелектом і культурою: дослідження з історії української філософії. – К., 2005. – С.24–35; Те саме [скорочено]. Українська історіософія (XIX–XX ст.): Антологія: У 2 ч. / Упор. В.О.Артема. – Ч.2. – Суми, 2011. – С.61–68. Див. також: *Чижевський Д.* Культурно-історичні епохи [Електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua/chuzh/chub16.htm>

тогобочної Україно-малоросійській поля і розлеглій долини, ліси і обширні садове і красні дубрави, ріки, стави, озера запустилії, мхом, тростієм і непотрібною лядиною заросшії... Перед війною Хмельницького бисть акі вторая земля обітованная, медом і млеко кипящая... Видіх же к тому... много костей чоловічеських, сухих і нагих... і рекох в умі – хто суть сия»²⁷.

Але не ця проста думка, що іноді, як бачимо, природно повстає зі спостереження над сучасною дійсністю (у Величка – матеріальні рештки Руїни), істотна для «історизму». Важлива свідомість, що історичні зміни мають певний напрямок, що історична дійсність не просто змінюється – сьогодні в той бік, завтра в цей, а що – навпаки – весь історичний процес є процесом суцільним та що цей суцільний процес не лише можна витлумачити, інтерпретувати як єдність, а що він дійсно такою єдністю є. І ця думка не нова: бо уся християнська «філософія історії» вимагала визнання, що історія – межі «гріхопадінням», «вигнанням з раю» та «страшним судищем Христовим» – проходила яко великий хід в межах періодів («еонів»)»²⁸ – до народження Христа, під тягарем гріха й закону та після викуплення людського роду Христом, яко процес, що стремить до «страшного суду», до кінця світу, і в цьому останньому акті історії має, власне, свою ціль та свій сенс.

Найвпливовіша, хоч у цілому й лише дуже загально-схематична теорія історичного процесу з християнського пункту погляду є відома філософія історії Йоахима з Фіоре (Joachim de Fiore, 13 вік)²⁹, яка не залишалася без впливу і на середньовічне літописання, і на духовне та політичне життя взагалі (Франциск Асизький³⁰ або Коля ді Рієнці), знайшла запізнілі відклики і в слов'янському світі (Матвій з Янова у чехів, а через нього і гуситський рух³¹; у нас ніби деякі запізнілі відгуки «йоахимізму» є в Івана Вишенського)³². Три великих епохи історії, що їх зв'язує Йоахим з трьома особами Божої Трійности, є, розуміється, лише дуже широкою рамкою, в яку можна вставити усі події минулого, сучасного, а також і майбутнього.

Такими та подібними загальними схемами (а що тут часто маємо справу з дійсними запізнілими та «посередніми» рефlekсами «йоахимізму», це можна довести) дуже довго ще обмежуються філософи історії. Навіть у Фіхте³³, навіть у соціалістів, не виключаючи ранішого марксизму; пор. хоч би «Комуністичний маніфест», зустрічаємо такі загальні формули, що їх можна в цілому влити в дуже просту схему: «первісне суспільство» (тут безсумнівні несвідомі впливи

²⁷ Предмова до чителника // *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке*, составил Самоил Величко. – [Т.1]. – К., 1848. – С.5.

²⁸ Від гр. «αἰών» – «століття, епоха».

²⁹ *Иоахим Флорский*. Согласование Ветхого и Нового Заветов // *Антология средневековой мысли (Теология и философия европейского Средневековья): В 2 т. / Под ред. С.С.Неретиной; сост. С.С.Неретиной, Л.В.Бурлака. – Т.1. – Санкт-Петербург, 2001. – С.509–537.*

³⁰ *Франциск Ассизский*. Наставления (увещевания) // Там же. – Т.2. – Санкт-Петербург, 2002. – С.33–40.

³¹ *Чижевський Д.І.* Порівняльна історія слов'янських літератур у двох книгах. – К., 2005. – С.90–96.

³² *Чижевський Д.* Історія української літератури від початків до доби реалізму. – Нью-Йорк, 1956. – С.232–241.

³³ *Фихте И.Г.* Речи к немецкой нации / Пер. с нем. А.А.Иваненко. – Санкт-Петербург, 2009. – С.136, 175–176.

уявлень про «золотий вік» та існування «праотців» в раю), після цього приходять період розвитку, який, здебільша з огляду на перспективи майбутнього розвитку, характеризують як період «занепаду», нарешті майбутній період дальшого поступу або «відродження»³⁴ (якщо середній період був періодом занепаду). Якщо навіть окремі з цих трьох періодів і поділяють далі на дрібніші відтинки, схема історичного розвитку залишається в цілому абстрактною схемою, в якій ці окремі відтинки характеризовано здебільша «оцінками» їх вартості з того або іншого пункту погляду, але ближча характеристика їх змісту залишається завданням конкретного історичного дослідження.

Лише досить пізно приходять до характеристики окремих історичних епох за їх змістом. Почасти робиться це в зв'язку з уявленням про те, що історичний процес є процесом, що йде в своєму ході через окремі нації, народи або їх групи, коли говориться, напр., про «орієнтальний», «германський» або «романо-германський» світ, нарешті в майбутньому про «слов'янський світ», як це робили «слов'янофільські» течії, від наших кирило-методіївців до російських офіційних та неофіційних слов'янофілів. Історичний «дух» (це слово вжив зовсім не Гегель уперше, як це часто собі уявляють: його зустрінемо вже в 18-му віці у представників дуже різних течій) виконує свою історичну місію, ніби доручаючи її виконання в окремі епохи окремим народам або їх групам. Таке уявлення, розуміється, вимагає якоїсь конкретної характеристики окремих народів за змістом їх культурних тенденцій та їх досягнень. На жаль, і це робилося майже виключно в дуже широких та «абстрактних» формах...

Цим абстрактним характеристикам протистоять спроби схарактеризувати окремі епохи за їх «стилем», накреслюючи характеристику життя, творчості та ідеалів окремих епох. Чи не вперше було це зроблено для античності, коли в часи «відродження» повстала тенденція знову «актуалізувати» цінності античної культури, від мови починаючи до мистецтва, поезії та філософії. В зв'язку з цим та разом із цим повстає і – хоч і дуже поверхова – характеристика тієї доби, що відділяла античність від її відродження, – доби середньовіччя. Характеристика цієї доби як епохи «темного середньовіччя» була знову в значній мірі більше оцінкою, аніж характеристикою культурного змісту середньовіччя. До того уявлення про античність у добу відродження було дуже суб'єктивне в залежності від недостатнього рівня знання та тенденції часу ідеалізувати античність у напрямку власних інтересів та ідеалів «відродження».

Помалу з розквітом історичного дослідження, але власне вже в 19-му віці, зустрічаємо дальші характеристики окремих діб, окремих культурних течій за їх конкретним позитивним змістом. Це було в окремих випадках вже тому легко, що в новітні часи окремі духовні та культурні течії виступали самосвідомо та самі робили спроби окреслити зміст своїх ідеалів, так би мовити подати наперед свої «програми». Так робили, наприклад, і «просвіченість» 18-го віку, і «романтика» на межі 18-го та 19-го віків.

³⁴ Див., напр.: *Февр Л.* Как Жюль Мишле открыл Возрождение // *Февр Л.* Бои за истории / Пер. А.А.Бобовича, М.А.Бобовича, Ю.Н.Стефанова; ст. А.Я.Гуревича; комм. Д.Э.Харитонович. – Москва, 1991. – С.377–387.

2.

Не вважаючи на великі досягнення в спробах опису та характеристики окремих культурних епох протягом цілого 19-го віку, все-таки історичні характеристики минулого залишались часто не дуже виразні. Це виявилось в значній мірі в поділі історичного минулого на «епохи», «доби» тощо. В історичних нарисах різних сфер культури: політичної історії, історії філософії, літератури, мистецтва, науки зустрічаємо поруч із епохами, що їх історичне обмеження переведено за їх змістом, також відтинки часу, характеризовані за змістом досить невиразно, наприклад, за століттями або за певними подіями, що подають якісь хронологічні межі, не обмежуючи епохи за її культурним змістом; щоб узяти приклади з української історії, згадаємо хоч би «добу руїни», добу «національного відродження» тощо.

Чимало гальмувала дослідження також історично-соціологічна теорія, що набула великого значення саме в 19-му віці, – «теорія прогресу», що мала тенденцію малювати хід історичного розвитку як шлях ступневого поліпшення, накупчення культурних придбань. Така – знову цілком абстрактна – схема, як відома схема позитивізму, за якою духовна історія людства проходить в своєму розвитку три великих доби – «релігійну», «метафізичну» та «наукову», – теж чимало пошкодила історичній науці³⁵.

Як здається, перші історики, що свідомо намагалися поділити цілий розвиток тієї культурної сфери, яку вони досліджували, на епохи, що їх характеризували за їх змістом, були історики мистецтва. По меншій мірі тут зустрічаємо зрозуміння, наприклад, того, що мистецтво доби відродження відрізняється від мистецтва середньовічного не лише тим, що мистці почали працювати «ліпше» або що 17-ий вік (пізніше «барокко») відрізняється від «відродження» не тільки «занепадом смаку», але також тим, що в мистців та споживачів мистецтва мистецький смак та естетичний ідеал в добу відродження став іншим, аніж був в середньовіччі; в 17-му віці вони знову різко змінились. В зв'язку з таким розумінням розвитку повстала тенденція знайти для кожного часу його характеристику за змістом. Історія мистецтва в значній мірі стає історією «стилів», себто історією зміни певних для кожної доби характеристичних систем мистецьких ідеалів, мистецьких смаків та характеристичних рис мистецької творчости.

Помалу ця тенденція дослідження переходить до історії інших сфер культури, зокрема до історії інших мистецтв, не лише образотворчих – малярства, архітектури та скульптури. Зустрічаємо дослідження зміни стилів у музиці й літературі. Помалу ця тенденція охоплює й вищі сфери духовної творчости, зокрема історію філософії, а поруч з цим і «нижчі» сфери культурної історії, що почасти тісно зв'язані з історією мистецтва, як напр. історію «побуту» тощо. Не бракує вже й спроб подати хоч би характеристики окремих епох, якщо не всієї цілості історичного розвитку, за їх «стилем».

³⁵ Конт О. Дух позитивной философии (Слово о положительном мышлении) / Пер. с фр. И.А.Шапиро, предисл. М.Ковалевского. – Санкт-Петербург, 1910. – С.10.

Поруч з цим охопленням усе дальших та дальших сфер методом «культурно-стилістичного» дослідження найважливішою тенденцією є стремління в кожному періоді з усіма його різними та різноманітними сферами (політикою, мистецтвом, літературою, філософією, побожністю і т. д.) бачити цілість, в якій усі сторони однаково репрезентують той самий культурний стиль. Таке уявлення, яке, розуміється, ще мусить бути підперте дальшим дослідженням, а поки що є лише «робочою гіпотезою» окремих дослідників, є, до речі, дальшим кроком на шляху зрозуміння історичного процесу, як не сукупності випадкових дрібних процесів, рухів, течій, а великого одностайного руху в різних сферах у тому самому напрямку: гармонійний, монолітний характер, який дістає при такому освітленні історичний процес та окремі історичні епохи, розуміється, ще не позитивний аргумент на користь правильності того погляду, що лежить в основі такого освітлення.

Не можемо тут зупинятися над історією окремих історичних наук. Але треба кинути погляд на ті загальні питання, що стоять в зв'язку з цією новою тенденцією історичного дослідження.

Ми згадали вже, в чім полягає основна думка цієї тенденції історичного дослідження. Ця основна думка є переконання, що історичний процес – це не сукупність випадкових рухів в різних напрямках в окремих сферах культури, рухів, простежуючи які історик іноді може подати якусь суцільну картину окремої епохи, а іноді може такої картини і не подати, остільки розбіжні, різноманітні можуть бути ці рухи. Суцільна картина є з цього погляду лише досягнення історичного дослідження, витвір праці історика. З нового пункту погляду кожна епоха є цілістю, системою рухів та змін, які мають усі якийсь спільний напрям; кожна епоха має своє обличчя, свій власний характер, свій «стиль». Встановити цей стиль є одне з основних завдань історичного дослідження, і історик, досягаючи цієї мети чи наближаючися до неї, не вигадує, не утворює певну картину, а відкриває ту цілість образу епохи, яка в цій епосі дійсно заложена, яка належить до об'єктивної історичної дійсності. Цей погляд не відкидає можливості і що певна епоха може бути в своїх тенденціях дуже різноманітна, різнобарвна та скомплікована³⁶. Але стремління історичної науки подати цілісну та заокруглену характеристику епохи так само виправдане, як стремління подавати заокруглені, суцільні характеристики окремих осіб.

Ця провідна думка «стилістичної» історії минулого, зокрема стилістичної культурної історії, зустрічається при своєму переведенні з певними труднощами. Теорія історичного дослідження цими труднощами має займатися. Окремі питання ми ще обговоримо в дальшому.

В кожному разі помалу, в значній мірі виходячи від характеристики мистецьких стилів, сучасна історія культури виявляє тенденцію подати суцільну «мапу» історичного минулого, вже не загальну, абстрактну схему історичного розвитку, що дає лише зовнішню рамку, в яку можна з більшим або меншим успіхом умістити конкретний матеріал, а схему «живої форми»

³⁶ Складна.

розвитку, в якій розміщення матеріялу, а почасти і матеріял самий цією формою зумовлені.

Може, найслабше в такій схемі є поки що назви епох, ті терміни, які почасти випадкові, почасти запозичені з історії мистецтв або з інших окремих сфер культури. В кожному разі, залишаючи античність, що її з сучасного пункту погляду зовсім не можна вважати єдністю, а досить складною системою окремих епох розвитку, дістанемо приблизно таку схему: 1) романська культура; 2) готична культура; 3) «ренесанс» («відродження»); 4) барокко; 5) «просвіченість» (або «клясицизм»); 6) «романтика»; 7) доба «реалізму» (нової «просвічености»); 8) неоромантика (в мистецтві – «символізм»)³⁷. Ця схема доводить нас від початків «середньовіччя» (саме це поняття стало досить проблематичним) аж до початків 20-го віку.

3.

Ми почали нашу статтю з цитати з українського джерела... Хочемо звернути увагу на значення нової схеми історичного розвитку для історичного дослідження українського минулого.

Не можемо вказати на велику кількість прикладів застосування синтетичної схеми історичного розвитку до історії української культури. Власне лише історія українського мистецтва викладалася в цілому (праці Дм.В.Антоновича³⁸ та В.Січинського³⁹) з цього пункту погляду. З моєї історії літератури, писаної з цього самого пункту погляду, з'явилась друком лише одна частина. Подібну загальну схему хотів прикласти до історії української літератури також М.Гнатишак⁴⁰, але у видрукованій частині його нарису власне не знаходимо ані натяків на дійсне застосування схеми до конкретного матеріялу. Окремі епохи оброблювалися не раз в окремих працях (зокрема, варто відмітити праці А.Шамрая⁴¹ та М.Зерова⁴²). Але поскільки у авторів таких праць була свідомість потреби послідовного «стилістичного» освітлення цілого історичного процесу, сказати важко.

В кожному разі з хоч би й нечисленних праць із схарактеризованою тенденцією та з деяких рецензій на них бачимо, що в українській науці є вже свідомість важливості застосування культурно-стилістичної методи до українського матеріялу. Зокрема підкреслювано, що через застосування

³⁷ *Бельй А.* Символізм как миропонимание / Сост., вступ. ст., прим. Л.А.Сугай. – Москва, 1994. – С.244–247.

³⁸ *Антонович Д.* Скорочений курс історії українського мистецтва [На правах рукопису]. – Прага, 1923. – 340 с.; *Його ж.* Українське мистецтво (конспективний історичний нарис). – Прага; Берлін, 1923. – 11 с.

³⁹ *Січинський В.* Конспект історії всесвітнього мистецтва [На правах рукопису]. – Прага, 1925. – 264 с.; *Його ж.* Стилї (Альбом рисунків для конспекта історії всесвітнього мистецтва). – Прага, 1925. – XX табл.; *Його ж.* Українська культура: Альбом. – Франкфурт, 1949. – 35 табл.

⁴⁰ *Гнатишак М.* Історія української літератури. – Кн.1. – Прага, 1941. – 132 с.

⁴¹ Харківська школа романтиків / Вступ. ст., ред., прим. А.Шамрая. – Х., 1930. – Т.1: [І.Срезневський, О.Шпигоцький, Л.Боровиковський та ін.]. – 280 с.; Т.2: [А.Метлинський, Ієремія Галка (М.Костомаров)]. – 222 с.; Т.3: [Ієремія Галка (М.Костомаров)]. – 354 с.

⁴² *Зеров М.* Нове українське письменство: Історичний нарис. – Вип.1. – К., 1924. – 136 с.

схеми загальноєвропейського розвитку до українського минулого це минуле буде поставлене в тісний зв'язок із світовою історією. Розуміється, вчені, що висловлювали цей аргумент (зокрема Дм.В.Антонович), були, на мою думку, з повним правом переконані, що українська культурна історія дійсно була завжди реально зв'язана з культурним розвитком європейського світу. І то не в розумінні постійної «залежності» від «заходу», не в тому розумінні, що український розвиток завжди підлягав західним «впливам», відбивав на собі ті культурні стилі, що панували на Заході, переймаючи їх відтіля. Звичайно, і не в тому розумінні, що український розвиток проходив паралельно з західноєвропейським через ті самі стадії. Сенс застосування загальноєвропейської схеми культурного розвитку до українського минулого лежить в тім, що цим самим український культурний розвиток мусимо визнати складовим елементом загальноєвропейського, українську культуру – елементом європейської цілості; коли український культурний розвиток проходив ті самі стадії, що й європейський взагалі, то не тому, що на Україну приходили ззовні «впливи», на Україні чинять «чинники», «фактори» чужого походження, а тому, що Україна, яко частина європейської культурної цілості переживає ті самі внутрішні процеси, що й цілість, до якої вона належить.

Таке освітлення проблеми культурної історії України, однак, ще не вирішує тих почасти дуже складних питань, що стоять перед історичною наукою взагалі. До короткого обговорення цих питань ми й маємо перейти.

4.

Перше питання є питання про те, чи можна загальну характеристику певного «культурного стилю» (барокко, романтики, клясицизму тощо) дійсно з успіхом прикласти до дослідження конкретного матеріялу, який є в тому чи іншому сенсі «далекий» від того матеріялу, на підставі якого ці характеристики «культурних стилів» вироблені. Наприклад: чи дійсно варто говорити про українське барокко яко культурний стиль, коли, здається, і культурні, і політичні, і соціальні, і мовні засновки цієї доби на Україні були зовсім інші, аніж у тих країнах від Італії та Еспанії до Німеччини та Чехії, де барокко широко та пишно розвинулося в усіх галузях культури. Мені здається, відповідь на це питання можна дати лише шляхом конкретного дослідження. Якщо застосування загальних понять «культурної стилістики» до українського матеріялу дасть позитивні наслідки: нове освітлення фактів, глибше проникнення в основи культурного розвитку, роз'яснення окремих рис, що досі здавалися незрозумілими, то цим самим вжиток нового методу буде виправданий. Поки я можу лише висловити своє особисте переконання, що застосування окремих понять до історії української літератури таке виправдання вже дало. Важко обмежитися застосуванням «чужих» категорій лише до окремих відтинків українського розвитку; напр. припустити, що лише про українське барокко можна з успіхом говорити. Про «барокко», «бароккову людину», «бароккову культуру»

на Україні говорено не лише фахівцями-дослідниками⁴³, а й поетами та публіцистами: згадаємо Липу або Маланюка.

Окремі труднощі зустрінемо при освітленні окремих – здебільша найвидатніших – постатей українського минулого: якраз у найвидатніших представників духовної культури часто зустрічаємо такі «вибухи» їх індивідуального обдаровання, їх особистих «ухилів» від норм їх сучасности, що якраз таких найвидатніших представників минулого часто важко умістити в рамки певного «стилю». Ця трудність не раз стояла і перед дослідниками західного минулого. Перед українським дослідником, напр., може постати питання, чи виправдане та достатнє занесення Шевченка до категорії «романтиків»⁴⁴, або Івана Вишенського – до «письменників ренесансу»; натомість Сковорода надзвичайно типовий представник барокового «стилю» думання та вислову – не дурно Г.Шаллер недавно в своїй спробі характеристики барокової культури Європи вибрав – на підставі матеріалу, поданого в моїх працях⁴⁵, Сковороду як один з небагатьох прикладів, що він подає для характеристики доби барокко.

Поруч із цим маловиразні можуть бути й характеристики діб малояскравих: на Україні, напр., «літератури ренесансу», що її репрезентантами, поруч із Вишенським, є – як би не ставитись до змісту їх писань, – все-таки другорядні «полемісти» кінця 16-го – початку 17-го віку. Ще важче справа там, де окремі течії, не вважаючи навіть на їх тісний зв'язок із світовою культурою, впливаються в рамки якихось «місцевих», зв'язаних тісно з умовами даної країни, з проблемами даного «грунту». Це іноді «викривляє» образ певної епохи: поруч із певною формою, що є загальноєвропейська, стоїть в цьому випадку певна індивідуальна функція цієї форми, цього культурного стилю: так на Україні один з елементів літературного клясицизму «травестія» «комічної поеми» з ужитком місцевої мови привела у Котляревського до мовної реформи, до мовного «відродження» в рамках політичного занепаду, – таким чином «котляревщина» ніби розрізає надвоє український клясицизм; та сама мовна реформа Котляревського сполучає ніби ідеологічно та стилістично між собою мало пов'язані клясицизм та романтику на Україні; такі самі труднощі висовує перед дослідником характеристика українського літературного ренесансу, якого «стиль» значно змінює полемічна функція більшости творів, що його репрезентують.

Значно змінює характеристику стилів в окремих країнах і той факт, що іноді, наприклад, в періоди літературного розквіту, література має, так би мовити, «наганяти» занедбане протягом часу: на Україні, наприклад, перекладна повість в добу ренесансу та барокко, наганяючи занедбаний час, переповняє літературу сюжетами та стилічними елементами минулого, зокрема середньовіччя. Часто така праця над уже «вмираючим» або й інде давно

⁴³ Чижевський Д. Український літературний барок: Нариси. – Ч.1. – 71 с.; Ч.2. – Прага, 1941. – 68 с.; Ч.3. – Прага, 1944. – 67 с.; *Його ж.* Поза межами краси (До естетики барокової літератури). – Нью-Йорк, 1952. – 22 с.

⁴⁴ Див., напр.: *Пеленський С.-Ю.* Шевченко-клясик, 1851–1861. – Л.; Краків, 1942. – С.7–9.

⁴⁵ *Чижевський Д.* Філософія Г.С.Сковороди. – Варшава, 1934. – 224 с.

«похованим» матеріалом цілком входить у рамки стилістичної праці сучасності, – для української повісти це іноді легко показати, аналізуючи нові, «бароккові» обрібки старого матеріалу (пор. історію «Александрії» на українському ґрунті)⁴⁶. Те саме зустрінемо і в інших сферах культури (мистецтво, філософія, політика тощо).

5.

Стилістичне дослідження минулого не обмежується вже встановленням окремих стилів у минулому. З деякого, не дуже давнього часу зустрічаємо спроби подати таку схему цілого розвитку культурних стилів, в якій ми помітимо певну закономірність зміни стилів. Це та теорія, яку я назвав би «теорією культурних хвиль». Ця теорія, здається, повстала під впливом (або не без впливу) блискучого протиставлення ренесансу та барокко в пластичних мистецтвах, яке подав швейцарський історик мистецтва Вельфлін⁴⁷. Історики літератури помітили, що це протиставлення до певної міри можна прикласти до інших епох, наприклад, збудувати таке саме протиставлення клясицизму та романтики. Ідеалу гармонійної краси, простої відбудови твору, прозорості композиції, поміркованого вжитку стилістичних прикрас, стремління до обмеження цілоти твору якоюсь зовнішньою рамкою (напр., вставлення сцени в обмежений простір), до «статичного» спокою ситуації, що є характеристичні для ренесансу та клясицизму, протистоять в барокко та романтиці такі риси, як недооцінка гармонійності, а натомість стремління до внутрішніх «анти-тез», до протиділання сил, як велика скомплікованість будови, навмисна «темнота» цілого, – загадковість, неясність, похмурість – є для цих стилів позитивні риси; твори переобтяжені мистецькими прикрасами, та автори їх навмисне висувають цю переобтяженість «перед очі» читача, глядача чи слухача; незавершеність, відсутність зовнішнього обмеження, «безмежність перспективи» є знову протилежна до характеристичних рис ренесансу та клясицизму; нарешті барокко та романтика стремлять не до «статичності», а до «динамічності», до рухливого, неспокійного, змінливого...

Як виявляється, клясицизм почував сам навіть певну свою спорідненість із ренесансом: досить згадати ту роль, яку в обох грають елементи античності, до того античності, яку обидві ці доби розуміють в спорідненому сенсі. Романтика натомість, часто різко негуючи ідеали античності (згадаємо в українській літературі відомі вірші Костомарова)⁴⁸, знову відкрила барокко, до якого клясицизм ставився з нехиттю та навіть з призириством: до «відкритих» романтики належить і бароккова містика (Беме, Ангел Силезій), і бароккова драма (Кальдерон, Лопе де Вега, та й Шекспір), і бароккова лірика (напр., Фр.Шпее).

⁴⁶ Див., напр.: *Гавський С.* «Александрія» в давній українській літературі: вступ і тексти. – К., 1929. – XIV, 237 с.

⁴⁷ *Вельфлін Г.* Основные понятия истории искусств. Проблема эволюции стиля в новом искусстве. – VIII, 398 с.

⁴⁸ *Іеремія Галка [Костомаров М.]* Українській балади. – Х., 1839. – 43 с.; *Його ж.* Вітка. – Х., 1840. – 88 с.

Цим не обмежились. Якраз кінець 19-го віку приніс літературні та мистецькі течії, які з повним правом звались «неоромантикою» (різні течії символізму), а в 20-му віці в різних умовах та різних культурних сферах постають течії, що самі себе звать «неоклясичними». Так само можна продовжити цю лінію розвитку і в минуле: в кожному разі раніше середньовіччя більше відповідає естетичним ідеалам ренесансу, аніж пізніє середньовіччя, що скомплікованістю та динамічністю своїх творів нагадує барокко. Найважче порівняти реалізм, що панував в епоху межі романтикою та неоромантикою, з класицизмом, але і тут знайдемо силу споріднених рис...

Таким чином, здається, схема розвитку культурних стилів нагадує хвилі на морі: характер стилів змінюється, «хвилюючись», коливаючись межі двох різних типами, що протистоять один одному. Схему історичного розвитку ніби можна змалювати хвилястою лінією:

Щоправда, ця схема є поки лише досить небезпечна гіпотеза істориків культури, мистецтва (здається, найбільше зроблено для обґрунтування її істориками літератури). Небезпечна, – як усяка занадто смілива спроба усхематизувати дійсність. Головні труднощі, з якими доводиться боротись, коли прийняти цю або подібну схему за основу історичних аналіз, є неясність кордонів, меж окремих періодів та факт існування якихось «переходових» форм, стилів, які в цю схему не вкладаються або змусили б її в основі змінити. Про це – кілька слів.

Культурно-історична періодизація зустрічається з тими самими труднощами, що й усяка періодизація взагалі: «зміст» часу, те, що в часі відбувається, ані в якій мірі не розподіляється само по собі на такі відтинки, урізки, що цілком би відповідали урізкам часу. Ані один історичний період не почався з певного дня, року та навіть десяти- або століття. Якщо іноді і є можливим вказати на перший визначний твір, перший видатний вияв нової духовної течії, нового духу, то завжди ще перед цим визначним виявом знайдемо окремих «попередників», окремі факти, що є ніби передзвіщенням, передчуттям нової епохи. Тим важче говорити про закінчення якоїсь доби. Рештки, «релікти», епігони існують та чинні і впливові ще довго по «закінченню» якоїсь історичної епохи. А головне, вони живуть та чинні разом, одночасно з якоюсь вже новішою течією, в межах іншої, нової епохи. Цей аргумент, на мою думку, не вирішальний; він лише звертає увагу на те, що неможлива, так би мовити, «механічна» хронологізація змісту історичного процесу. Нашу схему ми повинні прикладати не до механічно на відтинки часу поділеної хронологічної схеми історії, а до змісту історичного процесу, до змісту, який вже

згрупований в певні цілості, комплекси історичного буття. А це угруповання історичного матеріалу має переводитись не як утворення математичних або природничих понять: шляхом шукання загальних, спільних рис в цілих групах об'єктів, а шляхом утворення «ідеальних типів»⁴⁹ на підставі розгляду найвизначніших, найвидатніших з'явищ; так ми дістанемо такі поняття, як «готична архітектура», «клясичний стиль», «людина барокко», «романтичний світогляд» тощо. Не шукання за пересічними, «нормальними», середніми та «сірими», безбарвними з'явищами є передумовою історичної синтези, а навпаки, встановлення найяскравіших, репрезентативних, надпересічних, «типових» з'явищ. На підставі аналізу цих з'явищ можемо дістати яскраві та ясні характеристики цих культурних стилів. І епохи, схарактеризовані за стилями, є не хронологічно обмеженими урізками часу, а «надчасовими» цілостями; до центральних з'явищ цих цілостей тяжать часто окремі з'явища, що стоять досить далеко від них, входячи хронологічно в рамки іншої доби, іншого «часу». Лише коли нам вдасться таким засобом усистематизувати матеріал історичного минулого, ми можемо бути певні, що застосування схеми культурних стилів (тієї, що накреслена вище, чи якоїсь іншої) може бути плідним та продуктивним.

Але питання, чи є наведена вище схема достатньою, ще не вирішене. В кожному разі конкретне дослідження мусить ще з'ясувати питання, чи наша схема повна. Не говорячи вже про те, що ціла низка з'явищ (а саме якраз у слов'янському світі) ніби випадає з меж цієї схеми (може, найяскравіше з'явище середньоевропейської історії, що не вкладається в схему розвитку, що виведена з розгляду історії інших народів, є гуситська «передреформація»), є цілий шерег дуже яскравих та характеристичних з'явищ, що їх в кожному разі лише з труднощами дасться вставити в рамки цієї схеми. Ці «періоди», можливо, є «переходовими», посередніми між окремими пунктами на горбах та низинах наших «хвиль». Але чи є вони дійсно лише переходами між окремими пунктами, чи натомість треба їх уважати «ухилами» в зовсім інших напрямках, чи вони не руйнують усєї гарної схеми культурних хвиль, це питання, на яке може дати відповідь лише конкретне дослідження історичного матеріалу. Такими посередніми стилями є, напр., в мистецтві та літературі: маніризм⁵⁰, що є ніби формою пізнього ренесансу або початкового барокко; рококо, яке часто навіть просто звуть «пізнім барокко»; але вже значно складніше питання – це питання про так званій «сентименталізм», який важко цілком вставити в рамки клясицизму та який навряд чи можливо вважати переходовою ступінню до романтики; нарешті, той стиль з часів

⁴⁹ Мається на увазі спрощена інструментальна концептуалізація соціальних і культурних феноменів як уявних мисленневих конструкцій («ідеальних типів», «ідеальних утопій»), які посилюють або максималізують типологічні ознаки. Конструкція «ідеальних типів» здобула популярність завдяки працям німецького соціолога М.Вебера на початку ХХ ст.

⁵⁰ Від іт. «manierismo» – букв. «примхливість, химерність, штучність». Стиль європейського мистецтва ХVІ ст., що його розглядають як перехідну формацію від ренесансу до барокко. На відміну від ренесансових гармоній та простоти характеризується підвищеною експресією, колористичними дисонансами, мішаниною й деформацією мистецьких форм, підкресленою вигадливістю, імпазантністю, показною декоративністю.

поромантичних, який хотіли знайти і в українській літературі, «Бідермайер»⁵¹; в межах чи поза межами «реалізму» так званий «імпресіонізм», в нашій літературі блискуче репрезентований Коцюбинським... Коли звернемо увагу на ці та ще на деякі течії, що, може, мають більше льокальний характер в окремих європейських літературах, то перед нами встане питання, чи ця гарна схема хвиль не таке саме насильство над фактами минулого, як і низка інших, не менш гарних схем, що почасти допомагали, почасти шкодили науковій праці раніше... Як сказано вже, я думаю, що ці питання мусить розрішити конкретне дослідження історичних фактів.

6.

Нарешті ще одно питання загального характеру, яке подає скептичні сумніви щодо нашої схеми, сумніви, що, здається, з усіх закидів заходять найдалі. Це питання, чи дійсно наші, тут дуже побіжно схарактеризовані стилі, зв'язані з часом, є з'явищами суто історичними, чи вони (або хоч би головні з них) є з'явищами «позачасовими», які завжди повторюються в історичному процесі та вже з'являлись та можуть з'являтися в різні історичні епохи, розуміється, при сприятливих умовах. Так в 19-му віці був досить розповсюджений погляд, що, мовляв, клясицизм та романтизм є дві скрайніх можливості розвитку кожного стилю взагалі, можливості, які тому і були, мовляв, репрезентовані в різні часи. Так само говорилося про «барокковий» характер мистецтва пізньої античності, про «реалізм» як вічну течію, що як стильова тенденція виявлялася в різні епохи розвитку мистецтва, нарешті, про «бароккову готику» (готичні елементи в межах барокко) тощо. Для сучасного українського дослідника, критика, мистця, читача наукової літератури цей пункт погляду має чималий інтерес вже в тому, що він репрезентований в змістовних та глибоких працях В.Державина⁵², який, щоправда, назагал, здається, не хоче відкидати часової пов'язаності стилів, але цю прив'язаність певних стилів до певних епох своїми «дедукціями» стилів із загальних засновків та деякими своїми конкретними твердженнями надзвичайно послаблює.

Цей погляд, до речі, де в чому нагадує той, що його розвинено в цій статті, почасти вони один одному протирічать. І той, і другий погляди виходять із розгляду форм, свого роду «морфології» культурних (або в конкретному, зокрема, у Вол. Державина літературних) з'явищ. Але в той час, як я гадаю, що культурна морфологія має справу із явищами, в своєму естві історичними, зв'язаними з часом, В.Державин припускає (по меншій мірі) можливість повного одриву морфологічного дослідження від історії. Не знаю, чи можна відважитися назвати погляд Державина спробою переборення історизму, цього типового погляду 19–20-го віку. Можливо, що прийшов час трохи послабити тенденцію «історизму» в суспільних науках, науках про дух та науках про культуру. Але це вже дальше питання, на яке не можемо відповідати в рамках

⁵¹ Чижевський Д. Історія української літератури від початків до доби реалізму. – С.488–490.

⁵² Державин В. Три роки літературного життя на еміграції (1945–1947). – Мюнхен, 1948. – 29 с.; Його ж. Афоризми. – Мюнхен, 1966. – 70 с.

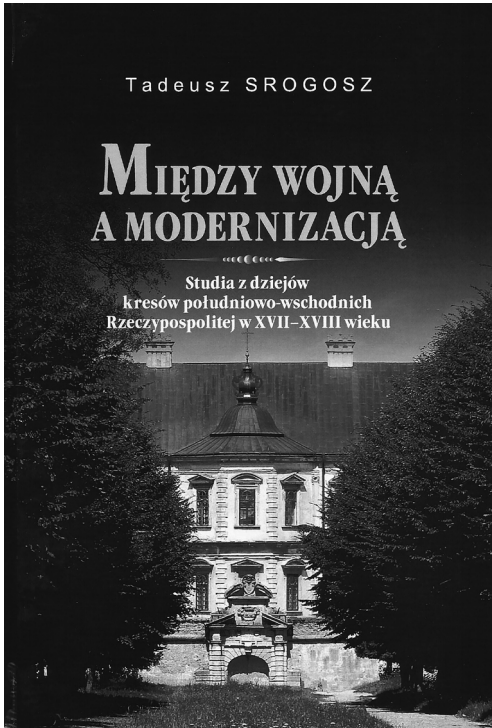
цієї статті. В кожному разі – останнє питання про суттєво історичний характер культурних явищ є основне питання, з яким треба дійти до ладу, коли хочемо остаточно з'ясувати наше ставлення до проблеми культурних стилів. Це питання, як і більшість висунених вище, може вирішити в першу чергу конкретне дослідження, до якого і треба закликати наших сучасних науковців.

In the exploring of the Ukrainian Slavist scientist D.Chyzhevs'kyi presented the attempt to build and to structure the history based on the principles of cultural and style integrity like the conceptualization of the past of art, literature and culture. The author advanced and substantiated the concept of cultural-historical epoch as a perfect concept mark for constructing and representing of culture space as some range of styles that unfolding, refracting in the spheres of the historical being in its original way. In the article settled the thought of undulating theory (scheme) of the representation of cultural styles and also the attention is paid to the role of transitional or boundary formations, such as pre-reformation, mannerism, sentimentality, biedermeier, impressionism etc.

Keywords: *history of cultural, history of literature, history of art, intellectual history, cultural and historical epoch, cultural styles, cultural wave theory, historicism, morphology of culture, Chyzhevs'kyi.*

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

SROGOSZ T.

MIĘDZY WOJNĄ A MODERNIZACJĄ: STUDIA Z DZIEJÓW KRESÓW POŁUDNIOWO-WSCHODNICH RZECZYPOSPOLITEJ W XVII-XVIII WIEKU. – CZĘSTOCHOWA: WYDAWNICTWO AKADEMII IM. JANA DŁUGOSZA, 2016. – 267 s.

СРОГОШ Т.

МІЖ ВІЙНОЮ Й МОДЕРНІЗАЦІЄЮ: ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ПІВДЕННО-СХІДНИХ ОКРАЇН РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У XVII-XVIII СТ. – ЧЕНСТОХОВА: ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ ІМ. ЯНА ДЛУГОША, 2016. – 267 с.

Із набуттям нашою державою незалежності українська історична наука не тільки почала позбуватися застарілих методологічних засад, але й входить у міжнародний науковий простір. Від цього часу вже не одиниці тих, кому поталанило, а цілий ряд перспективних молодих і маститих дослідників активно опановують центрально- та західноєвропейські бібліотеки й архіви. Перестало бути табуваним спілкування із закордонними колегами. Проводяться міжнародні конференції, реалізуються численні грантові програми (прикладом може слугувати діяльність професорів Л.Зашкільняка та Є.Матерніцького), літні школи для молодих науковців тощо. Є підстави говорити про плідну співпрацю українських і польських дослідників, що дозволяє поступово долати розбіжності в підходах та поглядах на спільне минуле. Польські колеги цікавляться напрацюваннями українських (у тому числі діаспорних) істориків. Своєю чергою, не залишається поза увагою доробок польських фахівців.

Нашу увагу привернула нещодавно опублікована праця відомого своїми попередніми монографіями¹ доктора габлітованого, титулярного професора,

¹ *Srogosz T. Problemy sanitarno-zdrowotne w działalności administracji Rzeczypospolitej w okresie stanisławowskim. – Łódź, 1993. – 498 s.; Idem. Dżuma ujarzmiona? Walka z czarną śmiercią za Stanisława Augusta. – Wrocław, 1997. – 151 s.; Idem. Pomoc weteranom, rannym i chorym na*

завідувача кафедри історіографії та методології історії Академії імені Я.Длугоша Тадеуша Сроґоша. Це – зібрання суттєво доопрацьованих статей автора (частина з яких виходила друком раніше) із тематики польсько-української минувшини XVII–XVIII ст. Принагідно зазначимо, що на цю обставину у вступі звертає увагу й сам автор (с.12). На переконання польського історика: «Історію України XVII–XVIII ст. можна розглядати в рамках змагання з атмосферою страху, суспільними заворушеннями, епідеміями й війною – з одного боку, та відбудовою і модернізацією – з іншого» (с.10). У вступі дослідник також здійснив спробу дати трактування поняття «креси» в різні історичні періоди. Так, зауважується, що воно застосовувалося у суспільно-культурному контексті, власне, з XIX ст. Під «кресами» зазвичай розуміли південно-східні окраїни історичної Речі Посполитої. Т.Сроґош звертає увагу читача на ту обставину, що, зважаючи на критичне ставлення українських і деяких західних фахівців до терміна «креси», сучасний польський дослідник З.Будзинський започаткував у польській історіографії дискусію стосовно того, чи не слід визначення «креси» замінити виразом «пограниччя»? На думку Т.Сроґоша, більш нейтральними дефініціями будуть «Правобережна Україна», «Правобережжя», які часто використовують українські й російські історики. Однак структура праці, зокрема проблематика першого та четвертого розділів, не дозволили авторові послуговуватися ними при визначенні назви.

Книга складається з чотирьох частин. Першу («Зустріч з історіографією») відкриває розділ, присвячений проблемі образу козаків в історіографії Л.Кубалі. Т.Сроґош зауважує, що не так уже й багато дослідників вивчали творчу спадщину відомого львівського історика. Серед них він називає представницю познанського осередку А.Кубяк, теоретика військової стратегії Б.Миськевича, дослідницю зі Львова О.Руду, докторантку Дніпровського національного університету О.Пестрикову. Додамо, що не оминула своєю увагою доробок Л.Кубалі історик із Херсона А.Ткачук. Автор рецензованої книги звертає увагу на те, що Л.Кубалю у своїй творчості дотримувався підходів, сформованих у тогочасній польській історіографії. Аналізуючи оцінки відомого дослідника з Ополя, доктора габілітованого, професора Т.Цесельського, акцентується на його критичному баченні наукової спадщини Л.Кубалі. Адже, на переконання Т.Цесельського, «поряд із розвідками А.Ролле й Ф.Равіта-Ґавронського праці Л.Кубалі відносяться до популярних і некритичних, також вони бідні на факти». Т.Сроґош дає пояснення такій ситуації, звернувши увагу на те, що А.Ролле був лікарем, а Ф.Равіта-Ґавронський – випускником аграрного вишу. Стосовно Л.Кубалі, Т.Сроґош зауважує, що польського історика зі Львова активно цитували як сучасники, так і нинішні дослідники українського козацтва. Він також зазначає, що творчість Л.Кубалі справила неабиякий вплив на автора «Вогнем і мечем» Г.Сенкевича.

Достатнє місце автор рецензованої книги приділив відображенню у працях Л.Кубалі постаті Богдана Хмельницького, до якого, очевидно, той не

---

ziemiach polskich w latach 1806–1807. – Częstochowa, 2001. – 204 s.; *Idem*. Między biologiczną egzystencją człowieka w dziejach a historią nauki. – Częstochowa, 2003. – 248 s.; *Idem*. Żołnierz swawolny: Z dziejów obyczajów armii koronnej w XVII wieku. – Warszawa, 2010. – 264 s.

Онобль Е.

**Революція 1917 року: французький погляд:
100 років тлумачень і репрезентацій / Пер.
з фр. А.Рєпа. – К.: НіКА-ЦЕНТР, 2016. –
248 с.**

Книга Еріка Онобля складається з двох різних за жанрами наукових праць: нарис у «Комунарські революції 1919 року в Україні» та монографії «Революція 1917 року: сто років дискусій у Франції». У нарисі висвітлюються зусилля 1854 комунарів у 32 сільськогосподарських комунах Ізюмського повіту на Харківщині налагодити нове життя в перші місяці 1919 р. У невеликій (145 с.) історіографічній монографії зроблено сміливу спробу проаналізувати французькі інтерпретації Російської революції 1917 р., які змінюва-

лися впродовж ста років. Особливість цих інтерпретацій полягала в тому (і тут Е.Онобль ішов за їх авторами), що вони не обмежувалися подіями 1917 р., а торкалися всього періоду існування СРСР. Тобто французький погляд на Російську революцію зосереджувався не тільки на подіях, що призвели до більшовицького перевороту, але й на імпульсах, завданих Жовтневою революцією дальшому розвитку. Аналіз таких інтерпретацій особливо актуальний у наші дні, коли відзначається столітній ювілей революційних подій в Росії та Україні, започаткованих поваленням самодержавства. Публікація книги стала можливою завдяки фінансовій підтримці посольства Франції в Україні.

Свій докторський ступінь Е.Онобль здобув у Вищій школі соціальних наук у Парижі – порівняно молодому науково-дослідному закладі, заснованому 1975 р. Ж. Ле Гоффом. Він чи не єдиний із французьких істориків, хто серйозно попрацював в архівах Києва, Харкова й Одеси. Знає основні європейські мови, що не дивина для молодшого покоління громадян Євросоюзу, бере участь у низці міжнародних наукових проєктів, зокрема «Кіно в Радянському Союзі та війна, 1939–1949 рр.», «Польсько-російсько-український трикутник історичних розбіжностей» та ін. У рецензованій книзі автор із блискучим знанням справи оцінив колосальну роль радянського кінематографа 1930-х рр. у створенні позитивного образу СРСР серед громадян Франції. Як майже всі серйозні науковці, Е.Онобль поєднує дослідницьку роботу з викладанням у Женевському університеті (несерйозних до викладання не допускають).

Своїх лівих поглядів Е.Онобль не приховує. Вони проявляються в ньому навіть підсвідомо. Чого варта фраза з анотації до книжки: «Автор простежує історію битви інтерпретацій, що точилася в країні Клемансо і Тореза». Так, Франція являла собою арену, де виборювали місце при владі праві й ліві політичні сили, але уособленням лівих був аж ніяк не залежний від Кремля

мав великих симпатій, хоч і визнавав його хоробрість і військовий талант. Т.Сроґош наводить думку П.Борека про те, що чим ближче до події, тим більше опоненти зображують особу гетьмана в негативних тонах. На переконання автора – характеристика Б.Хмельницького і його діяльності потребує подальшого ґрунтовного вивчення.

Другий розділ має назву «В колі українських дослідників гайдамацьких рухів: Петро Мірчук і Григорій Й. Храбан». Автор звертає увагу на ту обставину, що в умовах міжкультурного діалогу бар'єри до ознайомлення з працями представників інших держав, у тому числі українських істориків, мають бути подолані. Вибір фахівців, чиї студії аналізуються, не був випадковим, адже вони займалися гайдамацьким рухом і Коліївщиною (с.33). На переконання дослідника, П.Мірчук і Г.Храбан – це помітні постаті в українській історіографії. Перш ніж характеризувати доробок своїх героїв, Т.Сроґош знайомить читача з їхніми біографіями, адже він переконаний, що життєвий і науковий шлях, перипетії з написанням статей і монографій позначилися на їх якості. Далі здійснено аналіз за розділами однієї з найбільш знаних праць П.Мірчука «Коліївщина: Гайдамацьке повстання 1768 р.» (Нью-Йорк, 1973 р.). Автор акцентує увагу на тому, що польські й російські історики, особливо давні, уважали, нібито повстанці не мали жодної мети, та й не могли її мати. Однак П.Мірчук стверджував, що Коліївщині притаманні важливі ознаки національно-визвольної боротьби. Польський фахівець зазначає, що оцінка інтерпретацій П.Мірчука не може бути однозначною. З одного боку, його праця оперта на широке коло джерел. Однак питання викликають підбір фактів, тенденційність тез, рясне послуговування «специфічною» термінологією (наприклад, «польська окупація»).

Т.Сроґош звертає увагу, що проблематику гайдамацького руху Г.Храбан вивчав в архівах Києва, Львова, Москви й Ленінграда впродовж кількох десятків років. Вінцем його дослідницьких зусиль стала книга «Спалах гніву народного (Антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768–1769 рр.)» (Київ, 1989 р.). Автор рецензованої праці розділ за розділом розглядає погляди українського знавця гайдамацького руху. Т.Сроґош зазначає, що Г.Храбан оперся на марксистську методологію й зобразив повстання як «класову боротьбу» неможливих прошарків населення всіх національностей проти «пануючої шляхти». Польський фахівець однією з ключових вад праці Г.Храбана вважає необізнаність його із джерелами, що зберігаються в архівах і рукописних відділах бібліотек Польщі. На його думку, у шкільних підручниках нашої країни чільне місце посіли деякі хибні підходи до гайдамацького руху. Вихід полягає в напрацюванні спільного бачення щодо гайдамацьких рухів, «яке запропонувала відома дослідниця новітньої історії України Наталія Яковенко» (с.45). Т.Сроґош вважає – поки що в останні роки відновлюються давні підходи. Прикладом цього наводить постановку Т.Чухлібом проблеми: «Уманська різня», «Уманська трагедія» чи «Уманська перемога»? який, на його думку, критично підійшов до інтерпретацій Н.Яковенко та Л.Зашкільняка (с.46).

У третьому розділі («Модернізація чи цивілізаційне запізнення шляхетської Речі Посполитої? Правобережна Україна в розумінні Валентина Отамановського й Миколи Крикуна») автор зазначає, що українські історики займаються не тільки минулим козацтва, гайдамаками, періодом Руїни тощо, але й проблемами модернізації Правобережної України. У цьому зв'язку польського фахівця зацікавили науковий шлях і творчість В.Отамановського та М.Крикуна. Він звернув увагу на те, що перший був одним із фундаторів Центральної Ради, а як дослідник зосередив основну увагу на історії медицини, охорони здоров'я й аптечній справі. Автор визнає, що на творчість В.Отамановського значний вплив справила тогочасна тоталітарна радянська система, але це не має бути підставою для нехтування його студіями (с.61).

Характеризуючи багатогранний доробок М.Крикуна, польський дослідник особливу увагу приділив його праці «Документи комісарського суду Подільського воеводства 1678–1679 рр.» (Львів, 2015 р.). За твердженням Т.Срогоша, «завдяки виданню джерел та аналізу джерельних матеріалів Крикун безперечно здобув собі повагу не тільки в Україні, а також в інших країнах, у тому числі в Польщі» (с.67).

У розділі «Події далекої й палаючої України у трактуванні Владислава Анджея Серчика» Т.Срогош зазначає, що бажання дати оцінку творчості колеги по цеху прийшло спонтанно, можливо, під враженням від звістки про його смерть. Не зраджуючи своєму стилю, він пропонує читачеві ознайомитися з біографією, науковим шляхом і доробком В.А.Серчика. Акцентує увагу на тому, що темою габлітаційної праці історика з Жешува була Коліївщина. Ця студія написана на основі вагомого джерельного матеріалу, виявленого в архівах Польщі й України. Т.Срогош, посилаючись на високі оцінки розвідок В.А.Серчика з боку інших дослідників, від себе додає, що виокремив би його сміливість і прагнення не уникати важких питань та фактів (с.79).

Другу частину книги («Неспокійна Україна») відкриває розділ, присвячений Юзефу Габріелю Стемпковському. Т.Срогош розглядає оцінки, які дали цьому діячеві А.Ролле, М.Бобжинський, Ф.Равіта-Гавронський, В.А.Серчик, Г.Литвин, П.Борек. Усі вони відзначали крутий норів полковника і його нещадну розправу над гайдамаками. Аналізуючи праці української історіографії з цього питання, автор зауважує, що тут постать Ю.Г.Стемпковського змальовано у ще більш темних барвах. Як приклад, наводить оцінки Г.Храбана та П.Мірчука. Польський історик звернув увагу й на те, що українські дослідники витоки гайдамацького руху бачать у козацьких традиціях. У цьому контексті він наводить судження Т.Чухліба (с.85). На переконання Т.Срогоша, гайдамацькі виступи, окрім певної історичної тяглості, внутрішніх соціально-економічних передумов, були також спровоковані ззовні – Росією. Автор вважає, що придушення руху гайдамаків сприяло блискучій політичній і військовій кар'єрі Ю.Г.Стемпковського, але до кінця свого життя він перебував під страхом в очікуванні помсти з боку українського люду (с.100).

Розділ «Структури Польсько-Литовської держави в надзвичайних ситуаціях. Річ Посполита стосовно анексії Криму 1783 р.» присвячено змінам у розстановці сил у Північному Причорномор'ї. Дослідник доволі детально зупинився

на дипломатичних заходах ключових країн, на військових діях, умовах мирних договорів.

У наступному розділі («Загрози безпеці на південно-східних окраїнах Речі Посполитої наприкінці 70-х рр. XVIII ст. у світлі кореспонденції київського воеводи Юзефа Габріеля Стемпковського») автор зазначає, що навіть криваве придушення гайдамацьких виступів не зняло з порядку денного загрозу нових бунтів. Такого висновку дослідник дійшов, аналізуючи листування згаданого урядника – найважливіше джерело для з'ясування суспільно-політичної ситуації на теренах Правобережної України.

Третю частину своєї книги автор назвав «Локальна політика». У першому її розділі він розглянув політичну й військову кар'єру Ю.Г.Стемпковського до початку 1770-х рр. Виходячи зі специфіки опублікованої праці, у цьому розділі доволі багато сентенцій, які ми вже зустрічали в попередніх частинах. У розділі «Реґалістична партія в Київському воеводстві 1783–1788 рр.» розглянуто роль очільників указанного політичного угруповання та позицію шляхти з найважливіших поточних проблем. Т.Сроґош задається питанням: наскільки глибоко історикові необхідно вивчати фактори впливу на політику? Чи є необхідність досліджувати приватне життя осіб, котрі суттєво впливали на політичні процеси у країні? Третій розділ присвячено діяльності київського воеводи Ю.Г.Стемпковського в 1790 р. та обставинам його смерті.

Четверта частина праці має назву «До модернізації». Відкриває її розділ «Нові місцеві адміністративно-самоврядні органи у Правобережній Україні в період панування Станіслава Августу Понятовського». Т.Сроґош проаналізував доволі розлогу історіографію цього питання, а також зупинився на самому процесі реформ. Відзначимо, що дослідник дещо захопився ходом перетворень і не акцентував увагу читача, що вони були запізнілими й не могли приглушити протистояння між шляхтою та простолюдом. Історик констатує, що з утвердженням російської влади було створено адміністративні інституції, які поклали початок бюрократії (с.195). У другому розділі («Контакти Речі Посполитої з Новоросійською губернією (до 1783 р.)») автор аналізує наслідки російсько-турецької війни 1768–1775 рр., у тому числі питання визначення кордонів між Річчю Посполитою й Росією.

Зважаючи на те, що Т.Сроґош – знаний дослідник історії медицини, звичайно, він не міг у своїй книзі оминати увагою питання медичного забезпечення та боротьби з епідеміями холери й чуми, зокрема за часів С.А.Понятовського. У заключному розділі розглядається також діяльність лікарів німецького походження на службі Речі Посполитої у другій половині XVIII ст.

На нашу думку, хоч у кожній зі складових частин своєї праці дослідник підсумовує результати власних пошуків, очевидно, книга тільки виграла б, якби в ній було наведено загальні висновки. Цілком слушна висока оцінка Т.Сроґошем наукового доробку В.А.Серчика. Однак, нам видається, що беручи його творчість за еталон, автор рецензованої праці до певної міри переоцінив значимість для української історіографії студій П.Мірчука та Г.Храбана. Т.Сроґош пише: «Наприклад, знаний український історик-краєзнавець, журналіст і громадський діяч Євген Букет у книзі, виданій у 2014 р. про одного

з полковників Коліївщини, Івана Бондаренка, лише раз звернувся до трактувань В.А.Серчика, натомість часто цитував публікації Петра Мірчука та Григорія Храбана» (с.33). Очевидно, щоб частіше цитувати В.А.Серчика необхідно знати польську мову й мати доступ до наукового доробку історика.

Український дослідник, який ознайомиться з працею Т.Срогоса, можливо, знайде ще якісь упущення чи невідповідності щодо прийнятих у вітчизняній історіографії трактувань. Це цілком природно, адже результат залежить від кута зору, під яким фахівці сусідніх країн дивляться на спільну історичну спадщину. Уважаємо, що чим більше контактів буде між нами, тим зваженишими стануть оцінки минулого з обох боків. Історія не повинна роз'єднувати тих, хто живе тепер.

Є.Г.Сінкевич (Миколаїв)

Олена Аркуша
Костянтин Кондратюк
Мар'ян Мудрий
Олексій Сухий

ЧАС НАРОДІВ

Історія України XIX століття

Аркуша О., Кондратюк К.,
Мудрий М., Сухий О.
ЧАС НАРОДІВ: Історія України XIX століття. –
Л.: Літопис, 2016. – 408 с.

Нове навчальне видання стало результатом творчої співпраці чотирьох істориків – викладачів кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка. Перший в нашій країні посібник з історії України «довгого XIX століття» за своїм новаторським характером і проблемним діапазоном виходить за рамки традиційного тьюторіала¹. Тематичний спектр, охоплений у навчальному виданні, справляє враження. І справді, автори впевнено ведуть читача від постановки проблеми історичної динаміки становлення

модерного українського суспільства як предмета вивчення, витоків політичного, культурного, ідейного різноманіття українства – через аналіз динаміки політичних, економічних та етносоціальних чинників, типології регіональних ідентичностей, через розгляд проявів соціального життя всіх етнонаціональних спільнот на українських (сучасних) теренах як невід'ємної складової вітчизняної історії – до аналізу динаміки українського національного відродження в контексті європейських націєтворчих процесів та діалогу між українськими національними елітами двох суспільств, при збереженні соціокультурного фокусу. Історію модернізації українських суспільств підросійської та підавстрійської України розглянуто в такому діапазоні «зрізів», що до створеної панорамної картини важко щось додати. Історичний рух українства до модерного суспільства впродовж XIX ст. представлено з обраної перспективи бачення і як систему організації та регуляції, і як систему діяльності та взаємодії, і як систему соціальної та міжнаціональної комунікації, і як систему соціальної й національної консолідації, і як систему ідей та культурних цінностей, і як систему самоідентифікації конкретних спільнот, людей. Завершує розгорнуту картину опис ще одного своєрідного «діалогу», на цей раз – представників європейських країн про українців. Подаючи – до речі, в оригінальній типології – європейські рефлексії українських теренів,

¹ Від англ. «tutorial» – «навчальний посібник, навчання». Термін, що дедалі активніше входить у сучасне мовлення, розширює рамки застосування та значення. Пор.: «тьюторіал» – метод передачі знання, складова частина навчального процесу; також «тьюторіал» («тutorіал») – інтерактивний посібник користувача (див.: *Шеєцова-Водка Г.М.* Загальна теорія документа і книги. – К., 2014. – С.321–323).

автори ніби перефразовують відомий вислів Х.Ортеги-і-Гассета: «Тільки побачена очима Європи Україна можлива»².

Автори навчального посібника успішно реалізували заявлену ними мету – показати, що життя українського суспільства тривало не в ізольованому просторі, а в тісній взаємодії з іншими народами. Повноцінно осягнути вітчизняну історію можливо лише за умови її інтеграції (або «вписування») до європейської та світової історії. Оновлення змісту історичної освіти на сучасному етапі розвитку історичної дидактики вже неможливе шляхом заміни одного ряду фактів іншим або розширенням фактологічної наповненості. Вихід із такої когнітивної ситуації вбачається в розширенні контексту: суть власного національного можна збагнути тільки через відносини із зовнішнім світом. Окрім цього, зміст навчального посібника успішно реалізує визначальні принципи сучасної історичної дидактики: 1) антропологізація минулого, тобто висвітлення діяльності людини та її поведінкових мотивацій; 2) україноцентризм, тобто представлення історії України XIX ст. в контексті всесвітньої історії з переважанням власне українських сюжетів; 3) культурна взаємодія, тобто розуміння історії України як процесу формування модерної української нації за участі не лише українців, а й представників інших народів; 4) поєднання багатоманітності та єдності, представлення українського суспільства як сукупності соціальних і локальних груп, що забезпечувала єдність українського народу; 5) історичний оптимізм, тобто утвердження наскрізної думки про життєздатність і конкурентну спроможність української спільноти в колі європейських народів, про принципову «нормальність» української історії.

Посібник – це, по суті, перша такого роду праця, спеціально присвячена розгляду загальних проблем витоків та історичної динаміки українського національного відродження, основних закономірностей протікання цього процесу та його головних історичних тенденцій упродовж «довгого» XIX ст. Більшість попередніх навчальних видань, що так чи інакше стосувалися цього періоду, було витримано в руслі загальної філософії й методології історії, вони не аналізували феномен ані в контексті націєтворчих процесів у Центрально-Східній Європі, ані у площині розгляду взаємодії та взаємозалежності історії всіх регіонів України (с.12).

Оскільки посібник не є підручником у власному розумінні, це залишило за авторами певну частку свободи, зокрема в тому, що стосується обсягу й широти змісту. Тут цей аспект є позитивним: нове видання вирізняється ретельністю у викладі матеріалу, у рамках якого представлено всі найважливіші, у тому числі дискусійні, сюжети. Предметом авторського розгляду стала еволюція таких явищ соціального життя українства в XIX ст., як політичні й культурні підстави солідарності та ідентичності людей, формування ідеї національної єдності, розвиток ціннісно-культурних принципів і форм їх діяльності (соціальної, матеріальної), колективна самоорганізація й регуляція, формування картини світу тощо. Згідно з авторською концепцією, основний акцент у посібнику

² В іспанського мислителя йдеться про його Батьківщину (див.: *Ортега-і-Гассет Х. Роздуми про Дона Кіхота.* – К., 2012. – С.200).

припадає не на політичну історію, а на історію суспільства. При цьому переважно розкриваються не спостережувані прояви соціокультурного життя українства, а ключові тенденції його історичної динаміки.

Структура навчального посібника містить тематичні розділи, покликані відбивати найважливіші проблеми української історії XIX ст.:

- процеси інтеграції українських регіонів до Російської імперії та монархії Габсбургів;

- особливості впровадження австрійських реформ «освіченого абсолютизму», революції 1848–1849 рр. і конституційних перетворень 1860-х рр., а також наслідки російських реформ 1860–1870-х рр. для українського населення;

- специфіку соціальної структури населення та економічного розвитку України;

- неоднозначність впливу етнічного чинника на український національний рух у XIX ст.;

- філософсько-історичне підґрунтя національного відродження першої половини XIX ст.;

- процеси інституціоналізації й організаційну інфраструктуру українського руху в Російській та Австро-Угорській імперіях;

- ідейні основи українського руху у другій половині XIX ст.;

- модернізаційні зміни в українському суспільстві обох імперій;

- культурно-інтелектуальні процеси: новочасні світоглядні та культурно-мистецькі течії; роль церкви й духовництва у формуванні основ модерного українського суспільства;

- український історичний простір в уявленнях європейських учених, політиків, громадських діячів.

Розділи обрамляють розгорнуті узагальнюючі нариси – «Передмова» та «Післямова» (автор – М.Мудрий). Перший із них вводить читача у загальне коло проблематики та формулює засадничі принципи, останній – підбиває найважливіші підсумки викладеного, намітивши при цьому основні тенденції розвитку відповідних досліджень у сучасній науці.

Лекційні теми посібника розташовано за певною логікою, передовсім вони показують зміни в усіх сферах соціального життя, що сталися впродовж XIX ст., зрештою призвівши до суспільної модернізації та утворення модерної української нації. Адже сама ідея модерної нації є наслідком змін і важливих перетворень. Однією з принципових засад посібника стало розуміння сутності історії XIX ст. як формування модерного українського «національного проекту», причому нація не може відбутися як без зовнішніх чинників, так і без зовнішнього визнання.

Також до сильних сторін посібника належить вдала спроба подолання доволі поширеної тенденції протиставляти півавстрійську та півросійську частини України. Одночасний розгляд певних історичних процесів у всіх українських регіонах дає можливість самопізнання і різним територіям, і різним етнонаціональним спільнотам, і окремим соціальним групам. Посібник пропонує власне розкриття проблеми ідеї національної єдності. Модерна українська національна ідентичність, як переконливо доводять автори, є результатом

взаємодії певного спектру національно-політичних векторів та багатьох індивідуальних ідентичностей, котрі гартувалися в гострих дискусіях національних інтелектуальних еліт.

Авторам удалося провести ідею, що історія XIX ст. дозволяє проаналізувати витоки й передумови великих конфліктів наступної доби. «Довге» XIX ст. – унікальна доба, час громадянських ініціатив, біля початків яких нерідко стояли молоді романтики («мрійники»), котрі прагнули змінити світ, не шкодуючи себе на цьому шляху. Їх приклади й сьогодні, коли людство опинилося у цивілізаційному «глухому куті», здатні надихати та підтримувати віру в те, що щирі зусилля не змарнуються. У цій площині навчальний посібник має й надзавдання: відкриваючи простір для самостійної творчості, підтримувати на належному рівні інтерес у студентів – майбутніх дослідників – до вітчизняної історії, допомагати їм у саморозвитку.

Зрештою слід відзначити добре опрацьовану дидактичну складову посібника. Його дидактична мета в передмові задається авторами у вигляді деталізованого переліку знань і навичок, що їх повинні отримати студенти в результаті опанування навчального матеріалу. Крім того, виклад кожної теми супроводжує перелік рекомендованої літератури, який складається з найновіших монографій і статей українських та зарубіжних істориків. Необхідною частиною методичного апарату стали подані наприкінці розділів контрольні завдання, виконання яких спонукатиме студентів до самостійного читання літератури, пошуку й порівняння інформації з різних джерел.

З огляду на низку інноваційних рис, рецензований посібник як інформаційний супровід здійснення індивідуальних освітніх програм, навчально-дослідних і проектних робіт у сучасному університеті містить значний потенціал. Він цілком придатний стимулювати розвиток на шляху культурного, професійного та особистісного самовизначення молодого фахівця. Культурна позиція авторів спрямована на пошук індивідуального шляху до якісної для конкретної людини освіти, формування й розвитку «самості» в нового покоління українців. Надаючи необхідну інформаційну підтримку, навчальний посібник здатен забезпечити реалізацію такої освітньої траєкторії, яка була б спрямована на формування суб'єктної позиції студентів, розкриття освітнього потенціалу особистості, її саморозвиток, самовизначення через освіту й задоволення потреб на практиці. У цілому можна впевнено стверджувати, що це видання справлятиме прямий вплив на рівень та якість сучасної навчальної літератури з новітньої вітчизняної історії – і не лише для вищої, але і для середньої школи.

Водночас високий рівень наукового викладу, гуманістичний підхід у представленні націєтворчих процесів у взаємодії країн і народів переконують у тому, що книга львівських істориків являє собою вельми вдале поєднання навчального посібника й цікавого наукового дослідження. Пильна увага до різноманітних сторін суспільного життя, ментальних рис українського народу, до історії інтелектуального життя, повсякдення звичайної людини – усе це робить книгу неабияк оригінальною. Можливо, саме через це її

цікаво читати, вона по-справжньому захоплива. Це – щире й часом глибоке міркування про один із найважливіших для нашого народу періодів історії, яке дозволяє, спираючись на пласти національної минувшини, зазирнути «за обрій», можливо, у майбутнє. Тому ця книжка, що має, за визначенням, навчальний характер, вельми заслуговує на те, щоб бути прочитаною найширшим колом читачів. Вихід її у світ – не лише помітний факт історичної дидактики. Пам'ятаючи, що значущість праці історика визначається тим, наскільки її ідеї виходять за межі академічної аудиторії, можна стверджувати, що «Час народів: Історія України ХІХ століття» є новим явищем в історичній культурі України.

О.П.Рєєнт (Київ), О.А.Удод (Київ)

М.Торез¹, а ціла низка соціалістичних лідерів аж до найбільш відомого з них – Ф.Міттерана. Звинувачувати Е.Онобля у симпатизуванні ФКП або КПРС не випадає, але відчувається, що він, як практично всі французи, схильний відносити більшовиків до політичних сил лівого спрямування. Та хіба тільки французи? На мою думку, однією з причин краху Тимчасового уряду було те, що есери й меншовики вважали більшовиків такими ж соціалістами, якими були вони самі. До речі, розповідаючи про судження Е.Онобля або тих французьких істориків, чий погляд він аналізує, я час від часу звертатимусь до власних положень, доведених у трикнижжі «Червоний виклик: Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі». Цю монографію було опубліковано 2013 р., але я так і не дочекався наукових рецензій від своїх колег.

У передмові до українського видання «Комунарських революцій 1919 року в Україні» Е.Онобль зауважив: «[...] мало не дві тисячі бідних селян у самий розпал громадянської війни намагалися встановити у своїх селах Утопію» (с.10). Що саме автор мав на увазі? Відповідь знаходимо в першому реченні вступу до нарису: «Усе належить усім, і в комуні ніхто не може вважати яку-небудь річ суто своєю, за винятком предметів особистого вжитку», – стверджували делегати Другої Паризької Комуні (*sic*), що розташувалася в селі Бригадирівці, неподалік Ізюму, на південний схід від Харкова» (с.13). Отже утопія полягала, на думку автора, у неможливості створити виробничий колектив, в якому все належало б усім.

Погодитися з цим не можна. Не будемо згадувати радянських колгоспів із різним ступенем відчуження власності – абсолютним (у комуні), середнім (в артілі), первинним (у товаристві спільного обробітку землі). Колгоспники цілком залежали від держави в особі посадовців сільради, райвиконкому та райкому партії, вони не володіли економічною свободою, яка може існувати тільки за наявності приватної власності на засоби виробництва. Згадаємо, однак, ізраїльський кібуц, де всі однаковою мірою володіють, користуються й розпоряджаються засобами виробництва. Цю форму власності можна назвати колективною тільки в побутовому значенні терміна. Засоби виробництва в кожному кібуці перебувають у приватній власності його членів, тому що сусідній кібуц не має до цього жодного стосунку. У світлі сказаного великі сумніви викликають тези, викладені в першій частині нарису під назвою «Утопія як рушій історії». Усі різновиди комуністичних учень, включаючи «науковий комунізм», утопічні, але утопія приховується не у сільськогосподарських комунах. Утопічною є теза про розподіл матеріальних благ за потребами, та й то ця теза – для «чайників». Можна розпропагувати нездійсненну мету, щоб вона виконувала мобілізуючу роль. Справді, ідея «світлого майбутнього» певний час впливала на поведінку мас, але згодом «чайники» перетворилися на циніків, які порівнювали розподіл за потребами з лінією горизонту, що завжди на віддалі. Суть справи в тому, що більшовики знищували приватних власників шляхом націоналізації, колективізації, конфіскації та реквізиції під

¹ У 1964 р. керівництво КПРС перейменувало на честь М.Тореза місто Чистякове на Донбасі. Під час декомунізації історичну назву повернуто.

гаслом побудови комунізму, але це зовсім не означало, що вони були спроможні знищити економічну категорію приватної власності. Після експропріації суспільства приватна власність під виглядом «загальнонародної» або колгоспно-кооперативної зосередилася в контрольованій вождями більшовиків державі-комуні, що й було істинною метою «комуністичного будівництва». Схоже, однак, що здійснювані соціально-економічні перетворення вожді справді вважали комуністичними. Тобто вони поділяли з масами ілюзію перетворення приватної власності на загальнонародну або колгоспно-кооперативну. Приватна власність передбачає наявність товарно-грошових відносин і вільного ринку, на якому ціни формуються за законом попиту та пропозиції. Ліквідація її теоретично пов'язана зі скасуванням товарно-грошових відносин і ринку. Якраз ці спроби мали місце під час ленінського штурму 1918–1920 рр. – у відкритій, і сталінського штурму 1929–1932 рр. – у прихованій формах.

Комуністичний штурм із наступним подоланням його катастрофічних наслідків супроводжувався масовим терором, не виключаючи актів геноциду – як у ленінські (нищення донських козаків, кримський терор, український голод 1921 р.), так і сталінські (голодомори в Україні, на Кубані, у республіці німців Поволжя, Казахстані) часи. Реальність опиралася народженому в голові людини радянському ладу, який до встановленої більшовиками в листопаді 1917 р. політичної диктатури додавав економічну. Е.Онобль знайшов у газеті «Le Monde» (від 22 лютого 1982 р.) цікавий відгук А.Фонтена на видану французькою мовою знамениту книгу М.Геллера та О.Некрича «Утопія при владі: Історія СРСР від 1917 р. до наших днів». «Геллер і Некрич, – писав А.Фонтен, – добре демонструють, з якою брутальністю більшовики відразу після Жовтневої революції накинулися на реальність, тобто на людський опір, який вони швидко ототожили із “саботажем” або “змовою”, – одразу як усе почало вказувати на те, що реальність не вписується в їхню схему» (с.190–191). А.Фонтен відштовхувався від перших дій ленінського уряду, ще до початку комуністичних перетворень. Проте Е.Онобль тут же починає аналізувати творчість французького історика, соціолога й релігієзнавця А.Безансона під таким кутом зору: скільки марксизму містилося в ленінізмі? Цьому запитанню можна надати й іншу форму: чи несе К.Маркс відповідальність за середньовічний терор, яким супроводжувалася експропріація суспільства в радянській Росії? У 1977 р. А.Безансон опублікував монографію «Інтелектуальні витоки ленінізму»², з приводу якої Е.Онобль зауважив: «Безансон розгорнув доволі класичну ідеологію, відсортовуючи різні впливи, які сформували доктрину Леніна: французька думка, німецька думка, але надто думка його російських попередників, серед яких були анархіст Бакунін і якобинець Ткачов» (с.193).

«Якобинця Ткачова» треба залишити на совісті автора – в Е.Онобля справді помітна тенденція штучно прив'язувати російсько-українські реалії до французьких. Але марксизм доби «Маніфесту Комуністичної партії» використовувався в ленінізмі тільки з метою надати європейського антуражу бажанню експропріювати суспільство створюваною В.Леніним специфічною

² Рос. переклад: *Безансон А. Интеллектуальные истоки ленинизма.* – Москва, 1998.

організаційною структурою у вигляді партії-держави з давніми російськими кріпосницькими традиціями. Як зауважив Е.Онобль, через три роки після появи згаданої вище монографії А.Безансон висловився ще категоричніше, коли реагував на фактичний матеріал, опублікований О.Солженіциним про червоний терор у часи ленінського штурму: «Солженіцин намацав у Леніна зародкову клітину, зиготу³ комунізму» (с.191). Наводжу ці судження А.Безансона з певним задоволенням, тому що через три з половиною десятиліття я обґрунтував їх, не знаючи першоджерела.

У світлі сказаного являє інтерес книга К.Інгерфлома «Неможливий громадянин: Російські корені ленінізму» (1988 р.). Автор детально розглянув риси комуністичної влади, що асоціювалася, як правило, із тоталітаризмом, але насправді були спадщиною царської Росії. Е.Онобль зауважив, що К.Інгерфлом з 60-річною різницею у часі повторив висновки відомого кадетського правника барона Б.Нольде. Той після еміграції до Франції опублікував книгу «Старий режим і Російська революція» (1928 р.), в якій можна зустріти такі знамениті слова: «Російська історія тривала й під час революційних років. Російський народ протягом свого існування зміг створити велику державу і наділити її неймовірною владою. Але історична доля не дозволила їй породити громадянина й сформувати сильний опірний каркас суспільства. Російську революцію зробили не громадяни, а піддані» (с.207).

Під час аналізу міжнародних наслідків Російської революції впливає низка цікавих запитань, які не знайшли відповіді у французькій історіографії й, відповідно, у монографії Е.Онобля. Чому після Першої світової війни радянзації не піддалися Італія, Німеччина, Австрія та інші європейські держави? Чому проковтнуті у свій час Російською імперією Фінляндія, Польща, країни Балтії спромоглися уникнути вірусу комунізму в його ленінській формі? Чому Україну з її іншим (до Переяславської ради) історичним минулим радянська Росія змогла поглинути тільки з третьої спроби, та й то лише з допомогою мільйонної армії?

Сумнівним за висновками, навіть за назвою, є невеликий підрозділ у книзі Е.Онобля – «1921 рік: знекровлене осердя світової революції». На початку автор пише: «Більшовики виходять переможцями в громадянській війні у 1921 році, зумівши будь-що зламати всілякий опір і, зокрема, опір селянства» (с.102). Завершуючи його на цій же сторінці з посиланням на монографію П.Брюїе «Історія Комуністичного інтернаціоналу 1919–1943» (1997 р.), Е.Онобль стверджує: «Від 1919 року Москва стає штаб-квартирою Комуністичного інтернаціоналу в час, коли після завершення Першої світової війни революційна хвиля затоплює всю Європу». Створюється враження, цілком у дусі радянської пропаганди, що Москва справді була осердям «світової революції». А насправді В.Ленін капітулював перед селянством, скасувавши в березні 1921 р. продовольчу й посівну розверстки, і побудувавши відносини між містом та селом на засадах вільного ринку. Тільки за вісім років Й.Сталін розпочав суцільну колективізацію, та й то селяни змусили його обмежитися артільною формою

³ Зигота – запліднена клітина, початкова стадія розвитку зародка.

колгоспу і вибороли собі право розпоряджатися, у тому числі шляхом реалізації на вільному ринку, продукції, одержаної з присадибної ділянки та в рахунок трудоднів. Революційна хвиля справді залила Європу після війни, але намагання Кремля забарвити її у червоний колір зазнали невдачі. Ленінсько-сталінський комуносоціалізм було нав'язано деяким країнам континенту тільки після Другої світової війни, коли Росія у вигляді СРСР перетворилася в наддержаву, здатну військовими й невійськовими засобами подолати їхній опір. Існує одна відповідь на всі ці запитання: тільки в Росії з її традицією азійського деспотизму могла прищепитися політична та економічна диктатура опанованої більшовицькими вождями держави над суспільством.

Справді, Російську революцію зробили не громадяни, а піддані. Ради солдатських (фактично – селянських, оскільки основу воюючої царської армії становили мобілізовані селяни, що зберігали родинну пам'ять про кріпосницькі часи) і робітничих (здебільшого робітників у першому поколінні) депутатів відіграли ключову роль у поваленні самодержавства, подоланні корніловського заколоту й поваленні Тимчасового уряду, тобто в усіх трьох вирішальних епізодах Російської революції. Ленінська партія більшовиків прорвалася до влади завдяки тому, що її доктринальний екстремізм, заснований на гаслах марксизму доби «Маніфесту Комуністичної партії», збігся зі стихійним екстремізмом народних низів, організованих у ради. Більшовики витіснили з рад соціалістичні партії есерів та меншовиків і перетворили ці органи революційної самоорганізації мас на клон власної партії.

Розглянемо, як Е.Онобль аналізує динаміку Російської революції. Свою монографію супроводжує одним-єдиним, але вражаючим епіграфом зі спадщини поета-футуриста Велимира Хлебникова, датованим 1912 р.: «[...] не следует ли ждать в 1917 году падения государства?». Епіграф не коментується, але й без того зрозуміло, що розчарована результатами революції 1905–1907 рр. російська інтелігенція передчувала наближення нової, більш масштабної революції. Можна навести й пророцтво В.Маяковського, який 1915 р. писав: «В терновом венце революций грядёт шестнадцатый год». Поет помилився лише на два місяці...

Однак падіння самодержавства у березні 1917 р. цікавило Е.Онобля менше за все. Розмежовуючи етапи Російської революції, він усе-таки ідентифікує 1917-й рік як рік Жовтневої революції. Учасника революційних подій у Петрограді французького військовослужбовця Ж.Садуля, який став комуністом та опублікував 1919 р. в Парижі «Нотатки про більшовицьку революцію (жовтень 1917 – січень 1919)», він характеризує як «родоначальника усталеної історіографічної ідеї про всю Російською революцію як більшовицьку». Щоправда посилається не на цю книжку, де в назві чітко позначено початок більшовицькій революції, а на статтю Ж.Садуля у французькому комуністичному бюлетені від 8 квітня 1920 р. Мовляв, «Садуль побудував метонімічний зв'язок між Російською революцією і більшовицькою революцією» (с.111).

Водночас Е.Онобль назвав французького історика, який 1997 р. першим виступив проти цієї історіографічної ідеї. Із приводу книги Н.Верта «Росія в

революції», яка тоді з'явилася, він зазначив: «Головний задум Верта полягав у тому, щоб показати множинність революцій, що стрясали країну протягом усього року, не зводячи сукупності процесу до більшовицького підсумку. Уперше повністю зникав поділ на дві частини – лютий/жовтень – поділ, що задавав ритм усім оповідям» (с.200).

На початку цієї рецензії я підкреслював, що Е.Онобль як типовий французький лівий відносить більшовиків до політичних сил лівого спрямування. Справді, характеризуючи динаміку подій із лютого до жовтня 1917 р.⁴, він так оцінює ленінську організацію: «Єдиною партією, що різко протиставилася загальному станові безсилля, виявилася більшовицька партія – крило марксистської соціал-демократії» (с.101). Просто по-ленінські: є така партія! А слід було б дослухатися до багаторазових заповідей вождя більшовиків, що його партія не має нічого спільного з меншовиками, тобто з соціал-демократами. Після приходу до влади В.Ленін відхрестився від соціал-демократів і в назві своєї партії, назвавши її «комуністичною».

Картина політичних подій «від лютого до жовтня 1917 р.» в монографії Е.Онобля значною мірою збігається з тією, яка малювалася радянською історіографією. Узяти хоча б іронізування з приводу «німецьких спонсорів Леніна» (с.152) або інтерпретацію липневих подій 1917 р. в Петрограді. У нарисі «Комунарські революції 1919 року в Україні» зазначається, що «у липні матроси стали організаторами збройного виступу внаслідок репресій з боку Тимчасового уряду проти крайніх лівих» (с.43). У монографії знову-таки стверджується: «Більшовики – це єдина сила, що йде на зіткнення з чинною владою, що піддається переслідуванням у липні 1917 року після непередбаченого озброєного бунту матросів на базі в Кронштадті» (с.101). Насправді Тимчасовий уряд тільки захищався після невдалої спроби В.Леніна пробитися до влади в липневі дні, яку детально висвітлено в англійських монографіях Р.Пайпса й О.Рабиновича на тему Російської революції.

Ким були більшовики в Російській революції – революціонерами чи контрреволюціонерами? Над цим ключовим питанням ані Е.Онобль, ані вся французька історіографія революції в Росії не задумувалися. А варто...

Схема Е.Онобля виглядає так: «Під натиском Леніна більшовики організують повстання в Петрограді 25 жовтня, у день відкриття Другого всеросійського з'їзду рад, на якому вони здобувають більшість [...] Більшість лівих партій полишають ради на знак протесту проти більшовицького перевороту [...] Тим часом німецьке військо не припиняє наступ. У відповідь більшовики обирають стрибок у невідоме: розпускають Установчі збори, укладають мир з Німеччиною, заохочують низові ініціативи, що оспорожують владу колишніх еліт (робітничий контроль, розподіл земель). [...] Боротьба класів обертається на боротьбу сіл проти міст і центральної влади. Мірою того, як суспільство розривається, а держава розпадається, партія більшовиків устанавлюється як остання міцна структура» (с.101–102).

⁴ Автор повідомляє читачам, що всі дати у книзі подаються за григоріанським календарем (с.21). Водночас він доволі часто збивається на старий стиль літочислення, який використовувався в дореволюційній Росії.

Який «стрибок у невідоме»?! Почитаймо «Квітневі тези», що з ними В.Ленін прибув з еміграції в революційний Петроград, де викладено всю програму захоплення влади й подальших дій: владу – радам (тоді ще під контролем есерів і меншовиків), жодної підтримки Тимчасовому уряду, завоювати ради, створювати радянську державу-комуни. Щоправда, гасла були інші: перетворити війну імперіалістичну на війну громадянську, не допускати сепаратного миру, організувати радянські господарства на базі поміщицьких маєтків. Головне завдання – завоювати ради, після чого перетворити їх, уже як клон власної партії, на державний орган. У липневі дні В.Ленін переконався, що ці гасла не діють і швиденько запозичив радянські. Бачимо, що Е.Онобль знає про зміну гасел: «Ніколя Верт, як і Марк Ферро до нього, показував розходження між тим, що солдати, селяни, робітники або представники некорінних народностей вкладали у “владу рад” (у тексті – “влади рад”, що спотворює смисл – С.К.), у гасла “миру”, “землі”, “робітничого контролю” і “прав народів на самовизначення”, та змістом, який йому надали більшовики» (с.200–201). Однак немає розуміння суті змін. Наприклад, гасло: «Фабрики – робітникам!» народні низи (зрозуміло – і рядові більшовики, яких залучили під ленінські прапори) розуміли як перетворення підприємств на власність робітничих колективів, а В.Ленін після захоплення влади та створення у грудні 1917 р. органів державної безпеки назвав таке розуміння гасла небезпечним анархо-синдикалізмом. Націоналізовані фабрики було передано державі-комуні, тобто партії-державі, а точніше – вождям партії, побудованої на засадах «демократичного централізму» зі сліпою підпорядкованістю підлеглих начальству. Натомість про радгоспи з колгоспами вожді більшовиків уже не мріяли аж до 1929 р. Орні землі було передано селянам, представленим депутатами солдатських рад, тобто наймогутнішою реальною силою в революції.

Соціально-економічну програму більшовиків було зорієнтовано на експропріацію суспільства державою, а точніше – партією-державою під прикриттям фразеології «Маніфесту Комуністичної партії». Політичну програму в основних рисах В.Ленін розробив ще під час революції 1905–1907 рр. Тож про який «стрибок у невідоме» можна говорити?!

Однак у схемі Е.Онобля навіть жовтневий переворот виглядає випадковістю: більшовики організують повстання в день відкриття Всеросійського з'їзду рад, на з'їзді здобувають більшість... А як здобувають? Гарвардський професор Р.Пайпс у книзі «Російська революція», виданій 1990 р., показав це дуже переконливо, і кожен може перевірити його висновки, якщо візьме підшивку газети «Известия» (котра й досі існує в Росії) за вересень – жовтень (ст. ст.) 1917 р. Есери та меншовики, які контролювали ВЦВК, не спромоглися перешкодити більшовикам готувати Всеросійський з'їзд рад, і ті запросили на нього представників переважно тих рад, де їхні однопартійці здобули більшість. А чого варте таке твердження: «Більшість лівих партій полишають ради на знак протесту проти більшовицького перевороту»? За контроль над радами йшла жорстка боротьба, яка закінчилася тільки в 1918 р. розгромом соціалістичних партій, організованим створеною В.Леніним ВЧК.

Підбиваючи підсумки у цьому питанні, треба визначити місце більшовиків, яких Е.Онобль називає «крайніми лівими», у спектрі революційних сил. Поза всякими сумнівами, у самодержавній Росії вони були революціонерами. Але як назвати політичний переворот, що усунув Тимчасовий уряд? Безумовно, він не мав усенародного мандату, але ж через це й називався «тимчасовим». Головним його завданням була підготовка демократичних виборів до Установчих зборів на підставі рівного, прямого, пропорційного, загального, таємного голосування («п'ятихвістки», як із гордістю говорили). Вибори було проведено через два з половиною тижні після перевороту в Петрограді, і на них ще не міг з'явитися «адміністративний ресурс». Вони переконливо показали, який вплив мали більшовики, за котрих проголосувало менше 20% населення (в Україні – 10%). Раднаркомові треба було б здавати владу есерівському уряду, оскільки есери виявилися найбільш чисельною фракцією депутатського корпусу. В.Ленін, однак, скористався набутою під час перевороту владою, щоб розігнати Установчі збори.

Якщо «революційним» можна назвати тимчасовий орган, який в умовах розпаду старого режиму визнає свою тимчасовість, поважає суверенність народу й забезпечує вільні вибори до постійного органу влади, то «контрреволюційним» виявиться такий орган, який діє навпаки: продовжує до нескінченності владу над суспільством, узурпує суверенні права народу та здійснює імітацію виборчого процесу (перші вільні вибори у СРСР відбулися тільки після конституційної реформи М.Горбачова 1988 р.). Використовуючи тактику максимального популізму й марксистську фразеологію доби «Маніфесту Комуністичної партії», вожді більшовиків запровадили однопартійну політичну диктатуру, експропріювали суспільство та поставили кожного громадянина в економічну залежність від створеної ними держави-комуни. Будучи складовою частиною стихійної радянської «революції низів» у пушкінському розумінні цього слова («русский бунт, бессмысленный и беспощадный»), жовтневий переворот одночасно являв собою ретельно підготовлений контрреволюційний путч, який поневолив три покоління радянських людей.

Рецензуючи історіографічну монографію, можна до нескінченності погоджуватися або полемізувати з представленими в ній авторами. У цій рецензії вдалося порушити тільки деякі питання теорії, пов'язані з Російською революцією. У полеміці перепало й авторові монографії. Треба підкреслити, однак, що Е.Онобль відмінно виконав свою місію, представивши українському читачеві головний зріз присвяченої Російській революції французької історіографії. Жодна країна у світі не може змагатися з Францією за кількістю революцій. Французи розуміють, що велична історія їхньої країни стала такою завдяки Великій Французькій революції, наступним корегуючим революціям і породженим ними глибинним реформам. Звідси походить їхній інтерес до революцій в інших країнах, і в першу чергу – у Росії.

На відміну від французьких читачів, інтерес українців до Російської революції 1917 р. пов'язаний не з простою допитливістю. Події, що почалися в Петрограді навесні 1917 р. й поширилися на всю імперську периферію, прямо та безпосередньо торкалися інтересів українського народу, етнічну територію

якого було поділено між Російською й Австро-Угорською імперіями. Те, що відбувалося в Україні в 1917–1923 рр., ми називаємо іншим терміном: визвольними змаганнями. Причина тільки в тому, що українські революції в Росії та Австро-Угорщині були пов'язані з міжнаціональними і громадянськими війнами, які вирували в імперіях. У цих війнах українському народові доводилося виборювати свою свободу й незалежність.

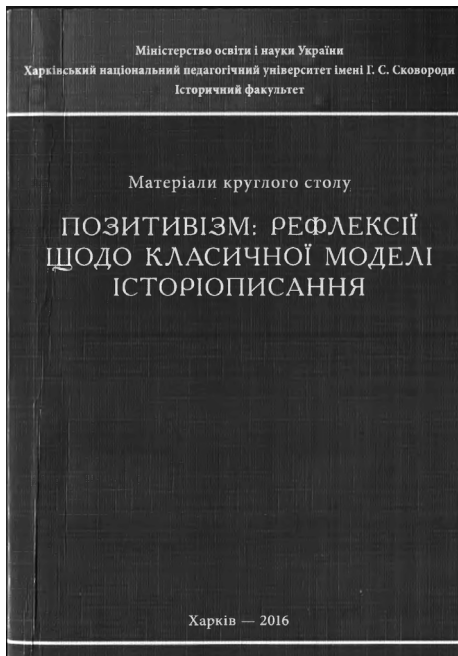
Книгу Еріка Онобля видавництво «Ніка-Центр» опублікувало невеликим накладом – 1000 примірників. До моїх рук вона потрапила тільки тому, що довелося стати дискусантом на презентації, проведеній культурним центром при посольстві Франції в Україні. Сподіваюсь, що ця рецензія приверне увагу фахівців до книжки, присвяченої такій важливій темі, і створить попит, необхідний для повторного видання. Якщо перевидання стане необхідним, маю надію, автор урахує висловлені тут зауваження та рекомендації.

Перш за все хочу звернути увагу перекладача Андрія Репи на деякі недоречності, що їх варто усунути. Російська революція заслуговує на те, щоб подавати її із заголовної літери. Велика Французька революція передається на письмі з двох заголовних слів. Так само писалася Велика Жовтнева соціалістична революція. В оригіналі видана у Франції історіографічна монографія Е.Онобля має назву «La Révolution russe, une histoire française: Lectures et représentations depuis 1917». При перекладі країна, в якій відбувалася революція, випала. Становище рятує те, що 1917 р. в Європі революція сталася тільки в Росії. Бажано, однак, назвати її Російською.

«Юрієві» Мартову треба повернути ім'я, одержане при народженні – Юлій (с.117). У назвах американських університетів із зазначенням міст, де вони розміщені, випав Нью-Йорк, унаслідок чого маємо комбінацію «Колумбійський університет в Гарварді» (с.148). «Народник Олександр Чайнов» – це російський і радянський економіст та соціолог, спеціаліст із селянського питання О.Чаянов (с.167). «Фахівець з Радянського Союзу Ален Блюм» є все-таки французьким фахівцем, який спеціалізується в галузі історії СРСР (с.201).

Читач упадає у ступор, зауваживши те, що приписується А.Безансону: «Психічний розлад спершу стався в голові однієї людини, а потім після 7 лютого 1917 року перенісся на ціле місто, але на цьому не зупинився й охопив увесь світ» (с.195). Трохи раніше наводиться інша цитата з книги А.Безансона «Інтелектуальні витоки ленінізму»: ідеологія була «сутністю радянського режиму, незмінно, починаючи з 7 листопада 1917 року» (с.193). Звідси випливає, що в першому випадку при перекладі назву місяця було спотворено.

С.В.Кульчицький (Київ)

**ПОЗИТИВІЗМ:
РЕФЛЕКСІЇ ЩОДО КЛАСИЧНОЇ МОДЕЛІ
ІСТОРІОПИСАННЯ: МАТЕРІАЛИ КРУГЛОГО СТОЛУ /
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІ-
ВЕРСИТЕТ ІМ. Г. С. СКОВОРОДИ. – Х.: Апостроф,
2016. – 280 с.**

Сучасний дослідник сприймає позитивізм у світлі калейдоскопічних рефлексій, які продукують чимало суперечливих думок, асоціацій і почувань. З одного боку, позитивізм розглядається як архаїчний релікт класичної чи традиційної історіографії з доволі популярними в наш час критично-скептичними конотаціями. Тож у фаховій спільноті істориків часто-густо побутують зверхні, «високочолі», а то й іронічні розумування щодо дослідників, практики яких тією чи іншою мірою прагнуть пов'язати й

оцінити в річищі позитивізму. З іншого боку, незважаючи на те, що позитивізм циркулює на культурних теренах історіописання у так званому «знятому вигляді», мисленнєві взірці цього стилю мислення й до сьогодні посідають поважне місце в наукових практиках і дослідницьких стратегіях істориків та загалом гуманітаріїв. Тим паче, що позитивізм спричинився до становлення низки пропозицій некласичної науки, як-от віталізм, циклічні теорії культурно-історичних типів або цивілізацій, неопозитивізм, аналітична філософія та ін. Не випадково навіть наприкінці ХХ ст. ширилися концепти й ідеї, котрі репрезентувалися як постпозитивізм або навіть постнекласичний позитивізм.

Таке довге «життя після смерті» демонструє, що позитивістська спадщина у вигляді аналітичних структур мислення та різноманітних версій сцієнтизму виявилася затребуваною й неодноразово актуалізованою впродовж усього ХХ ст. Якщо взяти до уваги те, що за рідкісними винятками позитивістські компоненти мислення майже ніколи не простежуються у так званому «чистому вигляді», а навпаки – творять строкатий і мінливий флер у творчому візерунку багатьох інтелектуалів, то діапазон можливих запитів на ниві стильової формації позитивізму постає як надзвичайно широкий і багатоманітний. Адже культурна доба позитивізму на полі кожної національної історіографії творила власну палітру світоглядних орієнтирів, інтелектуальних віх і методологічних настанов.

Отож круглий стіл істориків, проведений 29 листопада 2016 р. у Харкові та присвячений осягненню позитивізму як класичної моделі історіописання, хоч і у світлі відмінних перспектив та ракурсів, сприймається як доволі цікавий, своєрідний фаховий форум. До того ж незаперечна перевага цього заходу, ініційованого харківським істориком О.Богдашиною (авторкою відомої монографії

про позитивізм)¹, порівняно з численними круглими столами останніх років, виявилася в тому, що саме до його проведення було оперативно підготовлено та видано збірку текстів.

Примітною рисою означеної збірки стала версiальнiсть i розмaїтiсть дослідницьких пропозицій, опрацьованих авторами. Передусім укажемо на вступну статтю О.Богдашиної – «Позитивізм в історичній науці в Україні: сучасні образи класичної моделі історіописання» (с.5–12), в якій висунуто п'ять ключових тез: 1) термінологічні конструкти – позитивістська модель і позитивістська парадигма історіописання; 2) критерії належності історика до певної доктрини; 3) періодизація історичної науки у світлі позитивізму; 4) структура позитивістської моделі історіописання; 5) роль позитивістської моделі історіописання та її оцінки.

Такі вихідні концепти запропонували авторам збірки доволі широке проблемне поле й неабияку варіативність можливих сюжетів, хоч деякі формулювання видаються не зовсім точними. Слід радше вести мову не стільки про критерії належності певного вченого до позитивістської доктрини, скільки про позитивістські складові мислення та їх місце у його дослідницьких практиках, зокрема поєднання з іншими стильовими компонентами, котрі загалом продукують певну якість – унікальний творчий профіль. Недаремно стильові обриси видатних істориків зазвичай вирізняються багатством інтелектуальних сполучень, які дослідники означають у контраверсійному дусі: одні – як еkleктичне поєднання, інші – як неповторний творчий синкретизм.

Згадаємо, приміром, що вчені й мислителі по-різному сприймали позитивістські ідеї та концепти, зокрема розглядали останні як: а) методологію об'єктивного й критичного представлення історії з «перших рук», себто від джерел і фактів; б) прогностичний інтелектуальний ресурс для відкриття «суспільних законів» і «передбачення» майбуття; в) аналітичний спосіб оновлення класичного історизму, насамперед перенесення натуралістичної програми пізнання у царину соціогуманітаристики; г) гуманістичний культ людства й суспільного знання, котрі пов'язувалися з ідеалами «точної» науки.

Видається, що будь-які формалізовані критерії позитивістської історіографії генерують як численні застереження, так й усвідомлення багатолікості проявів цього стильового напрямку в персональних практиках інтелектуалів, які годі звести до якогось універсального чи хоча б більш-менш виразного одноцільного підходу.

Зауважимо, що засаднича проблема класичного позитивізму, принаймні за версією О.Конта, полягала в позірній і тотальній відмові від ціннісних суджень у соціогуманітаристиці, хоч сам факт апіорного відкидання останніх уже сам по собі продукував первинний аксіологічний смисл. Власне, побутування / співжиття / конфронтація / взаємодія ціннісних складових й аналітичних

---

¹ Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). – 2-е вид., доп. та переробл. – Х., 2013. – 560 с.

структур мислення простежуються у численних викликах історіописання ХХ ст., які безперечно тяжіють до ідей фундаторів позитивізму і, водночас, складають базову вісь позитивізму як моделі, точніше низки взаємопов'язаних моделей-проекцій історіописання.

Загалом рецензована збірка вирізняється сюжетним розмаїттям у конструюванні та представленні позитивізму на теренах української науки. Низка розвідок присвячена висвітленню наукових практик істориків у руслі раннього чи першого позитивізму, як-от у статтях С.Лимана «До и во время позитивизма: историософские взгляды медиевистов Украины в 1804 – первой половине 1880-х гг.» (с.80–95), В.Потульницького «До історії утвердження позитивізму як дослідницької методології в українській історичній науці в австрійській Галичині (1894–1914 рр.)» (с.127–134) та ін.

Зазначимо, що позитивізм у збірці розглядається не тільки на культурних обширах історіографії, а й у розрізі біографістики, джерелознавства, регіоналістики, історії мистецтва тощо. З-поміж таких розвідок (доповідей), уміщених у вказаній збірці, варто відзначити тексти В.Ващенко «Позитивізм, структури історичного часу, біографії: М.П.Драгоманов» (с.13–21), В.Воронова «Становлення дисциплінарного образу вітчизняного джерелознавства за доби класичного позитивізму (на прикладі лекційних курсів В.Б.Антоновича та В.Й.Ключевського)» (с.21–35), О.Ковальчук «Концептуальні моделі історії Києва: від просвітництва до позитивізму» (с.60–65), О.Музичка «Позитивізм у південноукраїнському історіографічному процесі середини ХІХ – перших десятиліть ХХ ст.: постаті, етапи, особливості» (с.95–107) та ін.

Дехто з науковців репрезентує позитивізм із перспективи методологічних, світоглядних й інтелектуальних засад, які тією чи іншою мірою простежуються у adeptів і прихильників цього стилісового напрямку, а також трансляцію чи перетікання позитивістських ідей на поле сучасного історіописання. Зокрема, у цьому плані доцільно відзначити статті І.Куцога «Європоцентричні світоглядні засади в українському історіописанні доби позитивізму» (с.68–80), С.Посохова «Позитивізм та марксизм: ремарки до відомих тверджень» (с.121–127), С.Куделка «До питання про прогностичну функцію історіографії (тези доповіді)» (с.65–68), А.Острянка «Сьогодення позитивізму в історичній науці в Україні» (с.108–113) та ін.

Кілька статей збірки пропонують погляд на позитивізм як системний чинник у конструюванні фахового простору, зокрема у контексті наукової комунікації, спадкоємності поколінь, неформальної інституціоналізації науки (напрямів, течій, шкіл) тощо. До таких текстів варто віднести розвідки Ю.Кісельової «Комунікативні стратегії історіографів у добу позитивізму (на матеріалах імператорського Харківського університету)» (с.45–54) та Є.Сінкевича «Засади позитивізму в науковій і суспільно-політичній діяльності представників Краківської історичної школи» (с.158–163).

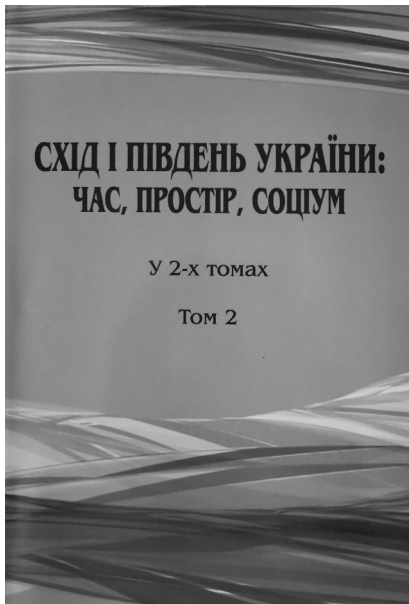
Ще у ряді статей, які об'єднані у рубриці «Постпозитивістський етап розвитку історичної науки: нові виклики», здебільшого опосередковано порушена задекларована проблематика. Втім, поміж цих статей є низка цікавих текстів, як-от В.Андреева «Історична концепція Віктора Петрова» (с.172–186),

С.Бережної «Становлення історичної компаративістики як методології та антропологічної епістемології» (с.187–194), В.Берковського «Роберт Пол Бренер та дискусія про генезу капіталізму в Європі» (с.195–201), І.Гирича «Висвітлення своєї національної та української історії ХІХ – початку ХХ століть у польських шкільних підручниках» (с.209–220), В.Левченка «Наукове співтовариство одеських істориків першої половини ХХ століття крізь призму генераційних процесів: теоретичний аспект» (с.220–230) та ін. Урешті, збірка завершується коротким біографічним нарисом про наукові практики професора О.Богдашиної та списком її основних праць, приурочених до ювілейної річниці життя й творчості харківського історика.

Звісно, рецензоване видання в жодному разі не пропонує однозначних відповідей або підходів з обсягу окресленої проблематики. Натомість тексти збірки спонукають замислитися стосовно побутування відмінних, версiальних позитивістських моделей історіописання, котрі самотньо переломлюються в дослідницьких, комунікативних, організаційних, культурних і соціальних практиках істориків.

Формат круглого столу, відображений у збірці статей, дозволив подивитися на позитивізм у розрізі мозаїчної, дискретної, динамічної палітри образів і сюжетів, які наскрізним рефреном пролягають у різних сферах культурної, інтелектуальної та соціальної історії. Якщо взяти до уваги сучасне поширення ідей неосцієнтизму як одну з відомих реакцій на крайнощі постмодерністських стратегій конструювання та представлення минувшини, то запропоновані спроби переосмислення позитивістської спадщини на ниві історії українського історіописання видаються доречними, корисними й своєчасними.

О.В.Ясь (Київ)

Схід і Південь України: час, простір, соціум: У 2 т. – Т.2: Матеріали до бібліографії / Наук. ред. В.І.Попик; уклад.: Т.В.Добко (кер.), О.Я.Дуднік, А.М.Колесніченко, Л.С.Новосьолова, В.Ю.Радченко, В.А.Шкарина та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, 2016. – 944 с. (серія «Студії з регіональної історії»)

У червні 2014 р. відбулася Всеукраїнська наукова конференція «Дослідження Сходу і Півдня України в історичній ретроспективі: підсумки і проблеми», яка обумовила появу як колективної монографії «Схід і Південь України: час, простір, соціум» (Київ, 2014 р.)

за загальною редакцією академіка В.А.Смолія, так й ідентичного за назвою бібліографічного покажчика, котрий замислювався як науково-допоміжна частина до цієї праці.

Важливість обраної тематики для сучасних історичних, політологічних, соціологічних, економічних, культурологічних та психологічних за своїм змістом досліджень ніколи не викликала сумніву, однак її актуалізація була зумовлена цілою низкою суспільно-політичних подій у Південній і Східній Україні 2013–2014 рр. Саме тому автори колективної монографії поставили собі за мету розкрити причини та історичне, соціокультурне й соціально-психологічне підґрунтя анексії Кримського півострова, воєнних дій на сході нашої країни, які так і не дістали офіційного визначення відповідно до норм міжнародного права. Не менш важливим було й окреслення ймовірних шляхів подолання наслідків ситуації, що склалася, формулювання ідей, конструювання цінностей, які дозволили б у майбутньому консолідувати українське суспільство, повернути під контроль України тимчасово втрачені території й урахувати в державній політиці особливості їх розвитку.

Реалізувати таке масштабне завдання без осмислення досвіду та наукового доробку кількох поколінь фахівців, які присвятили своє наукове життя дослідженню історії, соціальної структури, економіки, науково-освітнього потенціалу й культури східної та південної частин України – вельми складне завдання. Тому упорядники матеріалів до бібліографії, котрі працювали під науковим керівництвом членів-кореспондентів НАН України Г.В.Боряка та В.І.Попика, поставили перед собою завдання зібрати під однією обкладинкою монографії, нариси, брошури, матеріали конференцій, збірники праць, загальні та регіональні енциклопедії, різноманітні довідники, картографічні матеріали, видані в Україні та поза межами нашої держави від кінця XVII ст. до 2015 р. українською, російською й іншими мовами. Лише загальний перегляд зібраних матеріалів, не говорячи вже

про їх ґрунтовне опрацювання, переконливо доводить, який складний історичний шлях пройшли згадані регіони у своєму історичному, етнографічному, соціально-економічному та політичному розвитку, ставши в підсумку невід'ємною частиною України.

Зібрані упорядниками матеріали (визначені ними як такі, що не претендують на вичерпність) розподілено за одинадцятьма основними розділами, які відображають головні проблеми формування та розвитку регіонів, тобто їх історію впродовж XVII–XXI ст., географію й картографування території, перебіг етнографічної, господарської колонізації, демографічні процеси, міграції, економічний та соціальний розвиток, особливості формування соціальної структури, державотворчі процеси, поступ науки, культури, релігійного життя. Позитивно, що матеріали покажчика доповнено вступною статтею наукового редактора тому генерального директора Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (НБУВ) В.І.Попика, історіографічним оглядом проблеми з окресленням викликів, які постали перед сучасними істориками, здійсненим у статті члена-кореспондента НАПН України, завідувача відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ О.А.Удода, докладним практичним керівництвом із роботи з матеріалами покажчика, представленим упорядниками, а також додатком «Дослідники історії та культури Сходу і Півдня України», що виступає самостійною науково-довідковою складовою видання.

Ураховуючи той величезний обсяг опрацьованих та представлених до уваги фахівців матеріалів, упорядники свідомо відмовилися від включення до складу цього видання дисертацій, журнальних статей, підручників, персональних біобібліографічних індексів та інших видів друкованої продукції, яка тим чи іншим чином дотична до тематики покажчика, зазначивши, що це завдання може бути реалізовано, швидше за все, у створенні бази даних. Реалізація заявленого наміру дозволила б говорити про унікальний проект, задуманий як ґрунтовний бібліографічний супровід майбутніх наукових досліджень з історії та сьогодення Східної й Південної України.

Загалом над виданням працювали майже півсотні наукових співробітників різних спеціалізованих підрозділів НБУВ, зокрема Н.П.Бондар, О.А.Вакульчук, О.М.Василенко, Л.М.Гутник, О.Я.Дуднік, О.С.Залізнюк, Л.В.Івченко, А.М.Колесніченко, Н.І.Любовець, Л.С.Новосьолова, В.Ю.Радченко, В.А.Шкарина, Л.М.Яременко та інші на чолі з завідувачем довідково-бібліографічного відділу Т.В.Добко.

Матеріали до бібліографії пройшли ґрунтовне наукове рецензування, здійснене завідувачем відділу джерелознавства нової історії Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ доктором історичних наук І.Б.Гиричем та доктором історичних наук, професором, заступником генерального директора НБУВ В.М.Горовим.

Як користувач представленої бібліографічної покажчика можу переконливо заявити, що чітко продумана структура видання, фахово підготовлений науково-довідковий апарат, маса додаткової супровідної інформації заслуговують на високу оцінку дослідників, причому як тих, хто безпосередньо

займається проблемами регіональної історії, так і фахівців іншої спеціалізації. Додатковою позитивною рисою видання стало його побутування в науковому просторі на різних носіях: традиційно у друкованому вигляді та більш сучасно, як pdf-файл, розміщений на веб-порталах Інституту історії України НАНУ та Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (в «Науковій електронній бібліотеці»).

О.О.Ковалевська (Київ)

ХРОНІКА

М.Р.Литвин (Львів), Л.І.ХАХУЛА (Львів)

VII НАУКОВІ ЧИТАННЯ ІМЕНІ АКАДЕМІКА Я.Д.ІСАЄВИЧА

Історія українського народу – не лише етнополітична чи соціально-економічна еволюція суспільства, а й історія його ментальності та культурної пам'яті. Вона акумулювала у собі тексти, ментальні контексти, уявлення, стереотипи, схеми мислення, формуючи основи національно-державної традиції. Саме тому проблеми меморіалізації, і культурної меморіалізації зокрема, стали одними з актуальних питань сучасної української історіографії. Важливим етапом осмислення цієї тематики є й наукова спадщина академіка НАН України Ярослава Дмитровича Ісаєвича (1936–2010 рр.), багатолітнього директора Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАНУ, члена редколегії «Українського історичного журналу». Значну частину його творчого доробку, як відомо, було присвячено дослідженням історії української культури, і зокрема книгодрукуванню та книговиданню. Власне книга, письмо й письменство є одними з ключових форм культурної пам'яті, способів її передачі від покоління до покоління. У сфері зацікавлень дослідника опинилися також інші аспекти історико-культурної меморіалізації: від збереження матеріальних пам'яток української культури до української мови, літератури та ментальності, у контексті яких вона розвивалася. Водночас у поле уваги Ярослава Ісаєвича потрапили й такі болючі та актуальні нині проблеми, як пам'ять і травма Другої світової війни (аналіз подій на Холмщині та Волині – у контексті українсько-польської колективної свідомості), міфологізація й ідеологізація історичної та культурної пам'яті в політичних дискурсах. Праці визначного історика охопили еволюцію культурної пам'яті українців від середньовіччя, ранньомодерного часу до наших днів на тлі загальноєвропейських і світових тенденцій. Тому вони й надалі слугують підґрунтям, стимулом, імпульсом для нових і нових наукових студій. Доказом цього стали цьогорічні наукові читання «Культурна пам'ять України: європейський контекст».

Захід, що відбувся 6–9 березня 2017 р. у Львові, організували Західний науковий центр НАН України і МОН України, Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАНУ, Львівський історичний музей, Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії, Наукове товариство імені Шевченка. Розпочалися читання пленарним засіданням «Мова як ментально-культурне та націєтворче явище» у великій сесійній залі Львівської міської ради за участі науковців, громадських діячів, педагогів,

управлінців міста. Після вітальних слів, виголошених директором Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАН України д-ром іст. наук *Миколою Литвином*, головою Наукового товариства імені Шевченка в Україні, членом-кореспондентом НАНУ *Романом Кушніром*, в. о. начальника управління культури департаменту гуманітарної політики Львівської міської ради *Михайлом Морозом*, було заслухано доповідь директора Інституту української мови НАН України д-ра філол. наук *Павла Гриценка* «Українська мова сьогодні: виклики, шанси». У ній відомий мовознавець не лише показав особливості імперської політики Росії, СРСР щодо національних мов, але й критично проаналізував сучасні законотворчі мовно-культурні ініціативи.

В Інституті українознавства імені І.Крип'якевича НАН України (до 1940 р. – будівля Наукового товариства імені Шевченка) під головуванням д-ра іст. наук *Володимира Александровича* відбулася перша секція – «Особистість і суспільство у середньовіччю, ранньомодерну і модерну доби». Д-р іст. наук *Леонтій Войтович* виголосив доповідь «Ярослав Ісаевич: пошуки виходу з кризи української медієвістики (кін. ХХ – поч. ХХІ ст.)», в якій охарактеризував внесок свого вчителя в медієвістичні культурологічні студії, зокрема доби Галицько-Волинської держави. Канд. іст. наук *Ольга Козачок* проаналізувала грецькомовні джерела про участь бродників у повстанні болгар наприкінці ХІІ ст. Канд. іст. наук *Ярослав Книш* висвітлив особливості інтерпретації постаті князя Романа Мстиславича в Київському літопису кінця 1230-х рр. Наук. співроб. Інституту історії Польської академії наук, д-р філософії *Домінік Шульц* презентував просопографічну розвідку про польського господарського маршалка Бартоша Таборовича, який був на службі у великого князя литовського та короля Польщі Александра Ягеллончика. Виступ львівського міщанства проти міської ради в 1576–1577 рр. проаналізувала канд. іст. наук *Ольга Гуль*. Колективну пам'ять сільських громад Галичини в ХV–ХVІ ст. спробував реконструювати канд. іст. наук *Юрій Зазуляк*. Магістр історії *Олег Друздев* свою увагу зосередив на історичній пам'яті та суспільній свідомості української громади Львова у ХVІІІ ст. Аналіз історико-культурних аспектів кирилических та латинських стародруків зробили канд. іст. наук *Віра Фрис*, канд. філол. наук *Ольга Кровицька*, канд. філол. наук *Юрій Осінчук*. Місце Бережанського замку в культурній меморіалізації модерної доби показав *Володимир Парацій*. Історико-археологічний доробок Ярослава Пастернака в медійному просторі Галичини проаналізував *Володимир Петегирч*.

У трапезній колишнього Домініканського монастиря (сьогодні Львівський музей історії релігії) працювала друга секція – «Назви та самоназви українців Галичини», яку модерували канд. іст. наук *Ірина Орлевич*, канд. філол. наук *Наталія Хобзей*. Засідання розпочав виступ д-ра іст. наук *Леоніда Зашкільняка* про образ Галичини в уявленнях українців ХІХ – початку ХХ ст. Д-р іст. наук *Роман Голик* реконструював етноніми, уявлення та стереотипи галицьких українців у культурній пам'яті та громадському житті Східної Європи. Канд. іст. наук *Олександр Седляр* розкрив функціонування понять «русин» і «руська мова» у середовищі галицьких русинів 1850–1857 рр. Термінологію русофілів як індикатор самоідентифікації галицьких українців подала канд. іст. наук *Ірина Орлевич*. Канд. іст. наук *Наталія Мисак* актуалізувала проблему етнічної самоідентифікації української молоді Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. Канд. іст. наук *Наталія Колб* простежила дискусію щодо назви церкви й обряду галицьких українців у другій половині ХІХ – початку ХХ ст., а канд. іст. наук *Ліліана Гентош* – справу титулу «галицький митрополит» для владики греко-католицької церкви Андрея (Шептицького) в міжвоєнній Польщі. Завершив роботу секції виступ

канд. філол. наук *Наталії Хобзей* про функціонування етноніма «русин – руський» у словниках та соціумах.

Під головуванням д-ра іст. наук *Петра Шкраб'юка* засідала третя секція – «Літературний процес: постаті, пам'ять, ідентичність», де обговорювалися діяльність Ярослава Ісаевича як голови Міжнародної асоціації українців (д-р філол. наук *Михайло Гнатюк*), белетристика Михайла Грушевського (д-р філол. наук *Микола Льницький*), археографічна праця Ореста Левицького (канд. філол. наук *Марія Котик-Чубінська*), франкомовні студії про Галичину першої третини ХХ ст. Софії Яблонської-Уден (д-р філол. наук *Тимофій Гаврилів*), літературна творчість і громадська позиція Олени Теліги (д-р іст. наук *Петро Шкраб'юк*), Остапа Луцького (канд. філол. наук *Данило Льницький*), Мирослава Мариновича (канд. філол. наук *Ігор Котик*). Досвідом укладання літературної карти Львова радянської доби поділився канд. філол. наук *Віктор Мартинюк*. Місця пам'яті в літературі (на прикладі «Музею покинутих секретів» Оксани Забужко та «Залишенця» Василя Шкляра) актуалізувала *Христина Рутар*.

В актовій залі Львівського історичного музею (колишній палац Корнякта ХVI ст.) засідала четверта секція – «Історична пам'ять і формування суспільної свідомості у Центрально-Східній Європі (ХІХ–ХХІ ст.)», модернована д-рами іст. наук *Іваном Патером* та *Миколою Литвином*. Проблеми дослідження новітньої історії України в Інституті суспільних наук АН УРСР у 1970 – першій половині 1980-х рр. розкрив канд. іст. наук *Олександр Луцький*, а холмознавчі студії львівських істориків проаналізував д-р іст. наук *Микола Литвин*. Вплив товариства «Просвіта» на формування колективної свідомості галицьких українців охарактеризував канд. іст. наук *Володимир Паушук*. Просвітню працю галичан серед військовополонених українців російської армії в таборах Австро-Угорщини та Німеччини 1914–1918 рр. розкрив д-р іст. наук *Іван Патер*, а щоденне таборове життя інтернованих у Чехословаччині 1920–1922 рр. льотчиків Української галицької армії висвітлив магістр історії *Віктор Кирея*. Діяльність похідних груп ОУН(б) у Кам'янець-Подільській області в 1941–1942 рр. реконструював магістр історії *Віталій Соловей*. Сучасну історіографію Української народної самооборони в роки Другої світової війни узагальнив *Петро Росіцький*. Заходи КДБ СРСР щодо діячів культури, зокрема музикантів львівської «Ватри», розкрив канд. іст. наук *Юрій Зайцев*.

Частина дослідників зосередилася на проблемі колективної пам'яті про Другу світову війну та повоєнні роки. Д-р іст. наук *Оксана Калішук* розглянула особливості функціонування польсько-українського військово-політичного протистояння 1943–1944 рр. на Волині в науковому та суспільному дискурсах України й Польщі. Магістр історії *Юлія Павлів* показала специфіку місць пам'яті депортованих у 1944–1946 рр. з Польщі українців у сучасній Україні. Політичний вимір національної пам'яті про український визвольний рух середини ХХ ст. відтворив магістр історії *Олексій Попович*. Специфіку музейного «пам'ятання» (на прикладі Львівського історичного музею) презентував *Андрій Музика*. Польський суспільно-політичний дискурс про Україну 2004–2015 рр. проаналізував канд. іст. наук *Любомир Хахула*.

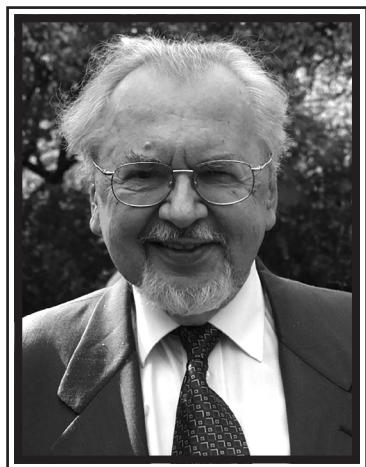
Сучасні події в нашій країні актуалізували дослідження українсько-російських відносин. Геополітичні аспекти російської агресії проти України простежив магістр історії *Олег Костюк*. Д-р іст. наук *Ігор Чорновол* показав особистісний та суспільно-політичний

виміри існування так званих «ДНР» і «ЛНР». Ідейно-пропагандистські засади міфу «Новоросії» у проросійській публіцистиці України розкрив магістр історії *Павло Артимішин*.

Чергові Ісаєвичівські читання засвідчили актуальність міждисциплінарної співпраці фахівців – істориків, археологів, літературознавців, мовознавців, музеєзнавців – задля висвітлення складних аспектів минулого України, європоцентричного вектору нашої держави, мультикультурної спадщини.

IN MEMORIAM

ЛЮБОМИР ВИНАР

16 квітня 2017 р. у США на 86-му році життя відійшов у Вічність визначний український історик, професор Любомир-Роман Винар. Понад 60 років свого життя він присвятив історії. Історії-науці, історії-практиці, історії творення українського сегменту у світовому науковому й суспільному просторах.

У 2000 р. колеги підготували збірник праць на пошану Л.Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. Він мав назву «На службі Клію». Так, професор цілком присвятив себе служінню музі-покровительці історії, проте в її іпостасі він служив також Україні й українському народові. Він любив місто Львів, де народився 2 січня 1932 р., і в якому сформувався його юнацький максималізм. Той максималізм, що допомагав творити неймовірні речі у прагматичній атмо-

сфері несприйняття та конкуренції. А творив він українську історичну науку у вільному світі. Любомир Винар був не лише істориком-джерелознавцем, бібліологом світового рівня, бібліографом, публіцистом. Він також – умілий організатор, творець Українського історичного товариства, яке об'єднало дослідників вітчизняної минувшини в еміграції, спрямувало їхню діяльність і конкурувало з радянськими академічними установами. До того ж 1963 р. створив професійний часопис «Український історик», був незмінним його редактором.

У 1960–1980-х рр. професор Л.Винар започаткував нову міждисциплінарну галузь гуманітарних знань – грушевськознавство. Почав систематично досліджувати життя й діяльність найбільшого історика України ХХ ст., долучав до цієї справи фахівців, які гуртувалися навколо УІТ. Л.Винарові вдалося переломити традицію неприхильного ставлення до М.Грушевського як громадсько-політичного діяча. Він першим виступив проти стереотипу, напрацьованого істориками-державниками, а згодом – публіцистами школи інтегрального націоналізму представляти М.Грушевського лише народником та антидержавником. Видав низку книжок і брошур, в яких послідовно розроблялися різні етапи суспільної праці видатного історика: молоді роки, навчання в Київському університеті, боротьба за український університет у Львові, керівництво Науковим товариством імені Шевченка, порівняння поглядів М.Грушевського на українську історію з позицією В.Липинського тощо.

Великим є значення полеміки Л.Винара з комуністичною історіографією. Він був одним із провідних історіографів, які закликали до повернення в підрадянську, а згодом незалежну Україну національної схеми вітчизняної історії.

Л.Винар першим звернув увагу на важливість епістолярних джерел грушевськознавства. Організував друк комплексів листувань М.Грушевського, його мемуарних матеріалів, декілька десятиліть збирав і видавав у своєму журналі спогади сучасників про нього. Разом з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України Л.Винар започаткував серію «Епістолярні джерела грушевськознавства», яка фактично стала продовженням 50-томника визначного історика, що його видає академічна установа. На сьогодні вже побачили світ шість томів.

Як історіограф Л.Винар – автор низки досліджень про класиків української історіографії, праць про Д.Дорошенка, О.Ольжича-археолога, І.Франка та ін. Він був редактором першого історико-географічного атласу України, що вийшов в Америці. Започаткував також оглоблінознавство, видав декілька книжок творів О.Оглоблина та розвідок про свого вчителя. Л.Винар відзначився і як дослідник козацького періоду нашої історії, ставши автором студій про Д.Байду-Вишневецького, М.Кривоноса, козацько-молдавські зв'язки тощо. Писав праці з українського друкарства XVI ст. Загалом Л.Винар відомий як автор понад 2000 публікацій, серед яких 37 – написаних ним та 48 – виданих за його редакцією книг, 28 бібліографічних довідників.

Високого зросту, спокійної вдачі, людина великої сили духу й надзвичайної наполегливості, він входив до всіх інституцій, створених українськими емігрантами, творив їх сам, знаходячи фінансування на їх підтримку та науково-видавничу діяльність. Ще на зорі української незалежності професор Любомир Винар, прибувши в Україну, і тут долучився до формування школи грушевськознавства, осередків УІТ у Києві, Львові, Острозі, Дніпрі, Дрогобичі, ставши навчителем та взірцем самовідданості для цілої когорти дослідників. Саме за його ініціативи 2000 р. було започатковано проведення Міжнародних конгресів українських істориків. Саме під його впливом змінювався світогляд українських істориків, їхні підходи до пошуку джерел, використання новітніх методологій. Адже наукова творчість Л.Винара охоплювала українську й неукраїнську історію, історіографію, спеціальні історичні дисципліни, міждисциплінарні етнічні студії, літературознавство, бібліологію. Особливий пієтет мав до мемуаристики, спонукаючи багатьох українських діячів до написання мемуарів, що їх він друкував у своєму журналі.

Частину свого архіву Л.Винар передав до рукописного відділу Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В.Стефаніка (Мислава Дядюк) та до центру дослідження діаспори при Національному університеті «Острозька академія», де працює його представниця в Україні професор Алла Атаманенко.

Скільки б не писали про цю непересічну людину, її працю на ниві української історії, ці оповіді не будуть повними, адже складно дізнатися про внутрішні спонукальні чинники, які підштовхнули вченого стати на стежку наукової борні з радянськими істориками, їхніми схемами й можливостями... І перемогти, стверджуючи Україну та українське у світі!

Пане Любомире, спочивайте сном вічним у Вічності, у нетлінній пам'яті вдячних за Вашу працю українців...

І.Б.Гирич (Київ), В.М.Піскун (Київ)

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Архів Української Народної Республіки:
Міністерство закордонних справ:
Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919–1921) / Упор. В.Кавунник. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, 2016. – 796 с.

Архірейський Д.
Радянська митна служба міжвоєнної України. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2013. – 290 с.

Білокінь С.
Масовий терор як засіб державного управління в СРСР: 1917–1941 рр. – К.: Українські пропілеї, 2016. – 694 с.

Велика українська юридична енциклопедія: У 20 т. / Гол. редкол. В.Д.Гончаренко. – Т.1: Історія держави і права України. – Х.: Право, 2016. – 848 с.

Вертієнко Г.В.
Іконографія скіфської есхатології / Відп. ред. В.В.Отрошенко. – К.: Ін-т сходознавства ім. А.Ю.Кримського НАН України, 2015. – 224 с.

Газін В.П.
Новітня історія країн Європи та Америки: 1945–2002 рр.: Навч. посіб. / За ред. А.О.Копилова. – К.: Либідь, 2004. – 624 с.

Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення, викладання, комеморація: Мат. наук.-практ. конф. (Київ, 4 жовт. 2016 р.). – К.: Укр. центр вивчення історії Голокосту, 2016. – 230 с.

Гертсос А., Николопулос И., Пряхин Ю.Д.
Ради установлення истинны: О некоторых аспектах книги Г.А.Гребенщиковой «Черноморский флот в период правления Екатерины II». – Санкт-Петербург: Галарт, 2014. – 120 с.

Голованов С.О.
Весвітня історія: Підруч. – К.: Каравела, 2014. – 296 с.

Горобець В.
Князі і гетьмани усієї Русі: «Через шаблю маємо право»: Злеги і падіння козацької держави 1648–1783 рр. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2016. – 352 с. (серія «Історія без цензури»)

Грушевський М.
Твори: У 50 т. / Гол. ред. Г.Папакін. – Т.47, кн.І: Ювілейна грушевськіана. – Л.: Світ, 2016. – 576 с. (серія «Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви»)

Грушевський М.
Твори: У 50 т. / Гол. ред. Г.Папакін. – Т.47, кн.ІІ: Меморіальна грушевськіана. – Л.: Світ, 2016. – 372 с. (серія «Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви»)

Дашкевич Я.
Україна на перехресті світів: релігієзнавчі й соціокультурні студії = Ukraine at the Crossroads of Worlds: Religious, Social and Cultural Studies / Упор.: Л.Моравська, І.Скочиляс; редкол.: М.Капраль, О.Малиць, М.Омельчук та ін. – Л.: Вид-во УКУ, 2016. – 602 с.

Державне управління в країнах Стародавнього Сходу: Навч. посіб. / Кер. авт. кол. Ю.С.Шемпученко. 2-ге вид., уточн., доп. – К.: Золоті ворота, 2015. – 624 с. (серія «Світові традиції державного управління»)

Довідкові матеріали для делегатів та учасників VI з'їзду Національної спілки краєзнавців України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 116 с.

Друга міжнародна зброезнавча конференція: Тези доповідей. – К.: Нац. музей історії України, 2016. – 82 с.

Єсюнін С.
Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. – Хмельницький: Мельник А.А., 2015. – 336 с.

За Україну, за її долю, за честь і волю, за народ!: Фотолітопис до 100-річчя Української національної революції 1917–1921 рр. – К.: Ін Юре, 2017. – 469 с.

Запорозька Січ і українське козацтво / Гол. редкол. В.В.Кривошея. – К.: Пріоритети, 2012. – 200 с.

Зарубіжні періодичні видання у фондах Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського та бібліотек науково-дослідних установ НАН України (надходження 2013–2014 рр.): Наук.-інформ. сист. покажч. / Уклад.: Р.Л.Красій, І.А.Лавриненко, Н.І.Малолетова та ін. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, 2015. – 238 с.

Історичні та культурологічні студії / Відп. ред. М.Литвин. – Вип. 6/7. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, 2014–2015. – 478 с.

Історія української літератури / Гол. редкол. В.Дончик. – Т.3: Література XIX ст. (1800–1830). – К.: Наук. думка, 2016. – 750 с.

Капраль М.

Богоявленське братство Львова у XVIII ст.: дослідження та матеріали. – Вип.5: Львівські історичні праці. Джерела. – Л.: Піраміда, 2016. – 333 с.

Каталог видань Інституту історії України НАН України за 2015 р. / Уклад.: Л.Я.Муха, І.Л.Островська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 46 с.

Київ у національній пам'яті / Кер. авт. кол. Л.І.Буряк. – К.: Пріоритети, 2013. – 400 с.

Котельницький Н.

Иван Ильич Петрункевич: жизнь и деятельность на Черниговщине. – Москва: Летний сад, 2015. – 123 с.

Кривошея В.В.

Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. – К.: Стило, 2010. – 792 с.

Крушинський В.Ю.

Міжнародні відносини та світова політика: 1945–1980: Навч. посіб. / Гол. ред. С.В.Головка. – К.: Либідь, 2007. – 192 с.

Курц Б.Г.

Східна Європа та Азія: історія торгівлі в XVI – першій половині XX ст.: Збір. наук. пр. / Гол. ред. В.О.Кистенко. – К.: Ін-т сходознавства ім. А.Ю.Кримського НАН України, 2014. – 632 с.

Лантух В.В., Яковенко Ю.Л.

Концесійна політика СРСР (1920-ті рр.). – Слов'янськ, 2013. – 216 с.

Лапій М.

Психологічний пейзаж у прозі Івана Франка та «Молодої музи»: Семантика й поетика. – К.: Наук. думка, 2016. – 276 с.

Майдан від першої особи: Мистецтво

на барикадах / Упор.: Т.Ковтунович, Т.Привалко. – Вип.2. – К.: К.І.С., 2016. – 304 с.

Матвеева О.

«Щоденник» (1911–1951) Володимира Винниченка: художньо-онтологічні моделі. – К.: Наук. думка, 2016. – 224 с.

Мельниченко В.

Михайло Грушевський: «Шевченко – святий національний прапор»: 100 історій і розповідей про двох українських геніїв / Гол. ред. А.Мнищенко. – К.: Либідь, 2017. – 440 с.

На варті Батьківщини: безпековий вимір українського державотворення другої третини XVIII ст. / Кер. авт. кол. В.В.Омельчук. – К.: Прометей, 2017. – 516 с. (серія «Світові традиції державного управління»)

Ніжинська старовина: Зб. регіональної історії та пам'яткознавства / Гол. ред. С.Ю.Зозуля. – Вип.24 (27). – Ніжин; К.: Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПІК, 2017. – 172 с. (серія «Пам'яткознавство Північно-Східного регіону України», №9)

Нові сторінки історії

Донбасу: Зб. ст. / Гол. ред. О.В.Стяжкіна. – Кн. 25. – Вінниця: ДонНУ ім. В.Стуса, 2016. – 224 с.

Олександр Рибалко і суспільно-культурне життя України: Мат. наук.-практ. конф. / Упор.: І.Гирич, К.Рибалко. – К.: Колофон, 2016. – 240 с.

Омельчук В.

Києво-Печерська лавра в політико-правовій моделі Гетьманату за правління Кирила Розумовського. – К.: Золоті ворота, 2016. – 438 с.

Петриченко М.Б.

Практические рекомендации по составлению крестьянских родословных. – Изд. 2-е, доп. и перераб. – Вып.1: Методические пособия. – Москва: Старая Басманная, 2014. – 76 с.

Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів / За ред. І.Кривошеї, Н.Моравця. – К.: КНТ, 2017. – 264 с.

Православ'я в Україні: Зб. мат. VI Міжнар.

наук. конф., присвяч. 1000-літтю духовних зв'язків України з Афоном (1016–2016) та 25-літтю Помісного собору Української православної церкви (1–3 листопада 1991 р.) / Гол. редкол. Епіфаній (Думенко). – К.: Київська православна богословська академія, 2016. – 912 с.

Реvegук В.

Національне відродження Полтавського краю: тернистий шлях до свободи. – Полтава: АСМІ, 2016. – 186 с.

Реvegук В.

Полтавщина: Протибільшовицький рух опору 20–30-х років XX ст.: Нариси історії. – Полтава: Полтавський літератор, 2016. – 306 с.

Репресовані кінематографісти:

Актуальна пам'ять: Статті й документи / Упор. і ред. Л.Брюховецька. – К.: Кіно-Театр; Арт Книга, 2017. – 176 с.

«Розрішить передати мені гарячий скучний привіт з нового й далекого краю Германії»: листування Уляни Кам'янської / Гол. ред. Г.Грінченко; упор.: Р.Казанков, І.Скрипка. – Х.: Майдан, 2014. – 88 с.

Рубель В.А.

Нова історія Азії та Африки: Постсередньовічний Схід (XVIII – друга половина XIX ст.): Навч. посіб. – К.: Либідь, 2007. – 560 с.

Рыбчонак С.А.

Крыніцы па генеалогіі Беларусі XVI – пачатку XX ст.: Метад. парады. – Мінск: БелНДЦДАС, 2003. – 76 с.

Саган О.

Єдина українська помісна православна церква. – К.: КПБА, Світ знань, 2016. – 40 с.

Сливка Ю.

Політична історія України XIX – поч. XXI ст. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2015. – 642 с.

Схід і Південь України: час, простір, соціум / Уклад.: Т.В.Добко, О.Я.Дуднік, А.М.Колесніченко та ін. – Т.2: Матеріали до бібліографії. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, 2016. – 944 с.

Сядристый Н.

Молодо ленинська: Ідеологія державного терору. – К.: Гранма, 2017. – 432 с.

Татаринів С.Й.

Історія педагогіки та народної освіти Донеччини (XVIII–XX ст.): Навч. посіб. для студ. пед. навч. закл. / За ред. О.М.Титової. – Х.: Мачулін, 2012. – 116 с.

Україна: 100 днів війни: 22 червня – 29 вересня 1941 р.: Дослідження, документи, свідчення / Відп. ред. І.П.Васильєва; авт. та упор.: Л.В.Легасова, О.Є.Лисенко, О.П.Білоус та ін. – К.: Аеростат, 2016. – 504 с.

Україна дипломатична / Гол. ред.

А.Денисенко; упор.: Л.Губерський, П.Кривонос, В.Туркевич. – Вип. XVII: Присвяч. 25-й річниці дипломатії незалежної України. – К.: Логос, 2016. – 992 с.

Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. М.Литвин. – Вип.25: Тарас Шевченко і Соборна Україна. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2015. – 608 с.

Україна: литовська доба 1320–1569 / Авт.: А.Блануца, Д.Вашук, В.Черкас та ін. – Вид.2-ге, перероб. – К.: Балтія-Друк, 2016. – 176 с.

Українська Гельсінська спілка (1988–1990 рр.) у світлинах і документах / Упор. О.Ткачук. – К.: Смолоскип, 2009. – 224 с.

Українська Друга світова: Мат. Міжнар. наук. конф. до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (Київ, 5 травня 2015 р.) / Упор. В.М.Яременко. – К.: К.І.С., 2015. – 208 с.

Українська літературна критика XX ст.: Антологія в двох томах / Упор.: Т.П.Головань, Н.О.Єржиківська. – Т.2, кн.1: Літературні дискусії другої половини XX ст. – К.: Наук. думка, 2016. – 680 с.

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / Гол. ред. В.Ворона. – Вип.3 (17). – К.: Ін-т соціології НАН України, 2016. – 546 с.

Український археографічний щорічник / Гол. ред. Г.Папакін. – Вип.19/20, т.22/23: Український археографічний зб. – К.: Українські пропілеї, 2016. – 667 с.

Хижняков В.

Чернігівська старовина / Підгот. до друку О.Б.Коваленка, А.Л.Курданова, О.Я.Рахна. – Чернігів, 2016. – 352 с.

Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: Національна доповідь / Кер. авт. кол. С.І.Пирожков. – К.: Лисенко М.М., 2016. – 284 с.

Чорноморська минувшина: Записки відділу історії козацтва на Півдні України / Гол. редкол. В.А.Смолій. – Вип.11. – Одеса: Бондаренко М.О., 2016. – 104 с.

Чухліб Т.

Гетьмани України: війна, політика, кохання. – К.: Арії, 2016. – 480 с.

Юго-Запад Одессика: Історико-краєведческий научний альманах / Гол. ред. В.А.Савченко. – Вип.22. – Одеса: Печатный дом, 2017. – 294 с.

Яровий В.

Новітня історія центральноєвропейських та балканських країн XX ст.: Підруч. для вищих навч. закл. – К.: Генеза, 2005. – 816 с.

«Solidarność» w imieniu narodu i obywateli. – Kraków: Arcana, 2005. – 296 s.

Wichowska K.

«Łączka»: Poszukiwania i identyfikacja ofiar terroru komunistycznego pochowanych na warszawskich Powązkach. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2016. – 176 s.

Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Острівська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

- SKRZHYN'S'KA M.V. Ambassadors in the Ancient States of the North Black Sea Coast ...4
HORBACH T.S. Kingdom of Rus' and Teutonic Order During the Reign Yurii II 19
LYLIO O.M. (*L'viv*). Everyday Life and Professional Activity of the L'viv Sculptors in the Second Part of 18th Century 33
BILOUSOVA L.H. (*Odesa*). National Societies in Odesa in the 19 – Early 20 Century 46
YAKYMENKO M.A. (*Poltava*). Credit System of the Agriculture of Ukraine in the Terms of Agrarian Reforms in the Second Half of 19 – Early 20th Centuries 64
WOLOWYNA O. (*Chapel Hill, USA*), PLOKHY S.M. (*Cambridge, USA*), LEVCHUK N.M. (*Kyiv, Ukraine*), RUDNYTS'KYI O.P. (*Kyiv, Ukraine*), KOVBASIUK A.B. (*Kyiv, Ukraine*), SHEVCHUK P.YE. (*Kyiv, Ukraine*). Regional Differences of Holodomor Losses in 1932–1934 in Ukraine 76
LIUBCHYK I.D. (*Ivano-Frankivs'k*). Lemkivshchyna and Lemkos in Russian Discourse of New Era: Social-Political and Scientific Aspects of the Problem 117

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

- HOSHKO T.D. (*L'viv*). “Saxon Mirror”: Symbols and Metaphors 126
FEDOTOVA O.O., SHAPOVAL YU.I. Proscriptions as Valuable Source on the History of Censorship in Soviet Ukraine 142

IN SUPPORT FOR HISTORY LECTURER

- HULA R.V. (*Poltava*), PEREDERII I.H. (*Poltava*). Russian Fascism: Ideological Foundations, History of Formation and Modern Modifications 160

HISTORIOGRAPHICAL CLASSIC

- CHYZHEVS'KYI D.I. Cultural and Historical Epochs (*introductory article by O.V.Yas'*) 183

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

- Srogosz T. Między wojną a modernizacją: Studia z dziejów kresów południowo-wschodnich Rzeczypospolitej w XVII–XVIII w. (*Ye.H.Sinkevych, Mykolaiv*) 204
Arkusha O., Kondratiuk K., Mudryi M., Sukhyi O. The Time of Nations: History of Ukraine of the 19th Century (*O.P.Reient, O.A.Udod*) 210
Aunoble É. Revolution 1917: French View: 100 Years Interpretations and Representations (*S.V.Kul'chyts'kyi*) 215
Positivism: Reflections of Classical Model of the Historiography: Materials of the Round Table (*O.V.Yas'*) 224
East and South of Ukraine: Time, Space, Society: In 2 Vol. – Vol.2: Materials to the Bibliography (*O.O.Kovalevs'ka*) 228

CHRONICLES

- LYTVYN M.R. (*L'viv*), KHAKHULA L.I. (*L'viv*). Seventh Scientific Readings of Academician Ya.D.Isaievych 231

IN MEMORIAM

- Liubomyr Vynar** 235

- New Publications** Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 237